

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

ENDÜLÜS'ÜN MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tuğba GÜL

**Enstitü Anabilim Dalı: Tarih Anabilim Dalı
Enstitü Bilim Dalı : Orta Çağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN

HAZİRAN-2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENDÜLÜS'ÜN MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE
İLİŞKİLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tuğba GÜL

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Enstitü Bilim Dalı : Orta Çağ Tarihi

“Bu tez 11/ 06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
Prof. Dr. Lütfi SEYBAN	Basarılı	[İmza]
Dr. Öğr. Üyesi Neulüt ÖZNER	Basarılı	[İmza]
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut KIRKPINAR	Basarılı	[İmza]

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	TUĞBA GÜL
Öğrenci Numarası	:	1360Y12108
Enstitü Anabilim Dalı	:	TARİH
Enstitü Bilim Dalı	:	ORTA ÇAĞ TARİHİ
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	ENDÜLÜS'ÜN MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE İLİŞKİLERİ
Benzerlik Oranı	:	%15

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

10/05/2019
Öğrenci İmza

☐ Sakarya Üniversitesi Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

10/05/2019
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN

Tarih:10/05/2019

İmza:

☐ KABUL EDİLMİŞTİR

☐ REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	11
ENDÜLÜS, MAŞRIK, MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA’NIN TARİHÇESİ	11
A. Fetihden Önce İber Yarımadası ve Avrupa	11
B. İslam Fetihleri ve İspanya’nın Endülüs Olması	13
C. Coğrafya ve Devlet Olarak Endülüs’ün Siyasi ve Coğrafi Tarihçesi	16
D. İslam Coğrafyacılarına Göre Maşrik Bölgesi	20
E. İslam Coğrafyacılarına Göre Mağrib Bölgesi	21
F. Endülüs Tarihi Boyunca Hıristiyan İspanya’nın Genel Durumu	24
İKİNCİ BÖLÜM	27
ENDÜLÜS’ÜN, MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLERİ	27
A. Endülüs’ün Fethi ve Valiler Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (711-756)	27
B. Endülüs Emevileri Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (756-1031)	31
C. Mülûkût-Tavâif Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (1031-1090)	42
D. Mağribiler Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (1090-1232)	48
E. Nâsırlar Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (1232-1492)	55
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	64
ENDÜLÜS’ÜN MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE SOSYAL, İKTİSADİ, TİCARİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ	64
A. Sosyal İlişkiler	64
1. Endülüs’ün Sosyal Yapısı	64
2. Mağrib’in Sosyal Yapısı	67
3. Maşrik’in Sosyal Yapısı	68
4. Hıristiyan İspanya’nın Genel Durumu	69
5. Bina Düzeni, Mimari Teknikleri ve Şehir Yapısı	73

6. Giyim-Kuşam ve Yeme-İçme Kültürü	75
7. Bayramlar, Musikî, Çalgı Âletleri ve Eğlence	76
B. Ekonomik ve Ticari İlişkiler	81
1. Tarım	81
2. Zenâat ve Endüstri	84
3. Ticaret, Ticaret Merkezleri ve Ticaret Yolları	87
C. Kültürel İlişkiler	92
1. Dini Etkileşim	92
2. Rihle: Endülüs'e Gelen ve Endülüs'ten Giden Öğrenciler	93
3. Dil, Edebiyat ve Bilim	94
4. Sanat	99
KAYNAKÇA	105
ÖZGEÇMİŞ	118

KISALTMALAR

- AÜİFD** : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz. : Bakınız
b. : bin, İbn
çev. : çeviren
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
İA : İslam Ansiklopedisi
EI : The Encyclopedia of Arabic Literature
İSTEM : İslam Sa'nat Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsî Dergisi
s. : Sayfa
vb. : ve benzeri

Tezin Başlığı: Endülüs'ün Maşrik, Mağrib ve Hristiyan Dünyası ile İlişkileri	
Tezin Yazarı: Tuğba GÜL	Danışman: Prof. Dr. Lütfi Şeyban
Kabul Tarihi: 11/06/2019	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 103(tez)
Anabilimdalı: Tarih Anabilim Dalı	Bilimdalı: Orta Çağ Tarihi
Endülüs, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Keltler, Kartacalılar, Romalılar, Vandallar, Suevler, Bizanslılar ve Vizigotlar tarafından idare edildi. Bu toplulukların her biri birbiri ile savaşarak, çok daha öncekilerle kaynaşıp yerleşerek, zamanla varlıklarından derin kültür izleri bırakarak tarih sahnesinden silindiler. İslâm'ın doğuşundan sonraki ilk asırda ise Müslümanlar Endülüs adını verdikleri, İber yarımadasına 711 yılında girdiler. İber Yarımadası, ilk Müslüman fetihlerinin başladığı 711 yılından itibaren Doğu İslâm medeniyetinin devamı olarak Endülüs'te yüksek bir medeniyetin doğmasına şahitlik etti. Avrupa'da çok önemli bir kültür merkezi olan Endülüs, Hristiyan Batı ve İslâmi Doğu arasında da bir köprü vazifesi gördü. İslâm'ın Avrupa'daki öncülüğünü yapan İslam medeniyeti ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan bölgenin yaşayışına tesir edebildi. Batı'da Avrupa ile etkileşime giren Endülüs medeniyeti aynı zamanda Kuzey Afrika tarihi ile de ayrılmaz bir bütün oluşturur. Bu çalışma Endülüs'ün hem Kuzey Afrika'da bulunan İslam devletleri hemde Hristiyan İspanya Devletleriyle olan ilişkilerini kültürel, siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan ortaya koymayı amaçlamaktadır.	
Anahtar Kelimeler: Endülüs, Maşrik, Mağrib	

Title of the Thesis: Andalusian relations with Maghreb and Christianity Spain	
Author: Tuğba GÜL	Supervisor: Professor Lütfi ŞEYBAN
Date: 11/06/2019	Nu. of pages: vii (pre text) + 103 (main body)
Department: Department History	Subfield: Medieval History
The Andalusian was ruled by Celts, Carthaginians, Romans, Vandals, Suevs, Byzantines, and Visigoths before they were conquered by the Muslims. Each of these societies fought with each other, fused and settled with the earlier ones, leaving the traces of deep culture from their existence over time and erased from the stage of history. In the first century after the birth of Islam, Muslims entered the Iberian Peninsula in 711, which they called Andalusia. The Iberian Peninsula witnessed the emergence of a high civilization in Andalusia as the continuation of Eastern Islamic civilization from the year 711, when the first Muslim conquests began. A very important cultural center in Europe, Andalusia served as a bridge between the Christian West and the Islamic East. Islamic civilization, which pioneered Islam in Europe, was able to influence the economic, social and cultural life of the region. The Andalusian civilization that interacts with Europe in the West also constitutes an inseparable whole with North African history. This study aims to present the relations of Andalusia with the Islamic states in North Africa and the Christian States of Spain in cultural, political, social and economic terms.	
Keywords: Andalusian, Mashreq, Maghreb.	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Araştırma Müslümanlar'ın, ilk dönem İslâm fetihlerinin son halkasını oluşturduğu Endülüs'ün fethi ile 711 yılından başlayarak 1492 yılına kadar olan süreyi kapsamaktadır. Bu süreç zarfında Endülüs'ün Kuzey Afrika Devletleri ve İspanya Krallıkları arasındaki siyasi ve askeri ilişkilerin yanında bu devletlerin Endülüs ile sosyal, ekonomik ve ticari ilişkilerinin ne boyutta olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Önemi

İber Yarımadası'nın 711 yılından itibaren Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi ve 1492 yılına kadar süren hakimiyeti dönemi gerek Müslüman dünyası ve İslam medeniyeti gerekse Avrupa tarihini anlamak açısından önemlidir. Özellikle coğrafi konumu itibarıyla Endülüs, Kuzey Afrika ve Avrupa ile doğrudan iletişim ve etkileşime geçebilen bir konumda bulunmaktadır. Yine kendine has siyasi, askeri, sosyal ve kültürel özellikleriyle bir hoşgörü ve bilim medeniyeti olan Endülüs, İslam tarihi içerisinde bugün çalışabilecek en önemli konuların başında gelmektedir. Bu yüzden Endülüs tarihi 711 yılı başlangıcından 1492 yılında Gırnata'nın düşününe kadar olan süreç üzerinde inceleme yapılmayı hak eden bir alan olmaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada 711 yılında 1492 yılına kadar Endülüs'ün Maşrik, Mağrib ve Hristiyan dünyası ile ilişkileri tüm boyutlarıyla incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmada yanıtı aranan sorular şunlardır: Endülüs Emevî Devleti'nin Orta Çağ İsyanya tarihindeki yeri ve önemi nedir? Tarihi boyunca Endülüs'ün hem İspanya krallıkları hemde Kuzey Afrika Devletleriyle ekonomik, sosyal ve kültürel yönden ilişkileri nasıldır ve hangi düzeyde olmuştur? Taraflar arasında siyasi ilişkilere ek olarak kültürel ve sosyal anlamda somut ilişkiler gerçekleş midir? Gerçekleşmişse Endülüs Medeniyeti sadece pasif bir alıcı mı olmuş yoksa oda Batı ve Doğu medeniyetlerine özel bir katkı sağlamış mıdır? Tüm bu soruların cevapları araştırmada konunun ele alınışına paralel olarak cevaplarını da ortaya koymuş olacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada ilk olarak konuyla alakalı genel İslam tarihi kitapları ve Endülüs tarihi ile ilgili tarihçilerin eserleri tespit edilmiş bu alanda kaleme alınan Türkçe, İngilizce ve Arapça

ulaşılabilen eserlerin hepsi incelenmiş ve konu ile ilgili bölümlerin analiz edilerek gerekli kısımları araştırmada kullanılmıştır.

Kaynaklar ve Tetkik Eserler

Ahbâr Mecmua

Ahbâr Mecmua, Endülüs Emevileri tarihi hakkında bilgi veren kaynaklardan biridir. Yazarının kim olduğu bilinmeyen eser, 711 yılından Endülüs'ün Müslümanlarca fethinden başlayarak 961 yılında III. Abdurrahman'ın (912-961) sonuna kadar olan dönemin siyasi tarihini içine almaktadır¹. Ahbâr Mecmua'nın hangi devirde kaleme alındığı konusu kesinlik kazanmamıştır. Ancak III. Abdurrahman devrinde kaleme alınması olası ihtimaldir. Bu tezde Endülüs'ün siyasi tarih ve Endülüs coğrafyası ile ilgili bilgi verirken eserin David James tarafından İngilizce'ye tercümesi yapılan *A History of Early Al-Andalus The Akhbar majmû'a* adıyla yayımlanan baskısından faydalanıldı².

Belâzürî (ö.892-893)

Aslen İran asıllı yazar, Hicâz, Suriye ve İran'a seyahatler yaparak tarih konusundaki bilgisini artırdı. Müellifin günümüze kadar iki eseri ulaşabilmiştir. Bunlardan biri olan *fütûhu'l-büldân* adlı eser, Hayber'in fethi ile başlayarak Emevî Halifesi I. Velid (705-715) döneminde yapılan fetihlerle sona ermektedir³. Araştırmada Mustafa Fayda'nın Türkçe'ye çevirilen baskısından faydalanıldı⁴.

Ya'kûbî (ö. 905)

III. yüzyıl başlarında Bağdat'ta doğdu. Fars asıllı olan müellif ünlü coğrafyacı, seyyah ve tarihçidir. Ya'kûbî'nin önemli eserlerinden biri olan "*Kitâbü'l-Büldân*", 891 yılında tamamlanmıştır. Müslümanlar tarafından yazılan ilk coğrafya kitaplarından olan Ya'kûbî'nin, *Kitâbü'l-Büldân* adlı eseri uzun süren araştırma ve seyahatlerden elde edilen malzemeleri

¹Ahmet Ağırakça, "Ahbâr Mecmûa", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 1988, c. 1, s. 149-490.

²*Ahbâr Mecmûa (A History of Early Al-Andalus: The Akhbaru Mejmu'a)*, David James (çev.), Oxfordshire, 2012.

³Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c. 5, s. 392-393.

⁴Ebü'l Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belâzürî, *Fütûhu'l Büldân Ülkelerin Fetihleri*, Mustafa Fayda (çev.), İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

değerlendirerek kaleme aldığı eserdir⁵. Çalışmanın ilk bölümünde eserin 2002 yılında Türkçe'ye Murat Ağarı tarafından çevirisi yapılan baskısından faydalanıldı. ⁶

Makdisî (ö.1000)

946-947 yılı civarında Kudüs'te doğdu. Ahsenü't-tekâsîm adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır. Müellifin hayatı ile ilgili bilinen şeyler “*Ahsenü't-Tekâsîm*” adlı eserinde verdiği bilgiler kadardır. Ayrıca mesleki terminoloji veren ve bunu kitabında önsöz yapan ilk Müslüman coğrafyacısıdır. Makdisî ana kavramları adlandırmak için batıya ait anlamında mağrib ve doğuya ait anlamında maşrik gibi özel ifadeler kullanmıştır⁷. Bu çalışmanın ilk bölümünde Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevirilen baskısından faydalanıldı⁸.

İbn Hazm (ö. 1064)

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılış ve Mülûküt-Tavaif dönemine şahitlik etmiş olan İbn Hazm, “*Tavku'l-Hamâme fi'l-ülfe ve'l-ullâf*” yani “*Güvercin Gerdanlığı*” eserinde Endülüs'teki yaşama dair bazı bilgileri günümüze nakl etmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde eserin Mahmut Kınık tarafından Türkçe'ye tercüme edilen baskısından faydalanıldı⁹.

Sâid el-Endelüsî (ö. 1070)

Endülüslü tarihçi, kadı, astronomi bilgini ve matematikçi olan Sâid el-Endelüsî'nin kaleme aldığı “*Tabakatü'l-Ümem*” olarak bilinen eserini ölümünden iki yıl önce kaleme almıştır. Özellikle insan topluluklarını, kültür, din, dil, ırk, bilimsel ve kültürel gelişmeye katkısı açısından sınıflandıran eser özellikle Endülüs bilim ve düşünce tarihinin temel kitaplarından biridir¹⁰. Eser Endülüs'ün coğrafyası, kültürü ve Endülüs'teki âlimler gibi konularda bilgi

⁵Murat Ağarı, “Ya'kûbî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, c. 43, s. 287-288.

⁶El- Ya'kubî, İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *Kitabü'l-Büldan (Ülkeler Kitabı)*, Murat Ağarı (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Ayışığı Basımevi, 2002.

⁷Marina Tolmacheva, “Makdisî”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, c. 2, s. 431-432.

⁸Makdisî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, Ramazan Şeşen (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

⁹Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. İbn Hazm, *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfe ve'l-ullâf: Güvercin Gerdanlığı Sevgiye ve Sevenlere Dair*, Mahmut Kınık (çev.), 24. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

¹⁰Mahmut Kaya, “Sâid el-Endelüsî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 2008, s. 556.

vermesi açısından önemli bir eserdir. Eserin Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilen baskısından faydalanıldı¹¹.

Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâti (ö. 1169)

Endülüslü ünlü seyyah ve coğrafyacı olan el-Gırnâti gezip gördüğü yerler hakkında kaleme aldığı eser “*Tuhfetü'l-elbâb ve Nubhetu'l-A'câb*” adlı dört bölümden müteşekkil olan seyahatnamesinde gezmiş olduğu coğrafyalara dair önemli malumatlar vermiştir. Araştırmanın III. Bölümünde Endülüs'ün sosyal hayatı başlığı altındaki Sakâlîbe ile ilgili bölümlerini anlatırken eserin “*Gırnâtî Seyahatnamesi*” adıyla Fatih Sabuncu tarafından Türkçe baskısından faydalanıldı¹².

İbn Tufeyl (ö.1185)

İyi bir tabib ve hekim olarak yetişen İbn Tufeyl, mesleğini Gırnata'da icra etmeye başladı. İbn Tufeyl'in “*Hay b. Yakzân*” adlı kaleme aldığı eseri belli bir felsefi aydınlanma öğretisine dayanmaktadır. Hay b. Yakzân'a biri Farsça ve üçü Arapça dört şerh yazılmıştır. Bu eser fizoloğun sistemini oluşturan ana fikirleri vermektedir¹³. Çeşitli dillerde birçok dile çevirilmiş bu eserin Türkçe baskısı Babanzade Reşid ve Mehmet Şerefettin Yaltkaya tarafından yapılmış ve araştırmanın üçüncü bölümünde bu eserden faydalanılmıştır.

İbn Cübeyr (ö. 1217)

Endülüs'teki en meşhur seyyah olan İbn Cübeyr, İspanya'dan yola çıkarak hac vazifesini yerine getirdi. Bu sırada İslâm dünyasında gördüklerini tespit ederek İbn Cübeyr'in ele aldığı seyahatnamesinde 1183 yılında Gırnata'dan hareket etti. 1185 yılında Kurtuba'ya geri döndü. Bu sırada ele aldığı seyahatnamesinde yaşananları gün gün anlatmakta, bazen olayların hangi saatte olduğunu bile yazmıştır. Ayrıca eserde şehirlerin arasındaki mesafeleri, insanların sosyal

¹¹Ebü'l-Kâsım Saîd Ahmed b. Abdurrahman Sâid El-Endelûsi, *Tabakâtü'l-Ümem: (Milletlerin Bilim Tarihi)*, Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.

¹²Ebü Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Fatih Sabuncu (Haz.), 2. Baskı, İstanbul, 2018.

¹³İlhan Kutluer-Hasan Katipoğlu, “Hay b. Yakzân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, c. 16, 551-554; İlhan Kutluer, “İbn Tufeyl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c. 20, 148-425.

ve iktisadi durumları ile bilgilerde vermektedir¹⁴. Tezin ikinci bölümünde Murabıtlar ile ilgili bilgi verilirken seyahatnemenin İsmail Güler tarafından Türkçe’ye çevirilen baskısı kullanıldı¹⁵.

İbnü’l-Esîr (ö. 1233)

Aslen Mardin/Cizre’li olan İbnü’l-Esîr, Musul’da ilk tahsilini yaptı. Bundan sonra Bağdad şehrine giderek çok sayıda âlimden edebiyat, tarih, hadis dersleri alarak tahsilini tamamladı. Orta Çağ’ın en tafsilatlı ve en güvenilir eserlerinden biri olan “*el-Kâmil fi’t-Tarih*” adlı eserin müellifi olan İbnü’l-Esîr’in bu eseri umumi bir tarih kitabı olup, on büyük cilt halinde yazılmıştır¹⁶. Eserin I. cildi komisyon tarafından diğer ciltleri ise M. Beşir Eryarsoy, Yunus Apaydın, Abdülkerim Özaydın tarafından 1985-1987 yılları arasında Türkçe’ye çevrilmiştir. Tezin bütün bölümlerinde bu eserin Türkçe’ye tercüme edilen baskısından faydalanıldı¹⁷.

Ebü’l-Fidâ (ö. 1331)

1273 yılında Dımaşk şehrinde doğan müellif, Eyyûbî hanedanına mensup tarihçi, coğrafyacı olan müellifin önemli eserlerinden biri olan “*Takvîmü’l-Büldân*”, VII. yüzyılda coğrafya alanında yazılmış bir eserdir¹⁸. Dünyanın yedi ana bölge ve bunun da yirmi sekiz alt bölgeden oluştuğunu ifade etmektedir. İslam coğrafyacısının aksine daha çok coğrafi bilgilere yoğunlaşmış, efsanevi, edebi ve tarihi efsanelere yer vermemiştir. Kendisinden önceki coğrafya eserleri aynen nakletmemiş ve kaleme aldığı eserde bilgileri de tenkit edip değerlendirmiştir¹⁹. Bu çalışmanın ilk ve üçüncü bölümünde eserin Ramazan Şeşen tarafında Türkçe’ye çevirilen baskısından faydalanıldı²⁰.

¹⁴Nasuhi İnal Karaaslan, “İbn Cübeyr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, c. 21, s.400.

¹⁵Ebü’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. İbni Cübeyr, Rihletü *İbn Cübeyr: Endülüsten Kutsal Topraklara (Seyahatname)*, İsmail Güler (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.

¹⁶Abdülkerim Özaydın, “İbnü’l-Esîr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, c. 21, s. 26-27.

¹⁷Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l-Esîr, *İslam Tarihi: El-Kâmil Fit-tarih Tercümesi*.

¹⁸Abdülkerim Özaydın, “Ebü’l-Fidâ”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, c. 10, s. 320-321.

¹⁹Casim Avcı, “Takvîmü’l-Büldân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, c. 39, s. 492-493.

²⁰El-Melikü’l Müeyyed İmadeddin Ebü’l-Fidâ İsmail b. Ali ey-Eyyûbî, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü’l-Büldan)*, Ramazan Şeşen (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.

İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 1349)

1301 yılında Dimaşk'ta doğan, Memlükler dönemi devlet adamı, edip, coğrafya âlimi ve tarihçi olan müellifin en önemli eserlerinden biri “*Mesâlikü'l-ebâr-fi memâlikü'l-emsâr*” adlı eser ansiklopedik bir eserdir. Daha çok coğrafya ve tarihten bahseden eserdir. İki ana bölümden oluşan eser birinci bölümde kara ve denizler ile yeryüzünü ikinci bölümse ile ülkeleri ve orada yaşayan milletleri ele alır²¹. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde eserin 2014 yılında Ahsen Batur tarafından Türkçe kazandırılan baskısından faydalanıldı²².

İbn Battûta (ö.1368-1369)

1304 yılında Fas'ın Tanca şehrinde doğdu. İbn Battûta'nın şahsiyeti ve hayatı hakkında bilgi veren en önemli eseri kendi seyahatnamesidir. Müellif Mağrib Sultanı Ebû Saîd el-Merînî döneminde 22 yaşında iken yola çıktı. Kuzey Afrika sahillerini takip etti. Bu sırada almış olduğu notlarda, gittiği bölgelerin insan ve halklarının durumu, sosyal hayat, inanç ve gelenek ve ülke ve beldelerinin güzellikleri hakkında bilgi vermiştir. Bu sebepten dolayı eser edebiyat, tarih ve coğrafya bilgilerinin yanı sıra sosyo-kültürel, antropolojik ve etnografik bakımdan da önemlidir²³. Araştırmada eserin A. Sait Aykut tarafından Türkçe'ye çevirilen baskısından faydalanıldı²⁴.

İbn Kesîr (ö.1373)

Yaşadığı dönemin en büyük tarihçilerinden olan İbn Kesîr'in asıl adı İsmail b. Ömer'dir. Busrâ'da doğmuş ve tahsil çağına girerken Şam'a gelmiş ve tahsilini burada tamamlamıştır²⁵. İbn Kesîr'in en önemli eseri “*el-Bidâye ve'n-Nihâye*” adlı eseri başlangıçtan 767 (1365-1366) yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan eserdir. İslam tarihinin klasik kronoloji tarzında yazılmış en mükemmel örneği olan eser, Âdem'in yaratılışından 1337 yılına kadar olan olayları konu almaktadır. Siyasi bakımdan zayıf olmasına karşın biyografi bakımından

²¹Abdülazîz el-Alevî, “İbn Fazlullah el-Ömerî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c. 19, s. 483-484.

²²Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.

²³A. Sait Aykut, “İbn Battûta”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c. 19, s. 316-368.

²⁴Ebû Abdullah Muhammed İbn Battutâ Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi II*, A Sait Aykut (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, c. 2.

²⁵Abdülkerim Özaydın, “İbn Kesîr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c. 20, s. 132-134.

zengindir. Tamamı basılan eserin bazı bölümleri çeşitli başlıklar altından ayrıca neşredilerek Türkçe'ye kazandırılmıştır. Araştırmanın ikinci bölümünde bu eserin Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye kazandırılan baskısından faydalanıldı²⁶.

İbn Haldûn (ö. 1406)

Tezin üçüncü bölümünde Endülüs toplumunun sosyal durumunu anlatılırken İbn Haldûn'un Mukaddime eseri²⁷, 1332 yılında Tunus'ta doğan meşhur devlet adamı, filozof, sosyolog, tarihçi, siyaset ve devlet adamı olan İbn Haldûn uzunca bir süre Endülüs'te yaşamış ancak buradan Mısır'a göç etmiştir. Burada kaleme aldığı "*Kitâbü'l iber ve divân'l-mübteda ve'l-haber fi eyya'mü'l-'arab ve'l acem ve'l-berber ve aman'asarahum min davi el-sultânu'l-ekber*" adını verdiği eseri dünya tarihi niteliği taşıyan eser bir gişi ve önsöz mahiyetinde kaleme aldığı "Mukaddime" adını verdiği üç kitaptan oluşan yedi ciltten meydana gelir. Bu eserine giriş mahiyetindeki kısmı Mukaddime adlı eser olarak bilinmektedir. Eserde birçok devlete ve millete dair bilgiler bulunmaktadır. Yine eser Endülüs tarihi ve Berberiler ile ilgili de kıymetli bilgiler içermektedir²⁸.

el-Makkari (ö. 1632)

Endülüs tarihine dair eser veren geç dönem müelliflerinden olan el-Makkari, nefhu't-tîb-min gusni'l-endelüsi'r-ratib adlı eserinden Endülüs'ün siyasi, kültürel, dini ve iktisadi tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Araştırmada faydalanılan kaynaklardan biri olan bu eserin Pascual de Gayangos tarafından İngilizce'ye tercüme edilen baskısından faydalanıldı²⁹.

²⁶Ebü'l-Fida İmamüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihaye: Büyük İslâm Tarihi*, Mehmet Keskin (çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995, c. 11.

²⁷Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbni Haldun, *Mukaddime*, Turan Dursun (çev.), Ankara: Onur Yayınları, 1977; Ebu Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Şark- İslâm Klasikleri: Mukaddime*, Zakir Kadirî Ugan (çev.), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 481; 1997, c. I; İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, Halil Kendir (çev.), Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004, c. 2.

²⁸Câsim el-Ubûdi, "İbn Haldûn", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, c. 30, s. 12.

²⁹Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Makkari, *The History of the Mohammdan Dynasties in Spain: Extracted from Nefhu't-Tîb Ghosnil Andalusir-Rattib Wa Tarikh Lisanüddin İbnil Khattib*, Pascual de Gayangos (çev.), Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1984, vol. 1.

İbn Havkal (ö. X. Yüzyıl)

İslam tarihinin en büyük coğrafyacılardan birisi olan İbn Havkal'ın “*sûretü 'l-arz*” adlı eseri bir İslam dünyası coğrafya kitabıdır. Eserde bir dünya haritası verilip ve eserin telifiyle ilgili metodların anlatıldığı bir girişten sonra, Basra körfezi, Arap yarımadası, el-Cezîre ve Irak, Sicilya, Mısır, Akdeniz, Endülüs ile ilgili bilgiler verilir³⁰. Bu tezde birinci bölümde Endülüs adı ve coğrafyası ile üçüncü bölümde Sakâlîbe unsuru ile ilgili bilgilerden faydalanıldı. Eserin Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilen baskısı kullanıldı³¹.

The Chronicle of Alfonso the Emperor (XII. Yüzyıl)

Yazarının kim olduğu tespit edilemeyen bu kronik VII. Alfonso'nun (1123-1157) yılları arasındaki hakimiyet döneminde yaşayan ve bu dönemin iç ve dış siyasi olayları hakkında bilgi veren bir eserdir. Kronik, İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklar ve kendi aralarındaki ilişkiler haricinde Müslümanlar ile ilişkiler hakkında da önemli bilgileri muhteva etmektedir. Bu çalışmada 2000 yılında İngilizce'ye çevirilen Glen Edward Lipskey tarafından girişine ilaveler yapılan eser üç ana bölümden oluşan korniğin Glen Edward Lipskey tarafından 2000 yılında İngilizce'ye çevrilen tercümesinden faydalanıldı³².

Ramon Muntaner Chronicle (XIV. Yüzyıl)

Esasen asker ve devlet adamı olan Ramon Muntaner, XIV. yüzyıldaki İber Yarımadası'ndaki Hristiyan krallıklar ve hakkında bilgi veren geç dönem kaynakları arasındadır. Katalanların 1303-1307 yılında gerçekleşen Doğu seferine iştirak eden Roger de Flor'un eseri Anadolu hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Araştırma da XIII. yüzyılda Aragon Kralı Jaime'nin Müslümanlar ile yaptığı askeri mücadeleleri anlatırken faydalanıldı. Eserde bu kroniğin Lady Goodenough tarafından İngilizceye çevirilen tercümesinden faydalanıldı³³.

³⁰Ramazan Şeşen, “İbn Havkal”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, c. 20, s. 34.

³¹İbn Havkal, *Sûret El-Arz: 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Ramazan Şeşen (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

³²The Chronicle of Alfonso the Emperor, Glen Edward Lipskey (çev.), Kalifornia, 2000, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu.tr>, The Iberians Resources Online, Şubat 2018, II Kitap.

³³Ramon Muntaner Chronicle, Lady Goodenough (çev.), Cambridge, Ontorio, 2000.

Yukarıda zikredilen eserler dışında, çalışmayı tamamlamak amacıyla Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî'nin *Murûc ez-zeheb*³⁴, altı cildi Hasan İbrahim Hasan tarafından yazılan asıl adı *târiü'l-İslam: es-Siyâsi ve 'd-dinî ve 's-sekaî ve 'l-ictimâî* adıyla yazılan ve Türkçe 'ye İsmail Yiğit tarafından kazandırılan *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*³⁵ eserlerinden de istifade edildi.

Araştırma ve Tetkik Eserler

Türkiye'de Endülüs tarihi hakkında sınırlı sayıda çeviri, tez, telif ve makale bulunmaktadır. Endülüs tarihi hakkında yazılmış bilinen en eski eser olan Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi³⁶ adıyla Osmanlıca kaleme alınmış olup dört cilttir. Yakın zamanda Türkçeye kazandırılan bu eserin konu ile alakalı bölümlerinden faydalanıldı. Türkiye'de Endülüs tarihi ile ilgili çalışmalar arasında şüphesiz ilk akla geleni Mehmet Özdemir'in Endülüs Müslümanları³⁷ ve Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet³⁸ adlı çalışmaları ve çeşitli makaleleri, Lütfi Şeyban'ın *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*³⁹ eseri, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi adlı eserin Endülüs Tarihi ile ilgili olan kısımları ile Türkçe'ye tercüme edilmiş olan Nureddin Âl-i Ali'nin⁴⁰ *Endülüs Tarihi* adlı çalışması da yararlanılan çalışmalar arasındadır.

Çalışma sırasında İngilizce yazılmış olan araştırma eserler ve makalelerden de faydalanıldı. Bunlar arasında Joseph F. O'Callaghan'ın, *A History of Medieval Spain*⁴¹, Hugh Kennedy'nin, *Muslim Spain and Portugal A Political History of Al-Andalus*⁴², Reinhart Dozy'nin, *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain*⁴³, J. M. Abun Nasr'ın, *A History of the Maghrib*⁴⁴,

³⁴Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî, *Murûc ez-zeheb: Altın Bozkırlar*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.

³⁵Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Hulefa-i Raşid'in ve Emeviler Döneminde Siyasi ve Dini Hareketler-İdari Müesseseler-Kültür ve Sanat-Sosyal Durum*, İsmail Yiğit (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985, c. 2.

³⁶Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, çev. Yasemin Ödük, Kazım Masumi, Fatma Şahin, 6. Baskı, İstanbul: Selis Kitaplar, 2004.

³⁷Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

³⁸Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.

³⁹Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

⁴⁰N. Âl-i Ali, *Endülüs Tarihi*, Hakkı Uygur (çev.), İstanbul: Ensar, 2010.

⁴¹Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Ithaca: Cornell University Press, 1975.

⁴²Hugh Kennedy, *Muslim Spain and Portugal: A Political History of Al-Andalus*, London: Longman, 1996.

⁴³Reinhart Dozy, *Spanish Islam A History of the Moslems in Spain*, London: Frank Cass, 1972.

⁴⁴J. M. Abun Nasr, *A History of the Maghrib*, Cambridge: Cambridge University, 1975.

Sahibzada Masud'ul-Hassan Khan'nın, *History of Muslim Spain*⁴⁵, Anwar G. Chejne'nin, *Muslim Spain Its History and Culture*⁴⁶, Philip K. Hitti'nin, *History of The Arabs*⁴⁷ gibi Doğulu ve Batılı yazarlar tarafından İngilizce kaleme alınan eserler.

Son olarak tezi ilgilendiren madde ve makalelerin bulunduğu Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (*DİA*) ansiklopedisinin yanında, çeşitli ansiklopediler hazırlanan birçok makale maddesini de Türkçe yapılan yayınlar ve çalışmalar arasında göstermek mümkündür.

⁴⁵Sahibzada Masud-ul-Hassan Khan, *History Of Muslim Spain*, Lahore: Publishers Emporium, 1991.

⁴⁶Anwar G. Chejne, *Muslim Spain Its History and Culture*, Minneapolis: The University of Minnesota, 1974, XVI.

⁴⁷Philip K. Hitti, *History of The Arabs "From The Earliest Times To The Present"*, London: Macmillan Education, 1953.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS, MAŞRIK, MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA'NIN TARİHÇESİ

A. Fetihden Önce İber Yarımadası ve Avrupa

Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, İspanya denince, coğrafi bakımdan Pirenelere kadar İber Yarımadası'nın (İberya, Iberic, İbâriye) tamamı anlaşılır. Yarımada'nın ilk sahiplerinin kim olduğu konusunda⁴⁸ eski tarihçiler, adanın yerli halkı olan İberlerin Afrika'dan geldiklerini ve Akdeniz insanının özelliklerini taşıdıklarını söylemektedirler. Buna göre, Hint-Avrupa kavimleri ve Keltler Pireneleri aşarak yarımada'nın kuzey ve batı bölümlerine yerleşmişlerdir. Adanın yerli halkı olan İberler ve Keltler arasındaki evlilikler coğrafyacıları ve tarihçileri yarımada'dakileri Keltiber olarak adlandırmaya yöneltmiştir⁴⁹.

Keltlerden sonra, Fenikeliler, Yunanlılar, Kartacalılar, ülkenin Akdeniz kıyı bölgelerinde ticaret yapma imkânı buldular. M.Ö. 218-206 yıllarında Kartaca ile Roma arasında meydana gelen savaşta Romalıların yenmesi ve yarımada'yı baştanbaşa fethetmeleriyle sonuçlanan ölüm kalım savaşının birçok safhası bu topraklarda geçmiştir. Yarımada'nın iki yüz yıla yakın süren direnişinden sonra M.Ö. 39 yılında Romalıların Hispania veya Spania (el-Endülüs) eyaleti sağlamca kuruldu⁵⁰. Ancak Roma İmparatorluğunun merkezi otoritesinin zayıflaması ile İber yarımadası 409'dan itibaren Vizigotlar (Godos, Visigodos), Vandallar (Vandalicia, Vandalus, Vandals), Alanlar (Alanos), Suevler (Suevos) gibi barbar Germen topluluklarının hücumlarına maruz kaldı⁵¹. Bu Germen topluluklarının en başarılısı beşinci yüzyılın erken dönemlerinde yarımada'ya ilk giren Vizigotlar oldu⁵². Vizigotlar, İber yarımadasında Roma dönemindeki sosyal yapıyı aynen korudular ve önemli değişiklikler yapmadılar⁵³.

Müslümanların fethi arifesinde İber Yarımada'sında bulunan sosyal gruplar, temelde iki ana gruba ayrılmaktadır. İlki kral, rahip ve soylulardan oluşan yönetici, diğeri kasabalı, köylü, serflerden ve Yahudilerden oluşan yönetilen sınıftır. VIII. yüzyılın başından itibaren Romalı ve Vizigot soylular tek bir imtiyazlı sınıf olan “*clases elevadas*” içinde birleşmekteydi.

⁴⁸Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 19.

⁴⁹Joseph F. O'Callaghan, *A History of Medieval Spain*, Ithaca: Cornell University Press, London 1975, s. 27.

⁵⁰İsmail Parmaksızoğlu, “İspanya”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1977, c. 20, s. 325.

⁵¹Özdemir, *Siyasi Tarih*, s. 38.

⁵²Kennedy, *Muslim Spain*, s. 1.

⁵³Callaghan, *Medieval Spain*, s. 73.

Başpiskopos ve piskoposlardan oluşan kilise hiyerarşisi yüksek sınıfa mensuptu ve yönetimde önemli rol oynamaktaydı⁵⁴.

Halk sınıfı ise iki grup halinde yaşamaktaydı. Bunların ilki belediye işlerinde çalışan ve 25 dönümden daha fazla toprağı olmayan kasabalılar (*Curial*). Kasabalıların sahip oldukları mülkleri devretme hakları yoktu. Ürünün iyi olmaması halinde çiftçiler adına kendi imkânlarından toprak vergisi ödemek zorundaydılar. Bu yüzden çiftçiler, sık sık topraklarını terk edip asker olmakta ya da diğer hizmetçilik türü işlerle uğraşmaktaydılar.

En alt tabakayı ise serfler ve köleler oluşturmuyordu. Serfler, Roma döneminden kalma, özgür Roma asıllı İspanyalılar olup çiftçilik yapmaktaydılar. Bunların statüleri kasabalılarla köleler arasındaydı. Toprağı işlemek için işçi ve savaşmak için asker sağlamak zorundaydılar. Toprak vergisinin yanı sıra kişisel vergilerini de ödemektedirler.

Yöneten sınıfın baskısından kurtulmak için orta ve daha aşağı sınıf mensupları genellikle ormanlara kaçıyor, burada soygunculuk veya eşkıyalık yapıyorlardı. Bazen bunlar, belediye hizmetlerinden bırakılmış şehirleri yağmalar ve toplum için bir tehdit oluşturmaları⁵⁵. Bu tehdidin yanı sıra İber Yarımada'sında Vizigot idaresini zorlaştıran bir başka sebepten dolayı kaynaklıydı. 586 yılında Vizigotlar, aralarındaki birliğin ancak Katolik mezhebine girmekle mümkün olduğuna karar verdiler. Bu karar doğrultusunda Arius mezhebini terk ederek topluca mezhep değiştirdiler. Böylece, 569'dan itibaren İspanya'nın resmi mezhebi Katoliklik oldu⁵⁶.

Vizigotlar'ın mezhep değiştirmelerinin önemli sonuçlarından biri, Katolik din adamlarının devlet içinde nüfuz sahibi olmalarına zemin hazırlayışıydı⁵⁷. 694 yılında çıkarılan kanunla Yahudiler toptan köle statüsüne düşürüldüler. Zorla Hristiyanlaştırılan Yahudilerin, yarımada ekonomisi ve ticaretteki üstün durumlarının sarsıldı. Ülke ekonomisini de zayıflattı⁵⁸.

Bütün bunlara ek olarak karışıklık ve düzensizliğin başka bir faktörü de Vizigot krallarının tahta geçme usulüydü. Kral seçimle iş başına geçiyordu. Ülkenin eşrafı, din adamları ve devlet

⁵⁴S. M. İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, Yusuf Yazar (çev.), Ankara: Rehber Yayınları, 1990, s. 19.

⁵⁵İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 20.

⁵⁶Reinhart Dozy, "Endülüs Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Heyet (çev.), İstanbul: Çağ Yayınları, 1987, c. 4, s. 27.

⁵⁷Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 41.

⁵⁸Lütfi Şeyban, *Müdejares & Sefarades Endülüs Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 40.

adamları, yeni kral seçmek gerektiğinde bir araya geliyorlardı. İşte bu tutum tahta geçmek isteyenlerin bir yığın komplo, tartışma, çatışma ve anlaşmazlıklarına yol açtı⁵⁹.

Vizigot Kralı Witiza (700-710), tüm bu karışıklıkları ortadan kaldırmak amacıyla, oğullarından biri olan Achilla (710)'nın tahta geçmesi için onu Tarraconensis'e vali olarak tayin etti. Fakat bu durum karşısında muhalif kilise grubu Witiza ailesine karşı ayaklandı. Sonuç olarak Kral Roderick (Rodrigo) (710-711)'i kral olarak seçtirmeyi başardılar. Fakat Kral Roderick, Witiza'nın kardeşleri ve oğullarının başında bulunduğu kuvvetli muhalefetiyle karşılaştı⁶⁰. İşte, Witiza'nın ölümünden bir yıl sonra beklenmeyen karışıklıklara yol açan bu koşullar, İber Yarımadası'nın Müslümanlar tarafından fethine zemin hazırladı⁶¹.

B. İslam Fetihleri ve İspanya'nın Endülüs Olması

İslam Peygamberi dönemi ve onun ölümünü takip eden dönemde Araplar çok geniş çaplı bir fetih harekâtlarında bulundu. İlk dönem fetih harekâtları sonucunda Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır daha ilk iki halife olan Hz. Ebûbekir (632-634) ile Hz. Ömer (634-644) zamanında fethedildi⁶².

Mısır'ın hâkimiyet altına alınmasından sonra Kuzey Afrika'nın batı yönünde ilerlemeleri devam etti. Ancak bu toprakların fethi Muaviye'nin kumandanlarından Ukbe b. Nâfi b. Abdilkays el-Fihri el- Kureşî (621-682) tarafından gerçekleştirildi. Onun döneminde Atlantik Okyanus'u kıyılarına kadar ulaşıldı⁶³.

Ukbe'nin 683'te şehit edilmesinden kısa bir süre sonra Kayrevan dâhil olmak üzere fethedilen yerlerin neredeyse tamamı kaybedildi⁶⁴. Müslümanların, Kuzey Afrika'da (Mağribü'l-Aksâ) kaybettiği yerler ancak Halife Abdülmelik b. Mervan (705-715) zamanında İfrikiye'ye gönderilen⁶⁵, Afrika'nın yeniden fethedilmesini ve sükûta kavuşmasını sağlayan Hasan b. Numan döneminde gerçekleşti⁶⁶. Onun eksik bıraktığı hususları ise 705 yılında Kuzey Afrika -

⁵⁹Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 38.

⁶⁰İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 24

⁶¹Callaghan, *Medieval Spain*, s. 51.

⁶²Şeyban, *Reconquista*, s. 48.

⁶³Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989, c. 1, s. 337.

⁶⁴Şaban Öz, *İslam Tarihi*, Konya: Çizgi Kitap Evi, 2010, s. 227.

⁶⁵Ali Aktan, *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna kadar)*, II. Baskı, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2007, s. 261.

⁶⁶Hitti, *İslam Tarihi*, c. 1, s. 338.

genel valisi olarak bölgeye ulaşan Mûsâ b. Nusayr (717- 714) tamamladı ve büyük ölçüde bölgede istikrarı sağladı.

Bundan sonra fetih çizgisinin güneye değil de kuzeye doğru devam etmesinin daha uygun olacağı hususunda ittifak eden Mûsâ b. Nusayr ve kurmayları fetih hareketlerinin İspanya yönünde devam ettirilmesine karar verdi⁶⁷. Küçük askeri birlikler ile fetih harekâtına başladı⁶⁸.

İlk olarak keşif için 100 süvari ve 400 yayadan oluşan bir birliği Târif b. Mâlik (.../742) idaresinde İber yarımadasına gönderdi⁶⁹. Tarif komutasında adaya çıkan birliğin hiç kayıp vermemesi ve ganimet ile geri dönmeleri üzerine Mûsâ, 7000 kişilik ordu hazırlayarak bu sefer Târik b. Ziyâd (670-720) komutasında İspanya'ya gönderdi.⁷⁰

İspanya'nın güneyindeki Cebelitârik'ı (Gibraltar) merkez alarak konuşlanan İslam ordusu, bu bölgeden batıya doğru ilerledi. Cezîretül-Hadrâ'ya (Algeciras) kadar olan sahil şeridini kontrol altına aldı. Durumdan haberdar olan Kral Roderick (Rodrigo), bu esnada bir iç ayaklanmayı bastırmak üzere İber Yarımadası'nın güneyindeydi. Durumu haber alır almaz başkente geri döndü. Müslümanlara karşı bir savunma birliği hazırlayarak Târik b. Ziyâd'ın üzerine yürüdü. Bu durum karşısında Mûsâ'da, Târik b. Ziyâd'a 5000 kişilik yardımcı kuvvet yolladı⁷¹.

Bu iki ordu 711 yılında Şezûne'ye (Sidonia) bağlı Vâdilekke Nehri (Vadî Lekkü, Guadalbeca, Rio Barbate) kıyısında karşılaştılar. Roderick'in sağ ve sol cenahında bulunan Kral Witiza'nın oğulları savaş alanını terk ettiler⁷². Onlar, Müslümanların elleri ganimetle dolduğu takdirde geri döneceklerini ve krallığın kendilerine kalacaklarını düşünüyorlardı. Savaş sonucunda Kral Roderick'in komutasındaki birlikler kısa bir sürede dağıldı ve bozguna uğradı⁷³.

Müslümanlar açısından bu büyük zaferin en önemli neticelerinden biri, İspanya kapılarını Müslüman askerlere sonuna kadar açmış olmaktaydı⁷⁴. Târik b. Ziyâd (670-720), Müslümanlar'ın kazandığı bu zaferi Mûsâ' b. Nusayr'a bildirerek fetihlerine devam etmek

⁶⁷Özdemir, *Endülü's Müslümanları*, s. 44.

⁶⁸Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esir, *İslam Tarihi: El-Kâmil Fit-tarih Tercümesi*, M. Beşir Eryarsoy (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c. 4, s. 504.

⁶⁹İbnü'l Esir, c.4, s. 504; Ameer Ali, *A Short History of the Saracens*, Suffolk: Macmillan 1928, s. 108.

⁷⁰İbnü'l Esir, c.4, s. 504; Ameer Ali, s. 108.

⁷¹İbnü'l Esir, c.4, s. 505, Reinhart Dozy, *Spanish Islam A History of the Moslems in Spain*, London: Frank Cass, 1972, s. 231; Özdemir, *Endülü's Müslümanları*, s. 53.

⁷²Makkari, *Nefhu't-Tıb Ghosnil*, vol. 1, s. 269-70.

⁷³Makkari, *Nefhu't Tıb Ghosnil*, vol. 1, s. 273; İbnü'l Esir, c. 4, 505; Ziya Paşa, s.26-7; Dozy, *Spanish Islam*, s. 232; Ameer Ali, s. 109.

⁷⁴Ameer Ali, s. 109.

istediğini bildirdi. Mûsâ b. Nusayr ise Târik b. Ziyâd'a gönderdiği mektupta emri olmadan İber Yarımadası içlerine doğru girip İslâm ordusunu tehlikeye attığı için onu azarladı. Kendisini gelinceye kadar bulunduğu yerden ileri gitmemesini emretti⁷⁵. Ancak Târik b. Ziyâd, Vizigotların toparlanmasına fırsat vermek istemediğinden İsticce (Ecija) Şehri'ne doğru harekete geçti. Burada hiçbir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirdi⁷⁶. Bundan sonra ordusunu dört kısma ayırdı. Bu gruplardan ilki, Kurtuba (Cordoba), ikincisi Mâleka (Malaga), üçüncüsü Gırnata (Granada) ve İlbîre (Elvira) şehirlerini fethederken, Târik b. Ziyâd ise bu arada Vizigotların merkezi olan Tuleytula (Toledo) Şehri üzerine yürüyerek orayı fethetti⁷⁷. Bundan sonra Vâdilhicâre üzerine yürüdü⁷⁸. Târik'in yolu olarak bilinen bu yolu takip ederek Sofa ve Maya şehrini ele geçirerek Tuleytula'ya geri döndü⁷⁹. 711 yılına gelindiğinde Târik b. Ziyâd İber yarımadasının neredeyse yarısının hâkimi olmuştu⁸⁰.

712 yılında Mûsâ'da Şenûze, Karmûne (Carmona), İşbîliye (Seville), Leble (Niebla), Bâce (Beja)⁸¹ şehirlerini fethettikten sonra, Mârîde'yi (Merida) şehrini kuşattı. 713 yılında şehri ele geçirdikten sonra Târik b. Ziyâd ile buluşmak üzere Tuleytula'ya gitti⁸².

Tuleytula'da birleşen iki İslam ordusu kısa zamanda Sarakusta (Saragossa, Zaragoza)'ya ulaştı. Veşka (Huesca), Laride (Lerida), Takerûnâ (Takoronna) ve Berşelûne (Barcelona), Aragon, Leon (Liyûn), Cıllîkiye (Galicia)⁸³ bölgelerini fethetti.

Fetihler devam ederken, 714 yılında Halife Velîd b. Abdülmelik tarafından imzalanmış bir çağırılma mektubunu alan Mûsâ b. Nusayr, 714 yılında yanına Târik b. Ziyâd'ı alarak yerine oğlu Abdülaziz b. Mûsâ'yı bıraktı. İspanya'yı terk ederek, 715 yılında Şam'a ulaştı. Böylece Emeviler'e bağlı Abdülaziz b. Musa (714-716) idaresinde *Valiler Dönemi* (711-755) (*Asru'l Vûlat*) başlamış oldu⁸⁴.

⁷⁵İsmail Hakkı Atçeken, *Endülüs'ün Fethi Musa b. Nusayr*, 1. Baskı, Ankara: Araştırma Yayınları, 2002, s. 62.

⁷⁶Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 45.

⁷⁷İbnü'l Esîr, c.4, s. 505-506; Ameer Ali, s. 110; J. M. Abun Nasr, *A History of the Maghrib*, s. 71.

⁷⁸*The Akhbâr Majmû'a*, s. 54.

⁷⁹İbnü'l Esîr, c.4, s. 506.

⁸⁰İmameddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 34.

⁸¹Bugün Beja adını taşıyan ve Portekiz'in aşağı Alentejo bölgesinde, Lizbon'un güneydoğusunda bulunan şehirdir. İbrahim Harekât, "Bâce", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, c. 4, s. 413.

⁸²İbnü'l Esîr, c.4, s. 506-507; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 34-35.

⁸³Mesudî bu şehrin o zamanlar Sammura olarak adlandırıldığını ifade eder. Bu şehir, yedi muhteşem sura sahiptir. Bu surların içi su doludur ve geniş hendekler ve boşluklar bulunmaktadır. Mes'udî, *Murûc ez-zeheb: Altın Bozkırlar*, s. 63.

⁸⁴İbnü'l Esîr, c.4, s. 508; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 36; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 13.

C. Coğrafya ve Devlet Olarak Endülüs'ün Siyasi ve Coğrafi Tarihçesi

Bir coğrafi ve siyasi birim olarak, Yunanlıların İberya, Romalıların Hispania dedikleri ülke⁸⁵, Orta Çağ Roma'sında Espanya şeklini aldı. Yarımada için Endülüs (el-Endelüs, Cezîretü'l-Endelüs, Cezîretü İşbânya, Al-Andalus, Espana Musulmana) ismini ilk olarak Müslümanlar kullandılar. Bu ismin Vandalicia'dan türemiş olduğu kabul edilmektedir⁸⁶. Endülüs kelimesinin kökeni nereden geldiği tam olarak tespit edilememiştir.

İbnül Esir,

“Buranın ilk yerleşenlerinin “Endülüş” adlı bir kavim olduğunu, daha sonra kelimenin sonundaki “ş” harfi “s” yapılarak Arapçalaştırıldığını ifade etmektedir⁸⁷.

Günümüzde “Hispania” karşılığı olarak kullanılan Endülüs kelimesi ilk defa fetihden sonra 716'da basılmış bir sikke üzerinde görülen, V. yüzyılda Kuzey Afrika'ya geçmeden 18 yıl kadar İspanya'nın güneyinde kalan Vandallar'ın adından türemiş olabileceği kabul edilmektedir⁸⁸. Hristiyanlar ise Endülüs'e, adı “İşbanes” olan ve orada asılan birinin adından hareketle “İşbaniye” derler. İşbaniye isminin, asıl adı İşbân b. Tunus olan bir kralın ismi olması sebebiyle de verildiği söylenir. Batlamyus'ta bölgeye “İşbaniye” adını vermiştir. Bu adın burayı ilk imar eden kişi olan Hz. Nuh oğlu Yasef oğlu Endülüs'ten geldiği de söylenmektedir⁸⁹.

El-Gırnâtî,

“Endülüs 'ün, yerinin Şam güzelliğinde, dağlarının Tem dağlarının yüksekliğinde ve dengesinde olduğunu söyler. Ada halkı, soyda, gururda, itibarda, dillerinin fasihliğinde, ruhlarının temizliğinde sanki Araplar gibidir. Haksızlığına karşı, boyun eğmez ve onurludurlar. İlmi seviyeleri ve ona büyük değer vermelerini Hintlilere benzetmektedir⁹⁰.”

Endülüs'ün coğrafi sınırları hakkında Ebü'l-Fidâ,

⁸⁵Parmaksızoğlu, “İspanya”, s. 325; C.F. Seybold, “Endülüs”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1988, c. 4, s. 270.

⁸⁶Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 63.

⁸⁷İbnü'l Esîr, c. 4, s. 497.

⁸⁸ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, c. 11, s. 211; Ali Dadan, “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM: İslam San'at Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi*, c. 16, s. 14, (2009), s. 371-376.

⁸⁹İbnü'l Esîr, c. 4, s. 497-98.

⁹⁰Ebü Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, 2. Baskı, Fatih Sabuncu (haz.), İstanbul, 2018, s. 98.

“Endülüs’ün Mağrib diyarının karşısında olduğunu söyler. İki taraf arasında Cebelitârik boğazı bulunmaktadır. Endülüs yarımadası üçgen şeklindedir. Güney batı kısmında Kâdis adası ve boğazın ağzı yer alır. Yarımadanın doğu kısmı kuzeyde Tarragana ile güneyindeki Berşelune yakınındaki Valensia, Hâciz ve Mâyorka arasında yer alır. Endülüs’ün kuzey batısında Şentiyâki şehri bulunmaktadır⁹¹. ”

Said el-Endelüsi, Endülüs sınırlarını şöyle anlatmaktadır;

“Güney sınırı Tanca karşısında okyanustan ayrılan Akdeniz’dir. Bu yere boğaz denir, genişliği on mildir. Bu deniz Şam şehirlerinden Sur’a kadar uzanır. Endülüs’ün kuzey, batı sınırları okyanusa dayanır.

Endülüs’ün doğu hududu Cebelitarık Dağı’ndan başlar. Bu dağın bulunduğu yer okyanus ile Akdeniz arası üç konak kadardır. Burası Endülüs’ün en kısa hudududur. En geniş sınırları ise kuzey ve güneydoğu sınırlarıdır. Her birinin sınırı otuzar konaktır. Batı sınırı ise yirmi konak kadardır”⁹².

Yarımadanın güney sınırını oluşturan ve Afrika ile arasındaki genişliği 14 mil olan Cebelitârik Boğazı, Fransa ve Avrupa’nın geri kalan kısmından Pirene zinciriyle kırılır⁹³. Pirene Dağlar’ı Endülüs’ten Kara Avrupa’sını ayırmaktadır. Endülüs’ü bu dağ tarafı dışında deniz kuşattığı için, ona da ada denmektedir⁹⁴. Pirenelerin, Doğu sınırını Akdeniz ve batı sınırını ise Atlantik Okyanusu oluşturur⁹⁵.

İber Yarımadası meseta olarak adlandırılan yüksek platolardan oluşmaktadır. Bu plato İber Yarımadasının merkezini oluşturmaktadır. Yarımada’nında ¾’ünü kaplamaktadır. Plato, güneyde Sierra Morena’ya, doğuda İberya Sıra Dağları ve Belensiye Körfezi’nden, kuzeyde Cantabrian Dağları silsilesi içerisinde bulunan Cantabro-Asturian’dan batıda Cantabro-Galcian Dağlarına kadar uzanır⁹⁶. Bu dağ Atlas Okyanusuna (el-Bahru’l-Atlasî) paraleldir ve Endülüs illeri için doğuda bir kalenin duvarları biçimini almaktadır. Dağdan geçen yollarda, kalenin kapıları gibidir⁹⁷.

⁹¹Ebü’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldan*, s. 154.

⁹²Sâid El-Endelüsi, *Tabakâtü’l-Ümem*, s. 166-168.

⁹³İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 13.

⁹⁴Ebü’l-Fidâ, *Takvimü’l-Büldan*, s. 158.

⁹⁵İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 13.

⁹⁶Antonio Arribas, *Ancient Peoples and Places The Iberians*, London: Thomes and Hodson, s. 30; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s.1-5.

⁹⁷İbni Haldun, *Mukaddime*, s. 194-195.

Meseta; Douro, Tage, Guadiana gibi büyük nehir vadileri tarafından birbirinden ayrılan doğu-batı doğrultusunda uzanan sıradağlarla Eski ve Yeni Kastilya olarak ikiye bölünmektedir. Kuzey bölgesine Eski Kastilya, Güney bölgesine ise Yeni Kastilya adı verilmektedir⁹⁸. Meseta'nın Kuzey bölümünün denizden yüksekliği 600-800 metre arasındadır. Güney bölümündeki deniz yüksekliği Kuzey'e göre daha alçaktır. Ortalama yüksekliği 400 metreyi geçmemektedir.

İber Yarımada'sının topoğrafyası bölgeden bölgeye çeşitlilik arz eder. Güneyde, verimli vadiler dik yamaçlara, kıraç ve kayalık dağlara bakmaktadır. Hemen hemen hiç akarsuları yoktur. Merkezi ovalar kuraktır. Yazın sıcaklığını kışın soğuğu takip etmektedir. Prenelere yakın olan Kuzey bölgesi, ormanlar bakımından zengindir. Çoğunluğu dört mevsim yapraklarını dökmeyen ağaçlardan oluşmaktadır⁹⁹.

Dağlık bir bölgeye sahip olan Endülüs'ün etrafı sıradağlarla çevrilidir. Bu sıradağlar yarımada'yı deniz baskınlarına karşı korumada bir set görevi görmektedir¹⁰⁰. Endülüs Yarımadası, dağların arasındaki derin vadiler ve büyük su havzaları içerir. Bu akarsuların neredeyse hiçbiri ulaşım için kullanılmaya elverişli değildir. Akdeniz'e akan ırmakların en önemlisi Ebro'dur. Ebro Nehri, Meseta platosunun kuzeyinden İberya Yarımadası ve Pirene Dağları (el-Bürt, el-Bürtât, Pirineos, Pyreness) arasından geçmektedir¹⁰¹. Yakub'i Ebro Nehri'nin doğusunda Endülüs'ün sınır şehirlerinin en büyüklerinden biri olan Sarakusta, kuzeyinde Tuleytula Şehri'nin olduğunu söyler¹⁰².

Ebro Nehri'nden başka, Minho, Duero, Guadiana ve Gualdulquivir nehirleri de Endülüs'ün diğer önemli nehirlerindendir. Yarımada'nın batısında bulunan bu nehirler Atlas Okyanusu'na dökülmektedir¹⁰³. İber Yarımada'sının kıyıları dik olduğundan dolayı fazla körfeze sahip değildir. Bu sebeple liman sayısı da azdır. Kuzey doğu kıyısındaki en önemli limanları Tarkune, Castellon, Belensiye, güney kısmında Meriyye, Mâlega (Malaga), el-Cezire, Tarif ve Kâdiz.

⁹⁸Faruk Bal, "Endülüs Emevi Devleti Sosyo Ekonomik Yapısı (756-1031)", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, 2008, s. 10.

⁹⁹Arribas, s. 30.

¹⁰⁰Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 12.

¹⁰¹Arribas, s. 31-34.

¹⁰²İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Ca'fer el-Ya'kubi, *Kitabü'l-Büldan (Ülkeler Kitabı)*, Murat Ağarı (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Ayışığı Basımevi, 2002, s. 125.

¹⁰³Parmaksızoglu, "İspanya", s. 24.

Batıda, Douro ve Tace, kuzey batıda Üşbûne ve Oporto, Galicia kıyılarında Corunna limanları bulunmaktadır¹⁰⁴.

Endülüs’de ovalar nispeten azdır. Bu ovalar, Levante’nin kıyı kesimleri, Aragon, orta Ebro Vadisi, Guadalquivir Vadisinde yoğunlaşmaktadırlar¹⁰⁵

İber Yarımadası, coğrafi yapısı sebebiyle küçük bir kıtayı andırır. Yarımada da iklim, kışları yumuşak ve yağmurlu yazları ılık ve kurudur. Ülkenin güney kesimlerinde iklim ılıman kuzey bölümleri ise çok soğuktur¹⁰⁶. Yarımada’nın ¾’ü Akdeniz Bölgesi’ne has bitki örtüsü ve yapraklarını dökmeyen ağaçlar kaplamaktadır. Diğer taraftan okyanus ikliminin bitki örtüsü yarımada’nın özellikle güney kısımlarını kapsamaktadır¹⁰⁷.

Yarımada’daki yerleşim yerleri daha çok büyük nehir vadilerde ve kıyı bölgelerinde yoğunlaşmaktadır. Özellikle Roma döneminde önemli yerleşim şehirleri olan Sarakusta, Tuleytula, İşbîliyye, Mâride ve Kurtuba nehir kenarında bulunan yerlerdir. Bu şehirlerin önemi Gotların ve onlardan sonra gelen Müslümanların döneminde de devam etti¹⁰⁸.

Endülüs Yarımada’sının coğrafi yapısı ve iklimi birçok bitki türünün yetişmesine olanak sağlar. Yarımada’nın 3/4’ünü Akdeniz bölgesine has bitki örtüsü ve dört mevsim yapraklarını dökmeyen ağaçlar kaplamaktadır. Yarımada’nın kuzeyindeki yağışlı bölümünün de büyük oranda meşe, kestane gibi ağaçlardan oluşan ormanlar ve meralar kaplamaktadır. Güney bölgelerinde ise çam, ardıç gibi dört mevsim yapraklarını dökmeyen ağaçlar yetişmektedir¹⁰⁹.

Yukarıda Endülüs’ün siyasi tarihini anlatırken bahsedildiği üzere yarımada’ya gönderilen öncü birliklerin ardından Târik b. Ziyâd fethin başlangıç yeri olduğu için Cebel-i Fetih olarak da ünlenen¹¹⁰ Cebelitârik’ta karargahlarını kurdu. Buradan seferlerine devam ederek Ceziretülhâdra’ya kadar olan bölgeyi kontrol altına aldı. 711 yılında Vizigotları Vâdii Lekke’de yenilgiye uğrattı. Müslümanlar açısından bu büyük zaferin en önemli neticelerinden biri, İspanya kapılarını Müslüman askerlere sonuna kadar açmış olmaktaydı¹¹¹. Vizigotların toparlanmasına fırsat vermek istemeyen Târik b. Ziyâd, Tuleytula şehri üzerine yürüyerek orayı

¹⁰⁴İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 13.

¹⁰⁵Parmaksızoğlu, “İspanya”, s. 324.

¹⁰⁶İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 15.

¹⁰⁷Arribas, s. 38.

¹⁰⁸Bal, “Endülüs Emevi Devleti”, s. 13.

¹⁰⁹Arribas, s. 38.

¹¹⁰İbnü’l Esir, c. 4, s. 504; Ameer Ali, s. 108.

¹¹¹Ameer Ali, s. 109.

fethetti¹¹², ardından Vâdilhicâre, Sofa ve Maya şehirlerini ele geçirerek Tuleytula'ya geri döndü¹¹³. 711 yılına gelindiğinde Târik b. Ziyâd İber Yarımadası'nın neredeyse yarısının hâkimi oldu¹¹⁴. Gerçekleştirilen fetihler sayesinde iki yıldan daha az bir süre içerisinde Pireneler'e kadar hemen hemen tüm İber yarımadası Müslümanların eline geçti¹¹⁵.

D. İslam Coğrafyacılarına Göre Maşrık Bölgesi

“Ş-r-k” kökünden gelen Maşrık (el-Meşrık), güneşin doğduğu yer, doğuş yeri anlamlarına gelmektedir. Genel anlamda “Maşrık” kelimesi doğuyu ifade etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca Arap yarımadasının doğusundaki İslam ülkelerini ifade etmek içinde kullanılan bir terimdir. “Maşrık” ifadesi doğuya ait, doğulu manasında da kullanılır. Genel çerçevede “Maşrık” kelimesi yukarıda ifade edilenler dışında güneş ve onun doğuşu ile irtibatlandırılarak yüceltmeye çalışılır¹¹⁶.

İslam dünyası Müslümanlar tarafından iki coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Müslüman Asya'yı ve Mısır'ı içine alan bölgeye “el-Maşrık” veya Doğu, Müslüman Afrika'yı ve Avrupa'yı kapsayan bölgeye “el-Mağrib” (el-Mağrib ve 'l-Endelüs) ya da Batı olarak¹¹⁷ ifade edilmiştir.

İslam coğrafyacıları, Mağrib'in sınırları konusunda kesin bir görüş birliğine varamamış ancak Mısır'ın batısında kalan bölgelere “Mağrib” adını vermişlerdir¹¹⁸. Bu görüşe göre Maşrık ya da Doğu yaklaşık olarak Mısır, Filistin, Ürdün, Suriye, Lübnan, Irak, Arap Yarımadası ve Körfez bölgelerini içine almaktadır¹¹⁹.

Kuzey Afrika tarihçileri ise bu iki bölgeyi ayıran sınır olarak genellikle Libya'nın Trablusgarp şehrini kabul etmişlerdir. İki bölgenin halkları arasında ortaya çıkan farklılıklar sebebiyle “Maşrık” ve “Mağrib” kelimeleri erken dönemden itibaren coğrafi manadan ziyade sosyokültürel bir anlam kazanmıştır. Bu farklar Batı İslam dünyasında bölgenin Araplar tarafından fethini takip eden ilk yarım asrın sonunda kendini göstermeye başlamıştır. Batı İslam

¹¹²Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân*, s. 264; İbnü'l Esir, c. 4, s. 505-506; Ameer Ali, s. 110; Jamil M. Abun Nasr, *A History of the Maghrib*, London: Cambridge University, 1971, s. 71.

¹¹³İbnü'l Esir, c. 4, s. 506.

¹¹⁴İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 34.

¹¹⁵Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987, c. 3, s. 43.

¹¹⁶Zeki Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır*, 1. Baskı İstanbul: Hayykitap, 2014, s. 11.

¹¹⁷M. Talbi, “Masharika”, *The Encycloaedia of Islam: New Edition*, Leiden: E. J. Brill, 1991, Vol. 6, s. 712; Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, Azmi Yüksek-Rahmi Er (çev.), İstanbul: İmaj Yayıncılık, 1993, s. 144; Tez, s. 7.

¹¹⁸İsmail Yiğit, “Meşrikiler”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2004, c. 24, s. 377.

¹¹⁹İsmâil Râci el-Fârûkî, *İslâm Kültür Atlası*, çev: Mustafa Orhan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1999, s. 385.

dünyasında *Maşrık* ismiyle Doğu İslam dünyasından dini, siyasi, askeri ve ticari sebeplerle Kuzey Afrika'ya ve Endülüs'e gelip yerleşenler kast edilmekte, onların çocukları ve torunlar ise *Mağribli* kabul edilmektedir.

Müslüman Araplar fetih sürecinden itibaren IX. yüzyılın başlarına kadar Mağrib'te yeni şehirler kurmuşlar ve eski dönemden kalma kentlere yerleşmişlerdir. Genelde aileleriyle birlikte gelen askerler, resmi görevliler, din âlimleri ve tacirler Mağrib halkının İslamlaşmasında büyük rol oynayarak bölgeyi Maşrık'a benzetmişlerdir¹²⁰.

Bölgede bulunan Berberîlerin İslamlaşmasını temin etmek için bu bölgelere tebliğciler gönderen Mûsâ b. Nusayr, Berberî asıllı azatlısı ve Tanca valisi olan Târik b. Ziyâd'ın yanına askerlerin yanı sıra Berberîler'e İslam dinini, *Kura'n-ı Kerim'i* ve İslam fikhını öğretecek âlimlerde görevlendirmiştir¹²¹.

Maşrık terimi bazen coğrafi, bazen sosyokültürel bir aidiyeti de ifade etmek içinde kullanılmaktaydı. İbnü'l Esir, 893 yılında Kuzey Afrika'ya gelen Fatımî daisi Ebû Abdullah eş-Şii'yi, *Maşrıklı* (Doğulu) olması sebebiyle Berberiler arasında *Maşrıklı* nisbesiyle tanındığını kaynaklarında zikretmektedir¹²².

Mağrib'de ve Endülüs'te hüküm süren bazı hanedanlar da Maşrık bölgesinden gelen kişiler tarafından kurulmuştur. Neticede Fas'a hâkim olan İdrîsîler (789-985), Abbâsîler (720-1258)'e şeklen bağlı olmak üzere Tunus'ta hüküm süren Ağlebîler (800-909), Endülüs Emevîleri ve 909 yılında kurulan Fâtımîler Devleti'nin (909-1171) kurucularının tamamı Maşrık kökenlidir.

Mağrib, Maşrık'tan kaçmak zorunda kalan siyasilerin sığınağı, bazı siyasi suçluların da sürgün yeri olmuştur. Bunlar arasında Emevi yönetiminden kaçan Abbasî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr Abbasîler'in takibatından kurtulabilen Emevi hânedanı mensupları vardır¹²³.

E. İslam Coğrafyacılarına Göre Mağrib Bölgesi

Doğu İslam Dünyasının Maşrık sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra İslam kaynaklarında Mağrib olarak

¹²⁰Yiğit, "Meşrikiler", s. 377.

¹²¹Makkari, *Neḥḥu't Tıḥ Ghosnil*, vol. 1, s. 239; Yiğit, "Meşrikiler", s. 377; İsmail Hakkı Atçeken, "Berberîler ve Hicri I. Yüzyıl İslam Fetihlerindeki Rolü", İSTEM: *İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsiki Dergisi*, c. 2, sayı, 2, (1984), s. 86.

¹²²Ebûl-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi: El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev: Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c. 8, s. 32-33.

¹²³Yiğit, "Meşrikiler", s. 378.

adlandırılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya Devletleri bulunmaktadır. Kuzey Afrika, Orta Çağ İslâm tarih ve coğrafyacıları *Mağrib*'i çeşitli şekillerde adlandırmışlardır¹²⁴.

Ebü'l Fidâ,

*Mağrib diyarını üç kısma ayırmaktadır. Buna göre, Endülü's'ün Batı kısmına Mağribu'l-Aksa denir. Bu bölge batıda Atlas Okyanusu'ndan doğuda Tilimsan'a kadar, kuzeyde Septe'den Marrakeş'e, sonra Sicilmâse ve onun hizasındaki yerler kuzeyden-güneye doğru uzanır. İkinci kısma Orta Mağrib denir. Tilimsan'ın bir günlük doğusunda bulunan Vehran'dan doğudaki Bicâ'ye ülkesine kadar uzanır. Doğu'da kalan üçüncü kısımda Ifrikiyye'den Barka'ya, Mısır sınırına kadar uzanan yerdir. Afrika'nın Endülü's'e geçilen kısmına Adve (karşı taraf) denir. Burası Orta ve Uzak Mağrib'dir*¹²⁵.

İbn Haldun ise,

*“Mısır'ın batısında kalan, Trablusgarb'tan başlayıp, Merakeş'e kadar uzanan bir alanı Mağrib olarak ifade etmektedir. Mağrib dediğimiz bu geniş alanı üç kısma ayırmaktadır. Bunlardan doğuda olan bölgeye Mağribu'l-Ednâ veya İfrikiye, bu bölgenin batısında kalan ve Vehran'a kadar uzanan kısma Mağribu'l-Evsat, Vehran'dan Kuzey Afrika'nın Atlas Okyanusu'na kadar uzanan son kısmına ise Mağribu'l-Aksa denilmektedir*¹²⁶.”

Tarihi M.Ö. 3000'li yıllara kadar uzanan bölgenin asıl unsuru olan Berberîlerin, eski tarihi hakkında bilgiler çok azdır. Berberîler, Mısır'ın batı sınırından Atlas Okyanusun'a kadar neredeyse bütün Kuzey Afrika'ya kadar yayıldılar. Kalabalık ve eski kavim olan Berberîler, eski Yunan kaynaklarında *Barbaroi*, Latin kaynaklarında *Barbari* olarak adlandırılmaktadır. Romalılar bölgeyi işgalleri sırasında ciddi bir direniş ile karşılaştılar. Bu yüzden hâkimiyet ve medeniyetleri kabul etmekte direnen bölge halkına “*Barbaros*” olarak adlandırdılar. Araplar bu bölgeye geldiklerinde Bizanslılardan duydukları Barbaros kelimesini “*Berber*” olarak telaffuz etmişler ve kelime bu şekilde yaygınlık kazanmıştır¹²⁷.

Berberîler'in anayurtları konusunda batılı araştırmacılar onların Atlas dağlarından doğuya geldiklerini, Mes'udi ve İbn Haldun gibi İslam tarihçileri de Yemen ve Ken'an ülkesinden

¹²⁴G. Yver, “Mağrib”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1987, c. 8, s. 142; İsmail Harekât, “Mağrib”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, c. 27, s. 314.

¹²⁵Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan*, s. 121.

¹²⁶İbn Haldun, *Şark- İslâm Klasikleri: Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul 1997, c. 1, s. 143.

¹²⁷İsmail Hakkı Dursun, “Berberiler”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c. 5, s. 478.

Kuzey Afrika'ya gelip yerleştiklerini iddia etmektedirler. Berberîler'in, menşei ve anayurtları hakkında çeşitli görüşler öne sürüldüğünden, hala günümüzde kesinliğe varılmamıştır¹²⁸. Berberîler istisnalar dışında hep kabileler halinde yaşamışlar. Tam bir siyasi birlik oluşturmamışlardır. Bu sebepten dışardan gelen istilalarına karşı çok büyük direniş gösterememişlerdir¹²⁹.

Roma'nın Berberîler üzerindeki etkinliği beş yüz yıl kadar devam etti. Bu süre içerisinde sahil kısmında bulunan şehirlerinde yaşayan Berberîler Latin kültürünü benimseseler de iç kısımlarda bulunan Berberîler kendi kültürlerini devam ettirdiler ve kabile hayatı yaşadılar. Roma nüfuz sahası dışında kalan Berberîler ise kabile hayatı yaşadılar. Roma hâkimiyeti altında bulunan zaman zaman bağımsızlıklarını kazanmak için isyan eden Berberîler, ortak düşmana karşı birlikte hareket etmediklerinden kısa süreli başarılar kazanmışlarsa da uzun vadede istenilen sonucu elde edemediler¹³⁰.

Doğu Avrupa'da ortaya çıkan "Kavimler Göçü" (350-800) sonucu Vandallar, İspanya üzerinden Kuzey Afrika'ya geçerek burayı bir yüzyıl boyunca egemenlikleri altına aldılar. M.S. 534 yılına gelindiğinde Mağrib'te Bizans hâkimiyeti dönemi başladı. Kuzey Afrika'daki Bizans hâkimiyeti M.S. 646 yılında Müslümanların bölgeye gelmesine kadar sürdü¹³¹. Mağrib'te İslam fütuhâtı Hz. Ömer zamanında Mısır'ın fâtihi olan Amr b. As kumandasında Mağrib-i Ednâ olarak adlandırılan Ifrîkiyye bölgesinden başladı. Ifrîkiye denilen bölgeyi Emevî valisi Ukbe b. Nâfi' (621-682) 670 yılında ele geçirdi¹³². Emevîler döneminde, Halife Velîd b. Abdülmelik (705-715) devrinde fütuhât hareketlerini devam ettirmek için bölgelere valiler tayin etti. Bunlardan Kuzey Afrika valisi olan Mûsâ b. Nusayr ve kumandanı Târik b. Ziyâd Tanca'ya kadar ulaştılar. Pireneler'i geçti ve Fransa'nın ortalarına kadar ilerledi¹³³. Müslümanlar, Lion'u ve Arbûne (Narbona)'yi, Alp dağlarının bütün geçitlerini ele geçirmişlerdir¹³⁴.

Sonuç itibariyle İber Yarımadası, yüzyıllar boyunca Avrupa ve Afrika arasında doğal bir geçiş yolu olduğundan birçok kavimin buraya yerleşmesine olanak sağladı. Fenikeliler, Yunanlılar

¹²⁸Rene Basset, "Berberiler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, c. 2, s. 525; Dursun, "Berberiler", s. 479; Harekât, Mağrib, s. 314.

¹²⁹Dursun, "Berberiler", s. 479.

¹³⁰Basset, "Berberiler", s. 525; Dursun, "Berberiler", s. 479; Harekât, "Mağrib", s. 314.

¹³¹Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 1981, s. 64-65.

¹³²Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul 1985, c. 3, s. 21.

¹³³Zuhuri Danişman, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Tarih Yayınları, 1971, s. 45; Davut Dursun, "Afrika", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, c. 1, s. 418; Harekât, "Mağrib", s. 315.

¹³⁴İsmail Râci el-Faruki, *İslam Kültür Atlası*, Mustafa Okan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınları, 1999, s. 242-43; Adıgüzel, *Muvahhidler*, s. 16.

ve daha sonra Romalılar İspanya'yı istila ettiler. Germen akınlarının başlamasıyla Vizigotlar egemeliklerini ilan etselerde Roma'dan miras aldıkları düzeni aynen devam ettirdiler. 711 yılında Müslümanların yarımaya girmesiyle beraber İslamiyet ilk kez Avrupa ile İspanya yoluyla temas etmiş oldu.

F. Endülüs Tarihi Boyunca Hristiyan İspanya'nın Genel Durumu

İber Yarımadası, Kavimler göçü esnasında yani 350 yılları civarında Franklar'ın, ardından Alanlar, Suevler ve Vandallar'ın akınlarına maruz kaldı. Bu sırada yarımadayı işgal edem Vizigotlar adanın büyük bir kısmını hakimiyetleri altına aldılar. Kralların seçimle iş başına geldiği bu dönemde Vizigotlar ülkede tam bir hakimiyet tesis edemediler. 711 yılında başlayan Müslüman akınları neticesinde Vizigot kralı Roderic yenilgiye uğradı¹³⁵. 711 yılındaki Vizigotlar'ın bu yenilgisinden sonra 732 yılına kadar olan zaman diliminde Müslümanlar gerçekleştirmiş oldukları akınlarla yarımadayı hakimiyet altına almayı başardılar¹³⁶.

732 yılından itibaren Müslümanların kendi iç mücadeleleri ile uğraşması dışa dönük seferler yapamamaları Kuzey İspanya (Duero-Veşka, Huesca), Turtuşa (Tortosa) topraklarında yeni oluşumların çıkmasına sebep oldu. Bunlardan ilki ise Kantabrian ve Astruias Düklüğü (Astûrîş, Astureş, Asturya) olarak 718 yılında ortaya çıktı. Asturias Düklüğü Müslümanların ulaşamayacağı bir yer olan Asturias Dağlar'ında Vizigot Kralı Rodrigo'nun yeğeni olduğu iddia edilen Pelayo (718-732) tarafından 718 yılında oluşumunu başlattı. Müslümanların ulaşamayacağı bir ortamda oluşumunu başlatan bu devlet giderek güçlendi.

717 yılında Pelayo tarafından başlatılan bu oluşum, Hristiyanlar için İspanya'nın Müslümanlardan geri alınma sürecinin başlangıcı olarak kabul edilen “geriden alma/fethetme” anlamında kullanılan Reconquista (Reconquista, el-Hareket'ül-İstirdâd el-İsbâniyye, The Reconquest of Spain) hareketinin başlangıcı oldu¹³⁷.

737 yılında Pelayo öldüğünde yerine oğlu Favila geçti ancak 739 yılına kadar iktidarda kalabildi. Aynı yıl Kantabrian Dükü Petrus'un da öldü ve yerine oğlu I. Alfonso geçti. Favila'nın ölümüyle Galicialılar da kendilerine dük olarak I. Alfonso'yu seçtiler. Böylece

¹³⁵Kemal Beydilli, “İspanya”, *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 2001, c. 23, s. 162.

¹³⁶ Mehmet Özdemir, “İspanya Krallığı'nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35, (1996), s. 245.

¹³⁷Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 81.

Astruias ve Galicia düklüğü I. Alfonso'nun hâkimiyeti altında, "Galicia Krallığı" olarak ortaya çıktı.

Navar bölgesi (Nabârre, Bilâdü'l-Beşkens, Beşkûnye, Navarre, Nebre) Pirene Dağlarının güney batısında kalan yerdir. İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden beri bu bölge Franklar ile savaşların cereyan ettiği bölgeydi. Bölgenin sahipleri Frank Krallığına tabi Baskılardı. 799 yılında Osvar adındaki bir dükün kendini bağımsız ilan etmesiyle birlikte yeni bir krallık olarak Navar Krallığı daha doğmuş oldu¹³⁸.

Kuzey İspanya'da, IX. yüzyılda başkenti Burgos olmak üzere kurulan Kastilya Krallığı (Kaştâle, Kaştîle, Castilla, Castile) (930-1217) bir süre Leon krallığına bağlı kaldı. Ancak X. yüzyılda Fernando Gonzales (930-970) liderliğinde bağımsızlığını ilan etti. Müslümanlar ve çevre Hristiyan devletler aleyhine sürekli genişleyen Kastilya Krallığı, I. Fernando (1035-1065) zamanında Leon Krallığı ile birleşerek Birleşik Leon-Kastilya Krallığı (1037-1157) ortaya çıktı¹³⁹. Kastilya Krallığı sekiz asır boyunca Endülüs'te Müslümanlar'a karşı açılan seferlere öncülük etmiş, 1474 yılında Aragon Kralı II. Fernando (Ferdinand d'Aragon) (1479-1516) ve Kraliçe Izebella'nın (Isabelle de Castilla) (1474-1504 evlenmesine kadar olan bir buçuk asırlık dönemde Müslümanlara karşı mücadeleyi tek başına sürdürmüştür¹⁴⁰.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Aragon ve Kastilya Krallıkları tek bir devlet çatısı altında birleşerek Endülüs'ü Hristiyan hâkimiyetine sokmak için yoğun bir çaba harcadılar. Kastilya Kraliçesi Isabell ve Aragon Kralı Ferdinand'ın evlenmesinden on yıl sonra bu iki krallık birleşti (1482)¹⁴¹. Bu iki krallığın birleşmesi, yalnızca Avrupa ve Akdeniz tarihi açısından değil İslam tarihi açısından da önemlidir. Kuşkusuz bu durum Hristiyan krallığının işini kolaylaştırmıştır. Taraflar arasında gerçekleşen evlilik ile Hristiyanlar tarafından Müslümanlar'a karşı gerçekleştirilen "Reconquista" hareketi daha planlı ve istikrarlı bir şekilde olmuştur¹⁴².

Leon ve Kastilya Krallıklarının birleşmesi Müslümanlar'ın aleyhine doğru bir gelişme gösterdi. 1085 yılında Tuleytula, 1236 yılında Kurtuba, 1248 yılında İşbîliye, 1263 yılında Mürsiye, 1265 yılında Kâdiz ve nihayet 1344 yılında Cezîretülhadrâ, 1462 yılında Cebelitârik işgal

¹³⁸ Şeyban, *Reconquista*, s. 80- 87.

¹³⁹Şeyban, *Reconquista*, s. 87-88; Thomas b. Irving, "Kastilya", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, c. 25, s. 1.

¹⁴⁰Irving, "Kastilya", s. 1.

¹⁴¹Abdülkerim Özeydin, "Aragon", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, c. 3, s. 263.

¹⁴²Şahin Seyhun-Fatih Sansar, "Endülüs'ün Düşüşünde Aragon Krallığı'nın Rolü", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, c. 6, (çevrimiçi) <http://dx.doi.org/10.18299/cahij.89>, 2016, s. 175.

edildi. Böylece Müslümanlar'ın elinde sadece Benî Ahmer (Nasrîler, Benî Ahmer) (1238-14992) olarak adlandırılan bölge kaldı. Bu sırada yarımada'nın batısında ve Atlantik sahillerinde yer alan başlangıçta Kastilya'ya bağlı olan Portekiz, 1095 yılında bağımsızlık bir krallık haline geldi¹⁴³.

Berşelûne bölgesine gelince, bu şehir Hakem b. Hişam döneminde 801 yılında Franklar'ın eline geçti¹⁴⁴. Frank Devleti iç kargaşaya düştüğünde kendini güçlü addeden kontluklar bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu kontluklar içerisinde en güçlüsü Barcelona Kontluğuydu (.....-1137). Daha sonra bu kontluk, Aragon Prensi IV. Ramon Berenquer zamanında Aragon kontluğu ile birleşerek Birleşik Barselona-Aragon Krallığı oldu. Aragon (Ergûn) Kontluğu (809-1137) II. Ramiro zamanında Barselona ile birleşti ve Birleşik Aragon-Barselona Krallığı oldu (1137-1516)¹⁴⁵.

Özetle, 732 yılı sonrasında Endülüs'teki iç karışıklıklar ile Endülüs'ün kuzeyinde bulunan Hristiyan krallıklar siyasi teşkilatlanmalarını ve devletleşme süreçlerini tamamladılar. Bu duruma bağlı olarak İspanya, güneyi Müslümanlar ve kuzeyi Hristiyanlardan oluşmak üzere ikiye bölündü. Bu aynı zamanda Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında sekiz asır sürecek olan mücadelede tarafların yerlerini almaları anlamına gelmekteydi. Bir başka deyişle Müslümanlar kendi aralarındaki mücadelelerle uğraşmakla düşmanın kendisine karşı toparlanmasını kendisi sağlamıştır¹⁴⁶.

¹⁴³Beydilli, "İspanya", s. 162-163.

¹⁴⁴ Mehmet Özdemir, "Berşelûne", İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c. 5, s. 521.

¹⁴⁵ Şeyban, *Reconquista*, s. 88.

¹⁴⁶ Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 82.

İKİNCİ BÖLÜM

ENDÜLÜS'ÜN, MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE ASKERİ VE SİYASİ İLİŞKİLERİ

A. Endülüs'ün Fethi ve Valiler Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (711-756)

Emeviler'in Kuzey Afrika valisi Mûsâ b. Nusayr, Halife Velîd b. Abdülmelik'ten aldığı izinle Tarif b. Malik komutasında 500 kişilik bir birliği 710 yılının ilkbaharında keşif amacıyla İspanya'nın güney kıyılarına yolladı. Tarif'e yapılan bu küçük çıkarmadan olumlu sonuç çıkınca fetih hazırlıklarını yaptı. 711 tarihinde Târik b. Ziyâd komutasında 7000 asker gücüne sahip bir orduyu, ardından 5000 asker takviyesiyle İspanya'yı fethetmek için sevk etti. Bu sırada İspanya'da hâkim olan Vizigot Krallığı, daha önce anlatıldığı gibi taht kavgaları, toplumsal dini çatışmalar sebebiyle gücünü yitirmiş durumdaydı. Bu durum İslam ordusunun kolayca İspanya'ya geçişini kolaylaştırdı¹⁴⁷. Bunda, Vizigotlar ile arası bozuk olan ve intikam almak isteyen Septe valisi Julianos'un yardımlarının çıkarmada önemli bir rol oynamıştır¹⁴⁸.

İlk olarak Cebelîtarık'ta karargâh kuran İslam ordusu, Cezîretül-Hadrâ'yı kontrol altına aldı. Vadii-Lekke kıyısında karşılaştığı Kral Roderick kumandasındaki kalabalık bir Vizigot ordusunu ağır bir hezimetle uğrattı¹⁴⁹. Artık Müslümanlar için İspanya'nın fethi için ciddi bir engel kalmamış oldu. Târik b. Ziyâd'ın bu savaş sonrasında görevlendirdiği komutanlar kısa sürede Mâleka, İlbire ve Kurtuba'yı ele geçirdiler. Târik b. Ziyâd ise bu sırada İstice¹⁵⁰ ve Vizigot başkenti *Tuleytula*'yı fethetti¹⁵¹. Böylece Târik b. Ziyâd, 711 yılının ilkbahar aylarında ordu komutanı olarak başlattığı bu fetih yürüyüşünü, yaz ayları biterken *İspanya*'nın yarısını alıp İslam'a açmış bir fatih olarak nitelendirildi. 712 yılında, fethin tamamlanmasına yardımcı olmak için Mûsâ b. Nusayr çoğunluğu Araplar'dan oluşan 18.000 kişilik bir ordunun başında İspanya'ya geçti. İşbîliye, Karmûne, Leble, Maride'yi zapt ettikten sonra *Tuleytula*'da Târik b.

¹⁴⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 49-50.

¹⁴⁸Wadâd al-Qadi, "Non-Muslims in the Musli Conquest Army in Early Islam", Antoine Barrut and Fred m. Donner (Edit.), *Christians And Others In The Umayyad State*, Chicago: The Oriental Institute of the University Of Chicago, 2016, s. 103; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, c. I, s. 51-52; Atçeken, *Endülüs'ün Fethi Musa b. Nusayr*, s. 50-55; Ahmad Thomson and Muhammed'Ata'ur-Rahim, *Islam in Andalus*, London: Ta-Ha Publishers, 1996, s. 11-12.

¹⁴⁹Thomas F. Glick, "Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation", Princeton 1979, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu.tr>, The Iberians Resources Online, Mart 2001, Chapter 1, s. 9.

¹⁵⁰Özdemir, "Endülüs", c. 11, s. 211.

¹⁵¹Abun Nasr, *A History of the Maghrib*, s. 71.

Ziyâd ile buluştu. İki kumandan fetih harekâtlarını İspanya'nın kuzeyine doğru hareket ettirerek, Liyûn, Cıllıkıye, Lâride, Berşelûne, Sarakusta şehirlerini hâkimiyet altına aldılar.

Fetihlerle beraber Arap ve Berberîlerin ilk grubu, İspanya'ya fetih ordusunu oluşturan askerler olarak girdiler. Sonrasında hem yeni seferler için asker olarak hem de göç amacıyla Endülüs'e çok sayıda Arap ve Berberî geldi¹⁵². Yarımada gelen Arap ve Berberîler Endülüs'e kabileler halinde yerleştirildiler¹⁵³.

Fetihten sonraki dönemde Endülüs'te idari ve askeri hâkimiyet Araplar ve Berberîlere geçti. Sayıca azınlık olmalarına rağmen, Araplar idari ve askeri alanlarda da önemli görevleri ellerinde bulunduruyorlardı. Arapların bu hâkimiyeti, zaman içerisinde günde güne daha da arttı¹⁵⁴. Yine fetih sonrası Kuzey Afrika ve Endülüs'e yerleşen Araplar, İspanya'ya ilk fatihler olarak giren Berberîler'e devlet yönetiminde gerekli yer vermediler. Ganimet dağıtımında ise Berberîlere verimli olmayan arazileri verirken kendilerine verimli ovaları ayırdılar. Bu problemin yanı sıra Emeviler'in diğer Arap olmayan Müslüman olanlar için yani mevali gruplar gibi Berberîlere de ikinci sınıf vatandaş olarak davranmaları Berberîler'in Araplara karşı hoşnutsuzluklarının artmasına ve zaman içerisinde ayaklanmalara sebep olmuştur¹⁵⁵. Arapların Berberîler'e karşı asabiyye dayanmaları, Berberîler'in de aynı noktadan onlara karşı birleşmelerine ve Araplar'a karşı hep birlikte hareket etmelerine neden oldu¹⁵⁶.

Berberî ayaklanmaları ilk önce Kuzey Afrika'da bir harici ayaklanması olarak başladı¹⁵⁷. 739 senesinde *Mağrib'i Akse*'de isyan eden Berberiler, 740-41'de Suriyeliler'den oluşan yaklaşık 27 bin kişilik orduyu hezimete uğrattılar¹⁵⁸. Kuzey Afrika'da Berberilerin kazandığı bu başarılar, çok geçmeden Endülüs Berberîlerini de harekete geçirdi¹⁵⁹. Berberîler, nüfus olarak yoğun oldukları Aştûriş (Asturias), Cıllıkıye, Aragon, Estremadura ve Medâyin bölgelerinde ayaklanarak başkent Kurtuba'ya doğru ilerlediler¹⁶⁰. Bu yürüyüş güzergâhına yakın yerlerdeki Araplara karşı giriştikleri katliam teşebbüslerinden Berberîlerin asıl hedefinin, Endülüs'ün

¹⁵²Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslam Algısı*, Nezih Uzel (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1983, s. 81; Callaghan, *Medieval Spain*, s. 92; Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 42.

¹⁵³İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 55-56; Callaghan, *Medieval Spain*, s. 95; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 18.

¹⁵⁴Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 43-44.

¹⁵⁵Atçeken, "Berberiler ve Hicri I. Yüzyıl İslam Fetihlerindeki Rolü", s. 91.

¹⁵⁶Kennedy, *Muslim Spain*, s. 23; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 56; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 76-77; Kaplan, "Valilik ve Emirlik", s. 32.

¹⁵⁷Lombart, s. 81; Callaghan, *Medieval Spain*, s. 96; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77.

¹⁵⁸Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 84-86; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77.

¹⁵⁹Lombart, s. 81; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 87.

¹⁶⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77; S.P. Scott, *History Of The Moorish Empire in Europe*, vol.1, Philadelphia & London: J. B. Lippincott Company, 1904, s. 315.

idaresini Arapların elinden almak olduğu anlaşılmaktadır¹⁶¹. Bu durum karşısında Endülüs valisi Abdülmelik b. Katan el-Fihrî (740-741) Berberîlerin bu ilerleyişi karşısında çaresiz kalınca, Sebte (Ceuta)'de bir süredir yaşam mücadelesi veren Belc. Bişr el-Kuşeyri (741-743) ve askerlerinden yardım istemek zorunda kaldı¹⁶². Ancak Abdülmelik b. Katan, Berberî isyanı bastırıldıktan hemen sonra Belc b. Bişr el-Kuşeyri ve askerlerinin Endülüs'ü terk edecekleri hususunda bir anlaşma yaptı¹⁶³. Bu anlaşmayı kabul ederek Endülüs'e geçen Belc b. Bişr Berberîler'in mevzilerini tek tek ele geçirerek isyanı sona erdirdi¹⁶⁴. İsyân bastırıldığı için Endülüs valisi artık Belc b. Bişr ve askerlerine Endülüs'ü terk etmelerini söyleyerek onları gruplar halinde geri göndermek istedi. Bu durumdan rahatsız olan Belc b. Bişr ve askerleri Abdülmelik b. Katan'ın sarayını kuşattılar¹⁶⁵. Abdülmelik b. Katan öldürüldü. Belc askerleri tarafından vali olarak ilan edildi (741)¹⁶⁶. İki yıl valilik görevini yürüten Belc b. Bişr'in ölümünden sonra onun askerleri yine kendilerinden olan Sa'labe b. Selame el-Amili'yi (745-747) Endülüs valisi olarak seçtiler¹⁶⁷. Bu durum karşısında, Endülüs'te Araplar ve Berberîler, bu kez valiye karşı birlik olarak Mâride'de toplandılar. Endülüs'te karışıklıkların başlaması ve Sa'labe b. Sel'ame el-Âmili'nin de bunu körüklediğini öğrenen Emevîler'in Ifrikiyye valisi Hanzale b. Savfân el-Kelbî (736-745) tarafından tayin edilen Ebü'l-Hattar Hüsam b. Dırar el-Kelbi gelerek valiliği devraldı (743-745)¹⁶⁸. Göreve gelen Ebü'l-Hattar, Endülüs'ü terk etmeleri mümkün görünmeyen Belc b. Bişr'in askerlerini, gruplar halinde İşbiliye, Cezrîetülhadrâ, Reyyû, Bâce, İlbire¹⁶⁹, Kurtuba'ya elli mil uzaklıkta olan Ceyyân¹⁷⁰ gibi şehirlere yerleştirdi. Böylece Kurtuba'da idarenin Suriyelilerin (Şamlı askerler) tekeli altına girmesini engellemiş oldu¹⁷¹. Şimdiye kadar Endülüs'te Araplar ile diğer grupların mücadelelerinden bahsetmiştik. Bölümün bundan sonraki kısımlarında ise Arapların kendi aralarındaki iktidar mücadelelerinden bahsedeceğiz.

Târik b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr'ın ordularıyla Endülüs'e gelerek buraya yerleşen Araplar, zamanla kendilerini Endülüslü olarak görmeye başladılar. Ancak yarımadaya Arap göçleri

¹⁶¹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77.

¹⁶²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 25.

¹⁶³Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 87, Kennedy, *Muslim Spain*, s. 25.

¹⁶⁴Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 77.

¹⁶⁵Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 88.

¹⁶⁶*The Akhbâr Majmû'a*, s. 63.

¹⁶⁷Scott, s. 318-19; Dozy, "Endülüs", c.4, s. 92-93.

¹⁶⁸Dozy, "Endülüs", c.4, s. 93.

¹⁶⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 79.

¹⁷⁰Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tâkâsîm)*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge yayınları, 2015, s. 247.

¹⁷¹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 79.

sonraki dönemde de devam etti. Böylece Endülüs'ü ilk gelen Araplar'a “*Beledli*” ya da “*Belediyyûn*”, sonradan yerleşen Araplar'a ise “*Şamlı*” ya da “*Şâmiyyûn*” denilmeye başlandı¹⁷². Endülüs'te Abdurrahman b. Abdulah el-Gafiki'nin (721) birinci valiliğinden 721'den sonra genellikle valilik makamına Yemenîler ve Kaysîler sırasıyla geçtiler¹⁷³. Bu şekilde Endülüs'te yaklaşık on yıl boyunca Yemenli ve Kaysiler sırasıyla valilik makamına getirilerek yarımada'daki idarî ve sosyal denge sağlanmaya çalışılmaktaydı. Endülüs'e vali olarak atanan Ebü'l-Hattâr gelerek yönetimi devralsa da¹⁷⁴, onun Endülüs'te sağladığı düzen çok sürmedi. O, bir Kayslı ve bir Yemenli arasındaki olayın çözümünde Yemenli'nin lehine karar verdi. Fakat valinin de Yemenli olması Kaysîlar açısından valinin taraf tuttuğu şeklinde yorumlandı. İki kişi arasında şahsi bir meseleyle başlayan anlaşmazlık, bir anda iki kabilenin mücadelesine dönüştü. Endülüs'te 745 yılında başlayan bu mücadeleler, fasılalarla yaklaşık on yıl devam etti¹⁷⁵.

Yukarıda bahsedilen bir Kayslı ve bir Yemenli arasında yaşanan olay aslında büyütülecek bir mesele değildi. Ancak olayda adı geçen Kinnesrînliler'in lideri Sumeyl b. Hâtım, valinin karşısında çıktığı an mesele vali ile Sumeyl arasındaki bir probleme dönüştü. Sumeyl, Endülüs Araplarının lideri olarak kabul edilmeye başlanmıştı. Vali Ebü'l-Hattâr Yemeni kabilesini öne çıkarınca, Sumeyl'de Kaysiler'in başına geçti ve ona karşı isyan girişimlerini başlattı¹⁷⁶. Sumeyl ve etrafındakiler, Şunûze bölgesinde toplandı. İki tarafın taraftarları Şunûze bölgesindeki Vâdî Lekke'de karşılaştı. Ebü'l-Hattâr ve ordusu kısa sürede mağlup oldu¹⁷⁷. Bundan sonra Yemenîler ve Kaysiler arasındaki mücadeleye yaklaşık on yıl kadar devam etti¹⁷⁸.

Endülüs'te durum bu haldeyken, Abbasîleri'in baskısından kaçan, Abdurrahman b. Muvaiye 755 yılında Endülüs'e geçti. Endülüs'e ayak bastığı andan itibaren, Yusuf b. Abdurrahman'ın tehdit ve engellemelerine rağmen, Yemenlilerin ve Berberîlerin de desteğini alarak 756 yılında Kurtuba'ya girerek bağımsızlığını ilan etti¹⁷⁹.

¹⁷²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 64-65.

¹⁷³Dozy, “Endülüs”, c. 4, s. 74.

¹⁷⁴İbnü'l-Esir, c.5, s.217; Dozy, “Endülüs Tarihi”, c. 4, s. 92-93.

¹⁷⁵Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 80.

¹⁷⁶Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Yunus Apaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c. 5, s. 281-282; Dozy, “Endülüs”, c. 4, s. 95-96.

¹⁷⁷İbnü'l Esir, c. 5, s. 281-82; Dozy, “Endülüs”, c. 4, s. 97; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 60.

¹⁷⁸İbnü'l Esir, c. 5, s. 310-311; Dozy, “Endülüs”, c. 4, s. 99; Anwar G. Chejne, *Muslim Spain Its History and Culture*, Minneapolis: The University of Minnesota, 1974, XVI, s. 13.

¹⁷⁹Özdemir, “Endülüs”, s. 212.

B. Endülüs Emevileri Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (756-1031)

Müslümanların fetihleriyle beraber Endülüs adını alan yarımada, Emevî Devleti'nin bir valiliği haline geldi¹⁸⁰. Endülüs'ün içinde bulunduğu politik durum, I. Abdurrahman'ın (756-788) saltanat kurma arzusunu gerçekleştirmesi için çok uygun görünüyordu¹⁸¹. Gerekli yarım vaadlerini Endülüs'ten alan Abdurrahman bir gemi vasıtasıyla 755 tarihinde Endülüs'e ayakbastı¹⁸². Abdurrahman'ın Endülüs'te kendisine karşı ilk rakibi 746 yılında vali olarak seçilen Yusuf el-Fihrî'ydi (737-756). Onunla mücadelesinde üstünlük sağlayan, I. Abdurrahman Kurtuba'yı kendine merkez edindi. 756 yılında devletini kurdu. Kurtuba emiri olarak tanındı. Endülüs böylece fiilen Abbasî idaresinden koparak 1031 yılına kadar yaklaşık 275 sene Emevi hanedanının idare edeceği bağımsız bir devlete dönüşmüş oldu¹⁸³.

Yusuf el-Fihrî ve oğullarının çıkardıkları isyanları bastıran I. Abdurrahman bundan sonraki yıllarında kendi hilafet ve yönetime karşı çıkan isyanları bastırmakla geçirdi. Bunların ilki en tehlikesi Abbasî destekli olan isyanlardı. Sözüünü ettiğimiz isyanlar Abbasî hilafetinin desteğini alan Ala b. Mugis el-Yahsubi¹⁸⁴ ve İbn Habib'in isyanlarıdır¹⁸⁵.

Yukarıda ifade edilen isyan girişimleri I. Abdurrahman tarafından bastırıldıktan sonra, emir bütün gücüyle Kuzey bölgesindeki isyanları bastırmak için harekete geçti. Sarakusta'da Yemenli kökenli bir aileden gelen Hüseyin b. Yahya el-Ensârî, Berşelûne'de Kelb kabilesinden Süleyman b. Yekzân, Kurtuba emiri I. Abdurrahman'a karşı ayaklanmak için birbirleri ile ittifak yapmışlardı¹⁸⁶. Bu sırada Hüseyin b. Yahya, Süleyman b. Yekzân'ı öldürerek

¹⁸⁰İbnü'l Esîr, c. 5, s. 397-404; Ziya Paşa, s. 53; Algül, c. 3, s. 445; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 117-120; N. Al-i Ali, *Endülüs Tarihi*, Hakkı Uyar (çev.), İstanbul 2010, s. 77-82; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980, c. 3, s. 775-776; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 55-56; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 30-31; Dozy, *Spanish Islam*, s. 162-169; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 89.

¹⁸¹İbnü'l Esîr, c. 6, s. 402-403; Ziya Paşa, s. 53; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 72-73; Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 796; Al-i Ali, s. 80; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 57; Masudul Hasan, *History of Islam (Classical Period 571-1258 C.E.)*, Lahore: Pakistan, 1987, vol. 1, s. 548.

¹⁸²Ameer Ali, s. 475; Hakkı Dursun Yıldız, "I. Abdurrahman", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, c.1, s. 147.

¹⁸³İbnü'l Esîr, c. 5, s. 403; Algül, c.3, s. 447; Al-i Ali, s. 81; İmamüddin, s. 76; Chejne, 15; W. Montgomery Watt, *A History Of Islamic Spain*, Edinburg: Edinburgh University, 1992, s. 29; Ahmad Thomson and Muhammad'Ata'ur-Rahim, s. 31-32; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 60; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 88.

¹⁸⁴İbnü'l Esîr, c. 5, s. 464; Al-i Ali, s. 86; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 126; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Hulefa-i Raşid'in ve Emeviler Döneminde Siyasi ve Dini Hareketler- İdari Müesseseler-Kültür ve Sanat-Sosyal Durum*, İsmail Yiğit (çev.), İstanbul 1985, c. 2, s. 42; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 3.

¹⁸⁵İbnü'l Esîr, c. 5, s.260-64; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 130; Hasan İbrahim Hasan, c. 2, s. 44.

¹⁸⁶Dozy, "Endülüs", c. 4, s.132-133; Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 799; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 80; Al-i Ali, s. 90; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 93-94.

Sarakusta'ya tek başına hâkim oldu. Bu isyan ancak I. Abdurrahman tarafından bölgeye gönderilen İbn Alkame'nin, Sarakusta'ya girmesi ve Hüseyin'i yakalayıp Kurtuba'ya göndermesi ile bastırılabilirdi (783)¹⁸⁷. Yukarıda bahsettiğimiz isyanlar haricinde, İşbiliye'de¹⁸⁸, Tuleytula'da¹⁸⁹, İlbire'de, Bâce'nin bazı bölgelerinde isyancı gruplar ayaklanmışsa bile Abdurrahman çıkan bu isyanları ustalıklı bertaraf etmeyi başarabilmiştir.

Abdurrahman'a karşı yukarıda sözünü ettiğimiz isyanlar olmuşsa da devlet için ciddi bir tehlike teşkil etmemiştir. Ancak Şakya el-Berberî'nin ayaklanması bunlardan farklı olarak, Endülüs'te bir Şii devleti kurma amacını taşımıştır¹⁹⁰. Abdurrahman 772 yılındaki seferine kadar, Şakya'yı yok etmek için düzenlediği saldırılardan Şakya, her defasında ya kurtulmayı başarabilmiş ya da galip gelebilmiştir¹⁹¹. Abdurrahman'ın kesin bir netice elde etmesi, 777 yılında Şakya'nın kendi adamlarından Ebu Maa'n Davud b. Hilal ve Kinane b. Said el-Esved ona saldırarak öldürmesi ve kesik başın Abdurrahman'a göndermesi ile mümkün olabilmıştır. Yaklaşık on yıl süren bu Berberî ayaklanması bu şekilde sonuçlanmış oldu¹⁹².

Emevî emiri Abdurrahman, Endülüs'e geçtikten sonra kendisine karşı başlayan muhtelif ayaklanmalar sebebiyle Kuzey İspanya ve Fransa üzerine akınlar yapmasına fırsat bulması ancak 781 yılında mümkün oldu. Süleyman b. Yakzan, Abdurrahman'a karşı Franklar'a yöneldi ve Şarlman'dan yardım istedi¹⁹³. Süleyman b. Yekzan'ın yardım isteğini kabul eden Frank Kralı Şarlman (Büyük Karl, Carlomagno) bu anlaşma neticesinde Pireneleri aşarak Sarakusta önlerine ulaştı. Ancak, Süleyman ile Hüseyin arasından bir anlaşmazlık oldu. Bu sebeple Hüseyin idaresi altındaki Sarakusta'nın kapılarını Frank ordusuna açmadı. Tam da bu sırada Galya'da çıkan bir isyan haberini Frank Kralı'na ulaştığından bu durum kralın kuşatmayı kaldırıp geri dönmeye mecbur etti. Frank ordusu, dönüş yolu üzerindeki Roncesvalles denilen mevkiinde Basklılar'la Müslümanların birlikte gerçekleştirdikleri ani bir hücumla maruz kaldı.

¹⁸⁷Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 133-134; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 80-81; Al-i Ali, s. 95-96; Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 799.

¹⁸⁸Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 137; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 77; Cumhur Adıgüzel, "İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi", Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2008, s. 24-25.

¹⁸⁹Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 142.

¹⁹⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 136.

¹⁹¹Al-i Ali, s. 88-89; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 36; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 136.

¹⁹²Al-i Ali, s. 89-90; Dozy, "Endülüs", IV, s. 136; Yıldız, "I. Abdurrahman", s. 147.

¹⁹³Dozy, "Endülüs", c.4, s. 148-149; Al-i Ali, s. 93-94; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 93; Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, İhsan Durdu (çev.), I. Baskı, İstanbul: Etkileşim Yayınları 2006, s. 57; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 79-80; Chejne, s. 17; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 37.

Bu hücumla Frank ordusunun artçı kuvvetleri yok edildi¹⁹⁴. Bu savaş Abdurrahman'ın son seferi olmuş ve aynı yıl içinde 788'de vefat etmiştir. Emir Abdurrahman 788 yılında vefatından sonra I. Hişam er-Râzî (788-796) iktidara geldikten sonra, ilk olarak kardeşleri Süleyman ve Abdullah'ın isyanları ile uğraşmak zorunda kaldı¹⁹⁵.

789 yılında I. Abdurrahman'ın oğlu Süleyman ve Abdullah, kardeşleri I. Hişam'a karşı başkaldırdı. Ancak bir süre sonra kardeşi Abdullah bu mücadeleden bir netice alamayacağını anlayarak isyandan vazgeçti (790)¹⁹⁶. Bu durum karşısında Süleyman'da, emirle bir anlaşma yapmak istedi. I. Hişam, Süleyman ile anlaşma yapmayı kabul ederek O'nu ve ailesini bir gemiye bindirerek Mağrib'e gönderdi¹⁹⁷. Hanedan içi mücadelelere son veren I. Hişam, bu sefer hanedan dışı isyanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. I. Hişam b. Abdurrahman döneminde Hüseyin b. Yahya'nın oğlu Said, babasının intikamını almak için ayaklandı (788). Said b. Hüseyin, babasının isyan ettiği Turtuşe¹⁹⁸'ye gelerek burayı işgal etti. I. Hişam, eski bir Vizigot ailesi olan Benî Kasî'ye mensup olup Sarakusta bölgesinde fetihlerden sonra ilk Müslüman olan aileden gelen, Musa b. Fortun komutasında bir orduyu bu isyanı bastırmakla görevlendirdi. Her iki taraf arasında meydana gelen çatışmada Said hezimete uğratıldı¹⁹⁹. I. Hişam döneminde bundan başka kardeşi Süleyman'ın oğlu Matruh b. Süleyman 791'de²⁰⁰ Berşelûne'de²⁰¹, aynı tarihlerde bir berberi de Tâkerunâ'da etrafına toplayarak çıkardığı isyan girişimleri bulunsada her iki isyan girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmış, I. Hişam tarafından bastırılmıştır²⁰². İç isyanları bastıran I. Hişam, Kuzeyde bulunan Hristiyan Krallıklar üzerine seferlere yöneldi (791)²⁰³. Bu yıl bir orduyu Alava, diğer bir orduyu da Cillikiye bölgesine gönderdi. Frank topraklarına giren Müslümanlar Alava'dan başlayarak Arbûne bölgesine kadar

¹⁹⁴Dozy, "Endülüs", c. 6, s. 149-151; Al-i Ali, s. 94-95; Algül, c. 3, s. 449; Hitti, c. 3, s. 799; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 80-81; Chejne, s. 17; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 37; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 94-95; Menocal, s. 58; Watt, *Endülüs*, s. 39-40.

¹⁹⁵D.M. Dunlop, "Hishâm I", *The Encyclopaedia Of Islam New Edition*, B. Lewis and V.L. Menage, Ch. Pellat (Edit), London: Luzac & Co., 1971, vol. III, s. 495.

¹⁹⁶Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi: El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Abdullah Köse (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c. 6, s. 106-107.

¹⁹⁷İbnü'l Esîr, c. 6, s. 107; Dozy, "İslam Tarihi", c. 4, s. 160-162; Mehmet Özdemir, "Hişam I", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, c.18, s. 145-146; Kennedy, *Muslim Spain*, s.39.

¹⁹⁸Endülüs'ün Kuzeydoğusunda Ebro nehrinin oluşturduğu deltanın başlangıcında bir dağ eteğinde kurulan tarihi şehirdir. Birsal Küçüksipahioğlu, "Turtuşe", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, c. 41, s. 429.

¹⁹⁹İbnü'l Esîr, c. 6, s. 107; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 162; Masudul Hasan, vol. 1, s. 552.

²⁰⁰İbnü'l Esîr, c. 6, s. 113; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 39; Dozy "Endülüs", c. 4, s. 162.

²⁰¹İbnü'l Esîr, c. 6, s. 113; Masudul Hasan, vol. 1, s.552.

²⁰²İbnü'l Esîr, c. 6, s. 132; Sena Kaplan, "Endülüs Emevî Emirlerinden Hişam b. Abdurrahman Dönemi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (CÜİFD)*, c. 19, sayı 2, (Sivas 2015), s. 293-284; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 163.

²⁰³Callaghan, *Medieval Spain*, s. 103; Özdemir, "Hişam I", s. 145

ilerlediler. 795 yılına gelindiğinde I. Hişam, Abdülkerim b. Muğis'i Usturga ve Cillikiye üzerine gönderdi. Müslüman ordusunun geldiğini haberi alan Astruias Kralı II. Alfonso kaçmayı başarsa da sonuç itibariyle Abdülkerim b. Muğis'in ordusu düşmanı mağlup etmeyi başardı²⁰⁴. I. Hişam'ın vefatından sonra 796²⁰⁵ yılında Endülüs üçüncü hükümdarı I. Hakem er-Râzî (796-822) döneminde²⁰⁶ ilk ayaklanma, amcaları Süleyman ve Abdullah b. Abdurrahman tarafından başlatıldı. Netice itibariyle hem Abdullah hem de Süleyman'ın Hakem'e karşı iktidar mücadeleleri başarısızlıkla sonuçlandı. I. Hakem, amcası Abdullah'ı Belensiye'de kalması şartıyla eman vermiş²⁰⁷, diğer amcası Süleyman ise Mâride şehrinde isyan girişimine devam ederken Berberî kabilesi reisi Asbağ b. Valsus tarafından yakalandı ve I. Hakem'e yollandı. O, kendisine teslim edilen amcası Süleyman'ı öldürttü²⁰⁸. Böylece I. Hakem, amcaları tarafından Kurtuba'da çıkarılan isyanları tamamen bastırmış oldu.

I. Hakem babasının aksine, âlimlere fazla önem veren biri değildi. Fakihlerin ve tasavvuf çevrelerinin devlet işlerine karışmasını hoş karşılamadı. Bunlardan dolayı fakihler ve din adamları, ona düşman olup aleyhinde konuşmaya başladılar. Kurtuba'da halkı isyana teşvik ettiler²⁰⁹. I. Hakem'i tahttan indirmek için ayaklandılar. Hakem'e karşı girişilen isyanda 72 kişi yakalandı. Yakalananların hepsi idam edildi²¹⁰. 806 yılında Hakem'in Mâride üzerine sefere çıkmasını fırsat bilen Kurtubalılar tekrar ayaklandılar. Hareketin merkezi Kurtuba'nın Rabat mahallesiydi. Ulemanın da desteklediği bu isyan hareketi fırsat kollayan bütün gruplarında desteğini aldı. Hakem'e karşı ikinci isyan girişimi 818 yılında gerçekleşse de²¹¹, bu iki isyan girişimi de Hakem tarafından bastırılabilirdi. I. Hakem döneminde yukarıda ifade edilen isyanlar haricinde 797 yılında Tuleytula'da²¹², 797 yılında Sarakusta ve Mâride'de, 807 yılında Bâce'de²¹³ ona karşı çıkan isyanların hepsi Endülüs emiri tarafından kolayca bastırılabilirdi²¹⁴.

²⁰⁴Kaplan, "Hişâm b. Abdurrahman", s. 284-285

²⁰⁵Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Makkari, *The History of The History of the Mohammdan Dynasties in Spain Extracted From: Nefhu't-Tıb Ghosnil Andalusir-Rattib Wa Tarikh Lisanüddin İbnil Khattib*, Pascual de Gayangos (çev.), Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1843, vol. 2, s. 101.

²⁰⁶İbnü'l Esir, c. 6, s. 137; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 41; A Huici Miranda, "Al-Hakam I", *The Encyclopaedia Of Islam New Edition*, B. Lewis, V.L. Menage and Ch. Pellat (edit), Leiden: E.J. Brill, 1971, vol. III, s. 73.

²⁰⁷İbnü'l Esir, c. 6, s. 137.

²⁰⁸Masudul Hasan, vol. 1, s. 554-555; Aziziur Rahman, *Islamic Spain*, s. 79; Ahmet Nasır Yaylalı, "Endülüs Emevi Emiri Hakem b. Hişam b. Abdurrahman (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)", Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*, 2004, s. 48.

²⁰⁹Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 172-173.

²¹⁰Al-i Ali, s. 113-114; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 43; Chejne, s.19.

²¹¹Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 175-176.

²¹²İbnü'l Esir, c. 6, s. 145; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 180.

²¹³Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 184-186.

²¹⁴İbnü'l Esir, c. 6, s.144.

Kendi döneminde sürekli iç isyanlarla uğraşan Hakem, gazalarını durdurmamış seferlerini Frank topraklarına kadar devam ettirebilmiştir. Bu doğrultuda küçük İspanyol Devletlerine karşı ilk sefer 796 yılında yapıldı. Bu seferde Kalahurra şehri fethedilerek seferlere devam edildi²¹⁵. 796 yılından sonra sürecek olan beş yılda Müslümanlar Franklar'ın Endülüs üzerine düzenlediği saldırıları geri püskürtmek ile uğraştılar²¹⁶. Franklar bu saldırıların sonunda Berşelûne'ye girmeyi başardılar. 810 yılına gelindiğinde emir Hakem, Vâdilhicâre bölgesine bir sefer düzenledi ve bu bölgeyi fethetti. Aynı yıl Frank Kralı Şarlman, tekrar Endülüs üzerine seferlerini başlattı. Büyük bir Frank ordusu Berşelune'ye doğru ilerleyerek burayı kuşatma altına aldı²¹⁷. Şehir kısa bir süre sonra Frankların himayesine girdi²¹⁸. Ancak Hakem mücadelesinden vazgeçmeyerek 807 yılında Franklar ile yaptığı savaş sonucunda onları Berşelune'den çıkarmayı başardı. Bu tarihten sonra Berşelune, Frankların elinden çıkmakla birlikte, Müslümanların eline de geçmeyerek İslam devleti sınırları dışında kalacaktır²¹⁹.

Böylece II. Abdurrahman el-Evsat (822-852), babasının ölümü üzerine boşalan emirlik tahtına oturduğunda²²⁰, ülkedeki karışıklıklar ve isyanlarla uğraştı. II. Abdurrahman'ın ilk yıllarında hanedan ailesine mensup Abdullah b. Abdurrahman el-Belensi²²¹ ve İlbîre halkının isyanları meydana gelse de her iki isyanda büyüyen tehlikeli hale gelmeden bastırıldı²²². II. Abdurrahman döneminde meydana gelen bir diğer olayda Tudmir'de (Teodomiro) yaklaşık altı yıl sürecek olan Kaysi-Yemeni mücadeleleridir. Fakat onlar mevcut Endülüs idaresine karşı değil, kendi aralarındaki husumetten dolayı birbirlerine karşı mücadeleye giriştiler²²³. Abdurrahman onların üzerine Yahya b. Abdullah b. Halid'i büyük bir ordu ile gönderse de²²⁴ istenilen netice elde edilemedi. İki taraf arasındaki savaş ancak 829'da II. Abdurrahman'ın bölgeye ordularını sevk edip bölgede sükûneti sağlamasıyla son buldu²²⁵.

²¹⁵Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 186.

²¹⁶Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 187.

²¹⁷Callaghan, *Medieval Spain*, s. 106; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 85.

²¹⁸Özdemir, "Berşelûne", s. 521.

²¹⁹Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 191-192.

²²⁰Özdemir, "Hakem I", s. 174.

²²¹İbnü'l Esîr, c. 6, s. 327-328.

²²²İbnü'l Esîr, c. 6, s. 331.

²²³Kennedy, *Muslim Spain*, s. 47.

²²⁴İbnü'l Esîr, c. 6, s. 331-332.

²²⁵Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 200.

829 yılında Tuleytula'da asi Haşimu'd-Darrab²²⁶ ve adamları Şentemeriyye (Şente Meriyyet'ül-Garb-ı) bölgesini ele geçirdiler²²⁷. Bu isyan hareketi 837 yılında kadar devam etti²²⁸. Yukarıda sözü edilen isyanlar dışında 826'da Takerûnâ'da²²⁹, 828'de Mâride'de²³⁰, 848'de Mayorka'da, 850'de Cezîretülhadrâ'da, 851 yılında Doğu Endülüs'te II. Abdurrahman'a karşı ayaklanmalar oldu ise de bu isyan girişimlerinin hiçbiri başarıya ulaşmadı²³¹.

II. Abdurrahman döneminde, Endülüs üzerine Vikinglerin birtakım saldırıları oldu²³². Endülüs'ün Atlas Okyanusu'na bakan batı kıyıları 844 yılında ilk kez Viking saldırılarıyla karşı karşıya kalsa da Vikingler bu bölgeden çekilmek zorunda kaldılar. II. Abdurrahman, bir daha olabilecek Viking saldırılarına karşı sınır boyları ve sahilleri koruyan kalelerin inşa edilmesi ve takviye güçlerle desteklenmesini emretti²³³. Tüm bu önlemlere rağmen Vikingler, İşbune'den, Kadis (Cadis)'e oradan Şedune'ye geçtiler. Şedune bölgesinde Müslümanlar ile aralarında çarpışmalar gerçekleşti²³⁴. İki taraf arasındaki mücadele 844 yılında Vikingler'in İşbiliye'den çekilmeye mecbur edilene kadar sürdü²³⁵. II. Abdurrahman döneminde Kuzeydeki Hristiyan devletlerine karşı da seferler yapılmıştır. Bu doğrultu da 833 yılında İslam orduları Alava ve Kıla²³⁶ bölgelerine, 839'da Aragon bölgelerine başarılı seferler düzenledi. 840 yılına gelindiğinde Asturias Kralı üzerine sefere çıkılsa da istenilen netice elde edilemedi.

842 yılında II. Alfonso el Casto'nun ölümü üzerine yerine geçen I. Ramiro (842-850) devrinde ise akınlar devam etti. 846 yılında Leon'a ulaşıldı. Şehir zapt edilerek yağma ve tahrip edildi²³⁷. Bundan başka II. Abdurrahman döneminde Franklar'ın zapt ettiği Berşelune kuşatıldı ise de başarılı olunamadı²³⁸. Endülüs Emevî Devletinin beşinci hükümdarı olan I. Muhammed (852-886), emirlik tahtına çıktığında²³⁹ bu fırsattan istifade etmek isteyen isyancılar Tuleytula'da bir

²²⁶İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 120; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 200.

²²⁷Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman II", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, c. 1, s. 150-2

²²⁸Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 202; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 91.

²²⁹İbnü'l Esir, *İslam Tarihi: el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Ahmet Ağırakça (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1986, c. 7, s. 49; Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 205.

²³⁰Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 92.

²³¹İbnü'l Esir, c. 7, s. 49; Dozy, "Endülüs", c.4, s. 205.

²³²Ali Dadan, "Tarihte İslam Dünyasını Hedef Alan Viking Saldırıları", *İSTEM DERGİSİ: İslam, San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi*, c. 3, sayı 25, (2015), s. 111-124.

²³³Dozy, "Endülüs", c. 4, s.207; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 93; Al-i Ali, s. 130; Ali Dadan, "Viking Saldırıları", s. 115-116.

²³⁴Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 207, Ali Dadan, "Viking Saldırıları", s. 116.

²³⁵Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 209-210.

²³⁶Al-i Ali, s. 126; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 121; Ziya Paşa, s. 74.

²³⁷Masudul Hasan, vol. 1, s. 558; Yıldız, "Abdurrahman II", s. 151.

²³⁸Yıldız, "Abdurrahman II", s. 151.

²³⁹İbnü'l Esir, VII, s. 64-65; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 63.

ayaklanma girişiminde bulundular²⁴⁰. Ancak bu isyan girişimi 859 yılında Tuleytulalılar'ın, Emir'den eman istemesiyle son buldu²⁴¹. 872 yılında Sarakusta'da I. Muhammed'in iki oğlu İsmail ve Mutarrif'in ön ayak oldukları bir isyan daha başlatılsa da bölgede hâkimiyet 876 yılında sağlandı²⁴². Sarakusta isyanından başka Surya, Şentemeriyye gibi şehirlerde çeşitli isyan girişimleri ile karşı karşıya kalınsa da bu isyanların hepsi bastırabilmiştir. I. Muhammed döneminde 859 yılında Endülüs'e ikinci defa saldıran Normanlar²⁴³, ilk önce Cıllîkîye sahillerine saldıran korsanlar, güneye doğru uzanan sahil boyunca ilerlediler. 62 gemi ile saldırılarına başlayan Normanlar, Endülüs sahillerini terk edinceye dek kırk gemilerini kaybetmişlerdir. Normandiya gemileri bu saldırıdan sonra bir daha Endülüs'e saldırı gerçekleştirmediler. I. Muhammed dönemindek iç karışıklıklara rağmen, İspanya'da bulunan Hristiyan devletlerine karşı seferlerine devam etti. Emir Muhammed'in bu doğrultuda Alava Bölgesi başta olmak üzere, Navarra Krallığı (Nebra) üzerine toplam dört sefer düzenlenmiştir. İlk seferde Navarra Krallığına ait Benblûne'yi ele geçiren Müslümanlar, 881 yılına kadar bölge üzerine düşmanlarını sindirmek ve onlara hazırlanma fırsatı vermemek için seferlerine devam ettiler²⁴⁴. 886-888 yılları arasında Endülüs Emirliğine Emir Muhammed'in oğlu Münzir²⁴⁵ geçse de onun emirliği uzun sürmedi. I. Muhammed döneminde emire karşı Bübeşter (Bobastro) bölgesinde isyan eden fakat emir hayatta iken ayaklanması bastırılmayan Ömer b. Hafsun'u (860-918) muhasara etmek için geldiği Bobastro önlerinde öldü²⁴⁶. Yerine Emir Abdullah (888-912) geçti²⁴⁷. Onun zamanının en önemli hadiselerinden birisi, Ömer b. Hafsun isyanıdır. Abdullah bu isyanı bastıramadığı gibi, zaman geçtikte onun güçlenmesini de engelleyemedi²⁴⁸. Ömer b. Hafsun, Kurtuba'yı doğrudan tehdit eder hale geldiğinde²⁴⁹ onun kesin olarak ortadan kaldırılması gerektiğini düşünerek hazırladığı orduyu Ömer b. Hafsun'un bulunduğu Bulay Kalesi önüne gönderdi²⁵⁰. İki taraf arasındaki mücadelede Ömer b. Hafsun yenilerek kaçmak zorunda kaldı²⁵¹. Bulay yenilgisi, Ömer b. Hafsun'un isyanında bir dönüm

²⁴⁰Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 116.

²⁴¹Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 252; Al-i Ali, s. 158.

²⁴²Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 257; Al-i Ali, s. 159-160.

²⁴³Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 258-262.

²⁴⁴Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 263-268.

²⁴⁵Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 271; Al-i Ali, s. 172.

²⁴⁶Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 271-72; Al-i Ali, s. 172-173.

²⁴⁷Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 274; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 147; Al-i Ali, s. 174-175; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 121.

²⁴⁸Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 279.

²⁴⁹Callaghan, *Medieval Spain*, s. 114; Chejne, s. 25.

²⁵⁰Dozy, "Endülüs", c.4, s. 281; Al-i Ali, s. 176; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 155; Callaghan, *Medieval Spain*, s. 114.

²⁵¹Dozy, "İslam Tarihi", c. 4, s. 282.

noktası oldu. Bu savaşta ele geçirilmemiş olmasına rağmen, gücü önemli ölçüde azaldı²⁵². Ancak Emir Abdullah, Ömer b. Hafsun karşısında muvaffak olamadan 912 yılında vefat etti²⁵³.

Endülüs'te Emir Abdullah döneminde yaklaşık otuza yakın isyan hareketi vukuu bulsa da, bu girişimlerin hiçbirisi başarıya ulaşamadı²⁵⁴. Bu dönemdeki iç isyanlar yüzünden dışarıya karşı savaşılmaya fırsat bulunamamıştır. Bunlarla birlikte bazı vali ve komutanlar Emir Abdullah adına çeşitli seferler düzenlemişlerdir. Bunlardan Lebb b. Muhammed ve Muhammed b. Abdülmelik et-Tavil Alava Şehri üzerindeki Bayış'e hücum etti. Pallares Şehri üzerine yürüdü. 907 yılında Benblüne'ye girdi. Barbitaniye taraflarına geçti, 909 yılına gelindiğinde Balyaris'e girdi. Bu seferden bir yıl sonra Uryûle Kalesini ele geçirdi. 921 yılına gelindiğinde Barşelüne Vadisine gitti. Oraları yağmaladı. Bölgenin İspanyol komutanı ona karşı koyduysa et-Tavil çarpışmaları kazandı. Düşmanı perişan etti²⁵⁵.

Yirmi beş yıl on bir ay hüküm süren Emir Abdullah'ın yerine 21 yaşındaki genç torunu III. Abdurrahman en-Nâsir li-Dînillah (912-929) geçtiği esnada²⁵⁶, ufukta iki dış tehlike daha gözükmektedir. Bunlar Kuzeyde Leon Krallığı ile günümüzde Tunus olarak bilinen bölgedeki Fatimî iktidarıydı²⁵⁷. III. Abdurrahman içte barışı sağlamaya çalışırken, itaat etmeyen Müslümanlara karşı yapılan akınları durduraktan başka işlerde yapılması gerektiğine inanıyordu. Buna bağlı olarak ilk seferlerini 916 yılında Leon Krallığı üzerine yaptı. Bu seferler Kurtubalılar için tam bir felaket oldu. II. Ordone (914-924) Leon'a muzaffer olarak döndü²⁵⁸. Bu yenilgi III. Abdurrahman'ı Leon Krallığı toprakları üzerine sefer yapmaktan alıkoymadı. Bizzat ordusunun başında Muez seferine çıktı. Hristiyan askerlerin terk ettiği kaleler kolayca ele geçirildi. Emir, bu seferden sonra Pamplona Kralı II. Sancho üzerine yürüdü. Onu kurtarmaya gelen II. Ordone'nun kuvvetleriyle karşılaştı. Onları yenilgiye uğrattı (920). Ancak onun asıl isteği Navarra Kralını Benblüne'de yenilgiye uğratmaktı. 924 yılında Benblüne

²⁵²Al-i Ali, s. 177; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 77.

²⁵³Al-i Ali, s. 181-182; Callaghan, *Medieval Spain*, s. 114.

²⁵⁴Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 285-87.

²⁵⁵Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 301-302.

²⁵⁶Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, Abdülkerim Özaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, c. 8, s. 66; W. Montgomery Watt, *Endülüs Tarihi*, Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov (çev.), İstanbul: Küre Yayınları, 2006, s. 45; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdurrahman III", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, c. 1, s. 152.

²⁵⁷İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 161; Ameer Ali, s. 498; Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 45.

²⁵⁸Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 321-23; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 169; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 89; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 139; Chejne, s. 35; Masud'ul Hasan, vol. 1, s. 568.

seferini gerçekleştirdi. Bu seferde Navarra kralını bir kez daha yenilgiye uğrattı²⁵⁹. Bu seferden sonra Kurtuba'ya geri döndü²⁶⁰.

III. Abdurrahman, II. Ordone'nun ölümünden²⁶¹ sonra II. Ramiro'nun (931-951) tahta çıkmasıyla birlikte Endülüs, İslamiyet'e düşman bir kral ile karşı karşıya kaldı²⁶². II. Ramiro 939'da Madrid (Madris) kalesini zapt etti. Simancas'da Müslümanları yenilgiye uğrattı²⁶³. Bu yenilgiden sonra III. Abdurrahman'ın Leon üzerine yaptığı seferler genelde zafer ile sonuçlanmıştır. III. Abdurrahman 951 yılında Hristiyan krallıklar arasındaki ihtilaflardan yararlanarak onlar üzerine akınlarını sıklaştırdı. 955 yılında III. Ordone'yu yenilgiye uğrattı²⁶⁴. Hristiyanlara karşı seferler, III. Ordone el Bueno'nun (951-956) barış talep ettiği 955 yılına kadar devam etti. III. Abdurrahman Fatimîlerle mücadele edebilmek için, sınırlarını Atlantik kıyısındaki Lârida'dan (Lerida), Turtûşe'nin (Tortosa) doğuş yerine kadar genişletmiş olduğu kuzeyde barışı sağladı²⁶⁵. III. Abdurrahman'ın iktidarının ilk yıllarında Kuzey Afrika'da Fâtımî Devleti (909-1171) kurulmuştu. Akdeniz'de bir güç olarak ortaya çıkan Fatımiler'in en büyük rakibi bölgede etkin olan III. Abdurrahman'dı. 927 Melila, 932'de Septe'yi fetheden III. Abdurrahman Akdeniz'den gelebilecek Fâtımî tehlikesini önledi. Bölgede etkin bir nüfuza sahip olan III. Abdurrahman, Cezayir'den Sicilmase'ye ve Atlas Okyanusun'a kadar her tarafta Endülüs hâkimiyetini kabul ettirdi²⁶⁶. III. Abdurrahman, yirmi küsur yıl Endülüs'te hükümdarlığını gayet iyi bir şekilde sürdürdü. Onun yerine, II. Hakem en-Müntasır Billah (961-976) olarak bilinen Emevilerin dokuzuncu ve Kurtuba'nın ikinci halifesi olan II. Hakem²⁶⁷ tahta geçti. Halife'nin ilk karşılaştığı sorun III. Abdurrahman döneminde Müslümanların vesayeti altına alınan Leon Krallığıydı. Leon Krallığına III. Abdurrahman'ın desteği sayesinde geçen Sancho, emirin bu desteğine karşılık Müslümanlara bazı kaleleri vermeyi taahhüt etti. Yeni

²⁵⁹Dozy, "Endülüs", c. 4, 323-327.

²⁶⁰Kennedy, *Muslim Spain*, s. 89.

²⁶¹Callaghan, *Medieval Spain*, s. 122.

²⁶²Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 327-329.

²⁶³Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 46; Kennedy, bu yenilginin başlıca sebebinin Müslüman ordusu içerisindeki derin ayrılıklar olduğunu ifade eder. Huescalı (Aragonlu) valisi Fortun b. Muhammed gibi, orduya hizmet etmekle zorunlu olan öncü gelen beylerin uzlaşma koşullarına kızgın oldukları görülüyordu. Bu durumdan daha da kötüsü, III. Abdurrahman'ın, Araplardan meydana gelen bir ordunun başına Slav kökenli askerlerden birinin komutanlığı vermesiydi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kennedy, s. 94 vd.

²⁶⁴Callaghan, *Medieval Spain*, s. 124

²⁶⁵İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 173.

²⁶⁶Yıldız, "Abdurrahman III", s. 154.

²⁶⁷İbnü'l Esîr, c. 8, s. 462; A. Huici Miranda, "Al-Hakam II", *The Encyclopaedia New Edition*, B. Lewis, V.L. Menage and Ch. Pellat (edit), Leiden: E.J. Brill, 1971, vol. 3, s. 74.

emirin başa geçmesini fırsat bilerek verdiği taahhütten vazgeçti²⁶⁸. Bu duruma karşılık tahta yeni çıkan II. Hakem, gönderdiği ordularla ilk olarak Leon Krallığını, ardından ona yardım eden Kastilya ve Navarra Krallıklarını yenilgiye uğratarak, bu devletlere Endülüs Emevi Devleti'nin üstünlüğünü kabul ettirdi²⁶⁹.

II. Hakem döneminde Fatımîler adına bölgeyi elinde tutan İdrîsîler'e (789-985) karşı da fetih harekâtına girişildi²⁷⁰. II. Hakem, Fatımîler'e karşı Endülüslü kumandan Gâlib b. Abdurrahman'ı (...-981) göndererek istiklal peşinde koşan İdrîsîler'e karşı mücadelede dengeyi kısmen Endülüs Emevi Devleti'nin lehine çevirmeyi başardı²⁷¹. Endülüs Emevi Devletinin onuncu halifesi II. Hişam el-Müeyyed Billah (976-1009)²⁷² her ne kadar Endülüs halifesi olarak tahtta otursa da idari otorite Endülüs Emevî Devleti'nin baş veziri olan Mansûr b. Ebû Âmir'in (938-1002) idaresindeydi²⁷³. İbnül Esîr'in ifadesiyle, Halife Hişam İbn Ebî Âmir ile iki oğlu el-Muzaffer ve Nâsır tarafından kafese alınmıştı²⁷⁴. Ebû Âmir ilk olarak en büyük rakibi vezir Hâcib Ca'fer b. Osman el-Mushaffî'yi bertaraf etti. Ardından Hıristiyan krallar üzerine seferler gerçekleştirdi. Leon, Kastilya ve Navarra krallığı üzerine seferler gerçekleştirerek onları yenilgiye uğrattı. Ebu Amir, bu seferden sonra resmen el-Mansûr Billah unvanını kullandı (981)²⁷⁵. 987 yılında Leon topraklarına ikinci seferinden başarıyla dönen Ebû Âmir, kendisine karşı olan bir komplo girişimi ve Kurtuba'da art arda patlak veren isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Ancak kendisine karşı çıkarılan bütün bu isyan girişimlerini bastırabildi²⁷⁶. Endülüs'te Amirî hâkimiyeti Abdurrahman b. Ebi Amir (1008-1009) dönemine kadar devam etti. Onun döneminde III. Abdurrahman'ın torunu Emevi veliahdı Muhammed el-Mehdi (1009) II. Hişam'ı tahttan indirip Kurtuba'da bir isyan girişimi başlattı (1009)²⁷⁷. Bu isyan neticesinde Muhammed yirmi dört saatten kısa bir süre de Amirî hâkimiyetine son verdi.²⁷⁸ Kurtuba'ya tekrar hâkim oldu²⁷⁹. Başlangıçta bütün gruplar el-Mehdi'nin iktidarını destekler gibi görünse de hemen hemen her kesimle uyumsuzluk içinde bulunan el-Mehdi 23

²⁶⁸Algül, c. 3, s. 472; Masudul Hasan, vol. 1, s.572; Mehmet Özdemir, "Hakem I", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 15, s. 174.

²⁶⁹Callaghan, *Medieval Spain*, s. 125.

²⁷⁰Özdemir, "Hakem I", s. 174.

²⁷¹Özdemir, "Hakem II", s. 174.

²⁷²Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 179; İbnü'l Esîr, c.8, s. 583.

²⁷³Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 398-99. İbnü'l Esîr, c. 8, s. 583.

²⁷⁴İbnü'l Esîr, c. 8, s. 583.

²⁷⁵Masud'ul Hasan, vol. 1, s. 574.

²⁷⁶Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 419-428.

²⁷⁷İbnü'l Esîr, c. 8, s. 586.

²⁷⁸Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 429-436.

²⁷⁹İbnü'l Esîr, c. 8, s. 586.

Temmuz 1010 yılında bir saray darbesi ile devrildi²⁸⁰. 24 Temmuz 1010 günü II. Hişam tekrar tahta oturuldu²⁸¹. Ancak onun iktidarı da uzun sürmedi ve yerine Süleyman b. Hakem b. Süleyman b. Nasır geçti (1009 ve 1013-1016).²⁸² Endülüs'te Emevi hanedanının zayıfladığı sırada ortaya çıkan Hz. Ali nesline dayanan Hammûdiler (1016-1058)²⁸³, Endülüs tahtına geçen Süleyman döneminde etkin hale gelmişlerdir.

1016 yılında Hammûdiler'in Sebte hâkimi Ali b. Hammûd'un (1016-1018) Endülüs'e geçip Kurtuba'ya girdi. Aynı yıl Süleyman'ı II. Hişam'ı öldürmek suçundan idam cezasına çarptırarak kendisini halife ilan etti. Böylece Kurtuba Emevi soyundan gelmeyen, üstelik Ali evladına mensup bir sülalenin idaresine geçti²⁸⁴. Hammûdiler yönetiminden memnun olmayan halk, Emevileri yeniden iş başına getirmeye karar verdi (1023). V. Abdurrahman el-Müstazhir (1023-1024)²⁸⁵ unvanıyla başa geçirdiler (1023)²⁸⁶. Ancak halifelikte kırk yedi gününü doldurmayan V. Abdurrahman halkın çıkardığı bir ayaklanma sonucunda azledildi ve yerine III. Muhammed el-Müstekfî (1024-1026) halife ilan edildi²⁸⁷. Ancak onun halifeliği de çok uzun ömürlü olmamış²⁸⁸, kısa bir süre sonra Kurtubalıların isteği doğrultusunda III. Hişam el-Mu'ted (1029-1031) Endülüs hilafetinin başına geçmiştir²⁸⁹. Yeni halife de Kurtubalıların beklediği umutları gerçekleştirecek nitelikte değildi. Yine eşraftan kimseler, artık halifelik makamının otoritesini yitirdiğinden, halifelik kurumun gereksiz olduğuna karar vererek bütün Emevi hanedanı mensuplarını şehirden sürmeye karar verdiler. Karar hemen uygulandı²⁹⁰. Bu karar ile birlikte 756 senesinde kurulan Endülüs Emevî Devleti resmen yıkıldı (1031)²⁹¹.

²⁸⁰Özdemir, Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 155.

²⁸¹Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fit-Târih Tercümesi*, Abdülkerim Özaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, c. 9, s. 175.

²⁸²İbnü'l Esîr, c. 7, s. 586.

²⁸³İbnü'l Esîr, c. 9, s. 211. Chejne, s. 46.

²⁸⁴Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 446-450; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 211-212; Mehmet Özdemir, "Hammûdiler", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, c. 15, s. 496.

²⁸⁵Chejne, s. 47; İbnü'l Esîr, c. 9, s. 217.

²⁸⁶Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 456-57; Abdülkerim Özaydın, "Abdurrahman V", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, c.1, s. 155-56.

²⁸⁷Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 456-57; Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 847; Chejne, s. 48; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 212-213; Özaydın, "Abdurrahman V", s.155-56.

²⁸⁸Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 847; Chejne, s.48; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 213.

²⁸⁹Chejne, s. 48; Masudul Hasan, vol. 1, s. 578; D. M. Dunlop, "Hishâm III", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, B. Lewis and V.L. Menage, Ch. Pellat (Edit), London: Luzac & Co., 1971, vol. III, s. 49; Mehmet Özdemir, "Hişam III", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, c. 18, s. 148.

²⁹⁰Dozy, "Endülüs", c. 4, s. 459-61; Özdemir, "Hişam III", s. 148.

²⁹¹Chejne, s. 48; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 214.

Endülüs'ün dağılışı ve bu dağılışıla beraber yeni bir devrin yani Mülûkû't-Tavâif döneminin başladığının ilanıydı²⁹².

C. Mülûkût-Tavâif Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (1031-1090)

Merkeziyetçi bir idarecilik anlayışı benimseyen Endülüs Emevîleri özellikle başkent Kurtuba diğer şehirler üzerinde siyasi hâkimiyet kurabilmekteydi. Ne var ki Kurtuba Amirîler'in iktidardan düşürülmesiyle baş gösteren siyasi mücadelelerinin odak noktası haline geldi. 1009 yılından itibaren meydana gelen iç çekişmeler Kurtuba'nın merkezi idarecilik konumunu yitirmesine sebep oldu. Bunun neticesinde, bu ana kadar Kurtuba'ya bağlı bulunan Endülüs şehir ve merkezleri bir otorite boşluğu içerisine düştüler. Bu durum bulundukları bölgede güçlü olan, bağımsız olma emeli taşıyan valilerin, askeri grup ve mahalli aristokratların bulundukları yerlerde bağımsızlık fikirlerini istiklale dönüştürme fikrine sebep oldu.

1031 yılından önce Endülüs zaten bölünmüş durumdaydı. Bu seneden itibaren bu bölünme daha da hızlandı. Araplar, neticede yıkılan devletin enkazı üzerinde irili ufaklı birçok emirlikler ortaya çıktı²⁹³. Bu emirliklerin her biri Endülüs'ün bir parçasına sahip oldu²⁹⁴. Bu emirliklerin sayısı yaklaşık otuz civarındaydı. Kurtuba artık bir başkent in yerinde sadece bir şehir olmuştu. Bu emirliklere Endülüs tarihinde *Develû't-Tavaif*, hükümdarlarına ise *Mülûkût-Tavâif* ismi verilmektedir²⁹⁵. Endülüs Emevi devletinin yıkılışı ardından, Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan kendini güçlü olduğunu iddia eden bütün bölge sahipleri ve pek çok aile bağımsızlığını ilan etmiştir²⁹⁶. Belli başlı şehirlerde kurulan devletler ve bu devletlerde hüküm süren hükümdarlar şu şekilde sıralanabilir.

Kurtuba'da Cehverîler (1031-1069), Tuleytula'da Zünnûniler (1016-1085), Sağrul-'A'la bölgesinde Tucîbîler ve Hudîler (1040-1142), Batalyevs (Badajoz) ve civarında Eftasîler (1022-1094), İşbiliye (Sevilla) ve civarında Abbâdîler (1023-1091)²⁹⁷, Gırnata'da Zirîler (1010-1090)²⁹⁸ gibi pek çok hükümdarlık bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun yanında pek çok küçük

²⁹²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 162.

²⁹³Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 167; Mehmet Özdemir, "Mülûkût Tavâif", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 31, s. 553; Chejne, s. 50.

²⁹⁴İbnü'l Esîr, c. 9, s. 223.

²⁹⁵Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 167; Özdemir, "Mülûkût Tavâif", s. 553; Chejne, s. 50.

²⁹⁶Özdemir, *Endülüs Müslümanları* s. 167; Mustafa Çınar, "Endülüste Mülûkût Tavâif Dönemi Edebi Çevresi", *Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları AnaBilim Dalı*, 2002, s. 12.

²⁹⁷İbnü'l Esîr, c. 9, s. 223-224.

²⁹⁸W. Montgomery Watt, *A History Of Islamic Spain*, Pierre Cachia (Edit.), Edinburgh: Ediburgh University, 1992, s. 92.

şehrin hatta kalenin merkezi idareden koptuğu görülmektedir²⁹⁹. Bu şehirde oturan ve şehrin yönetimini ellerinde tutan her şehrin ahalisi kendi siyasi bağımsızlığını kazanma emelindeydi³⁰⁰. Bu sebepten dolayıdır ki Endülüs'ün o dönemde düşman kavramı değişmiştir. O döneme kadar siyasi birlik içinde olan Endülüs'te artık ortak düşman olarak kabul edilen Hristiyan tehdidi göz ardı edildi. Emirlikler birbirleriyle mücadeleye ettiler. Hatta bu mücadelelerde Hristiyan devletlerin yardımını almaktan da çekinmediler³⁰¹.

Hristiyanlar ile ilişkiler açısından bu dönem Endülüs'ün diğer dönemleri ile kıyaslandığında çok hareketli bir görünüm sergiler. Bu dönemde Endülüslü Müslümanların Hristiyanlarla ilişkilerinde belirleyici olan faktör siyasi menfaatler ve askeri ihtiyaçlar oldu³⁰². Birbirleriyle sürekli mücadele eden emirliklerin bazıları kendi Müslüman rakiplerine karşı Hristiyan krallar olan³⁰³ Aragon, Kastilya, Navarra ve Barcelona Kontluğu ile ittifak içerisine girmekten çekinmediler. Hatta ihtiyaç duydukları zamanlarda onlardan askeri destek de sağladılar. Bu durum hem Müslümanları Hristiyanlara bağımlı hale getirdi. Hem de paralı askerlerin Endülüs'ün güç ve zaafılarını yakından tanımasına imkân sağladı. Toprak kazanmak ve siyasi bağımsızlık elde etmek ve ganimet kazanmak isteyen emirlikler meşruiyetlerini sadece sahip oldukları güçten almaktaydılar. Bu gücü elinde bulunduran her emirlik kendisinden daha zayıf olan komşu emirliklere karşı mücadeleye girişti. Bu bağlamda en sert mücadeleler Abbâdiler, Eftasîler, Zünnûniler, Hûdiler, Ziriler ve Cevheriler arasında meydana geldi. Emirliklerin birbirlerine karşı mücadeleleri yanında ülkede meydana gelen iç karışıklıklar ve taht kavgaları da emirlikleri iyice zayıflattı. Hatta bu emirliklerin küçülmelerine de sebep oldu³⁰⁴. Tüm bu olanlar karşısında Endülüs'ün ileri gelen âlimleri bütün ülke ahalisini birlik ve beraberliğe davet ettiler. Bu konuda ön plana çıkan Allâme el-Kâdı el-Fakîh Ebu'l-Velid el-Bâci bütün *Tavâif-i Mülûk* şehirlerine uğradı. Vaazlar verdi. Yine Endülüs'te ondan sonra gelen âlimlerde Endülüs'te birlik çağrısını sürdürseler de yapılan bütün girişimlerden olumlu bir netice elde edilemedi³⁰⁵. Bu durum en çok kuzeydeki Hristiyan devletleri *Reconquista* emellerini gerçekleştirmek için bekledikleri fırsatı onlara sunmuş bulunmaktaydı³⁰⁶. Bu doğrultuda

²⁹⁹Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 850; Algül, c. 3, s.485; Chejne, s. 55-68; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 269; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 167-169.

³⁰⁰Algül, c. 3, s. 486.

³⁰¹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 171; Algül, c. 3, s. 487.

³⁰²Özdemir, “Mülûkü't-Tavâif”, s. 554.

³⁰³Amjad Hussain Malik, *The Name of Allah, Who is the Compassionate and the Merciful*, Lahore: Urdu Bazar 1987, s. 85.

³⁰⁴Özdemir, “Mülûkü't-Tavâif”, s. 554.

³⁰⁵Algül, c. 3, s. 487.

³⁰⁶Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 174.

aralarında Abbâdiler, Eftâsiler, Zünnûniler, Hûdiler ve Zirîler gibi emirlikler yıllık haraca bağlandı. Ardından Endülüs'ün kuzeyindeki Berbeşter ve Kulumriye (Coimbra) ve Kûriye istila edildi³⁰⁷.

Reconquista emellerini gerçekleştirmede Hristiyanları asıl cesaretlendiren şey Kastilya Kralı IV. Alfonso (1072-1119) döneminde olan olaylardır. Kral emirlikler aralarındaki savaşları körükledi. Ardından emirleri kendisine haraç ödemelerini sağlamak suretiyle hem emirleri zayıflattı hem de Endülüs şehirlerinin işgaline zemin hazırlamış oldu. Bu doğrultuda IV. Alfonso'nun ilk hedefi Tuleytula şehriydi. Tuleytula'yı elinde bulunduran Zünnûnîler'in emiri Yahyâ b. Hişam b. Yahya el-Kâdir (1075-1085), zayıf bir idareciydi. Bu sebeple Endülüs topraklarını korumada yetersiz kaldı. Onun zamanında Kurtuba Abbâdiler'in eline geçti. Belensiye bağımsızlığını ilan etti. Kâdir bu gelişmeler karşısında Tuleytula'da tahtta kalmasına yardım etmesi için IV. Alfonso'dan yardım istedi. Bu durum IV. Alfonso için kaçınılmaz bir fırsattı³⁰⁸. IV. Alfonso bundan sonra Abbâdi, Zirî ve Hûdileri yıllık haraç vermeye zorladı. Ardından anlaşma yaparak tahtta oturttuğu Kâdir'in elindeki Tuleytula şehrinin istilasının zamanı geldiğine karar verdi. 1081 yılından itibaren Tuleytula şehri muhasara altına alındı³⁰⁹. Şehir muhasara altındayken Tuleytula halkı da kendi içerisinde ikiye bölünmüştü.

Bir kısmı Murâbitlar'dan gelecek yardımın beklentisi içerisinde olduklarından Hristiyan bir devletle anlaşma yapmaya karşı çıkıyordu. Diğer kısım ise belli hakların garanti altına alınması kaydıyla şehrin IV. Alfonso'ya teslim edilmesi görüşündeydiler³¹⁰. Sonuçta 6 Mayıs 1085 yılında Tuleytula Şehri düştü. IV. Alfonso'nun şehri işgaliyle beraber Zünnûnî yönetiminin de sonu oldu³¹¹ ve şehrin yönetimi Hristiyanların eline geçti³¹². Şehrin düşmesi sonucu tahtını kaybeden Kâdir, IV. Alfonso'nun himayesinde Belensiye'de tahta oturtuldu³¹³. Tuleytula'nın işgali Hristiyanlar açısından büyük bir başarıydı. Bu başarıyla Hristiyan tarafı, Müslüman tarafı karşısında kesin bir üstünlük sağlamayı başardı. İspanya'nın tam ortasında bulunan şehir Endülüs'te herhangi bir şehir değildir. Müslümanların fetihten Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar Endülüs'ün hâkim gücü olmalarının sebebi, bu şehri ellerinde yakından bulundurmaları ile alakalıdır. Yine Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından işgali Müslümanların onlar için tehdit

³⁰⁷Özdemir, "Mülûkû't-Tavâif", s. 554.

³⁰⁸Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 178-79.

³⁰⁹Mehmet Özdemir, "Tuleytula", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, c. 41, s. 365.

³¹⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 179; Özdemir, "Tuleytula", s. 365.

³¹¹Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi: El-Kâmil Fit-Târih Tercümesi*, Abdülkerim Özeydin (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, c. 10, s. 131.

³¹²Algül, c. 3, s. 488.

³¹³Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 179.

kaynağı olmaktan çıktıkları gösterdi. Bundan başka Endülüs'ün kolay fethedilebilir bir bölge olduğunu gördüler³¹⁴. IV. Alfonso 1085'de Tuleytula'yı istila ettikten bir yıl sonra Sarakusta'yı kuşatmak niyetiyle Endülüs topraklarını hedef aldığını açıkça göstermekteydi³¹⁵. Kurtuba'nın ileri gelenleri Müslümanların zaaf içinde olduklarını gördüler. Bunun üzerine Kadı Abdullah b. Edhem'in yanına giderek,

“Müslümanların içinde bulundukları zillet ve aşağılığı, baştan cizye alırlarken şimdi cizye ödediklerini görmüyor musun? Biz bir çare düşündük onu sana arz edeceğiz dediler. İfrikiyye'deki Arapları yardıma çağırmayı düşündüklerini söylediler. Ancak kadı “Araplar gelir de İfrikiyye'de yaptıkları gibi burada ülkemizi tahrip ederler ve Frankları bırakıp size girişirler diye korkar, endişe ederim? dedi. Halbu ki Murabıtlar onlardan daha yakındır dedi”³¹⁶.

Murabıtların Endülüs'e geçmesinden önce yarımada siyasi olarak ikiye bölünmüş durumdaydı. Ülkenin Kuzey kısmında Hristiyan krallıkların kurmuş olduğu Barselona, Aragon, Kastilya ve Leon Krallıkları, güney kısmında ise Müslümanların kurduğu emirlikler bulunmaktaydı. Emirler arasında meydana gelen siyasi bağımsızlık mücadelesi ve iç çekişmeler Hristiyanların Endülüs'ün geri almaları, *Reconquista* fikrini gerçekleştirmek için kaçınılmaz bir fırsattı. Hristiyan krallar daha önce ifade edildiği gibi önce kendi aralarında mücadele eden emirleri haraca bağlayarak onların hem siyasi hem de ekonomik güçlerini zayıflattılar. Ardından 1085 yılında Tuleytula'nın işgalini gerçekleştirmek suretiyle işgal sürecini başlattılar. Şehrin işgali Müslümanlar üzerinde şok etkisi yarattı. Topraklarını Hristiyan devletlerine karşı açık tehdit haline geldiğini gören Tavâif-i Mülûk emirlikleri Mağrib'te devletini kuran güçlü Murabît lideri Yûsuf b. Tâşfîn'den yardım istemek zorunda kaldılar³¹⁷. Güçleri tükenen Endülüs emirlerinin davet mektubunu alan Yûsuf b. Tâşfîn (1085-1109)³¹⁸ o sırada Sebte'de bulunuyordu³¹⁹. Cezîretülhadrâ'nın kendisine verilmesi şartıyla yardım teklifini kabul etti ve 1086 yılında Endülüs'e geçti³²⁰. Yûsuf b. Tâşfîn, İşbîliye, Gırnata, Batalyevs ve Mâleka'dan gelen Endülüs

³¹⁴Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 179-180.

³¹⁵Kennedy, *Muslim Spain*, s. 161; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 187.

³¹⁶İbnü'l Esîr, c. 10, s. 138.

³¹⁷J. M. Abun Nasr, *A History of The Maghrib*, s. 82.

³¹⁸Reinhart Pieter Anne Dozy, *İslam Tarihi*, Vedat Atilla- Abdullah Cevdet (çev.), İstanbul: Gri Yayınevi 2006, s. 298.

³¹⁹İbnü'l Esîr, c. 10, s. 139.

³²⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 189; Ameer Ali, s. 552; Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 103; İsmail Yiğit, “Murabıtlar”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 31, s. 152.

kuvvetlerinin katıldığı orduyla Zellâka (Sagrajas, Sacralias)³²¹ yakınlarına geldi. Murabîtların Endülüs’e geçtiğini haber alan IV. Alfonso, Sarakusta kuşatmasını kaldırarak, topladığı kuvvetlerle Müslüman ordusunu karşılamak üzere harekete geçti. İki ordu Zellâka Ovasında konuşlandılar. Yûsuf b. Tâşfin, önce Hristiyan Krala, bir heyet göndererek ya Müslümanlığı kabul etmesini ya da cizye ödemesini eğer bu şartları kabul etmezse savaşa hazır olmasını bildirdi. Bu teklif IV. Alfonso tarafından reddedildi³²². Müslümanlarla Endülüs topraklarında savaşmayı arzulayan IV. Alfonso, bu isteği doğrultusunda hareket ederek Batalyevs’e bağlı olan Zellâka’da İslam ordusunun karşısına çıktı³²³. Müslüman askerler Hristiyanlara karşı savaşa hazırlanırken iki dezavantaj durum ile karşı karşıya kaldılar. Birincisi başlarındaki rahipler tarafından cesaretlendirilen Hristiyan askerler silah ve at bakımından Müslümanlardan daha üstün konumdaydılar. İkincisi Müslümanlar arasında bir uyumluluk yoktu³²⁴. 23 Temmuz’da başlayan savaşta Hristiyan ordusu harekete geçerek ilerlemeye başladıysa da Murabît ordusunun bir direnişiyle karşılaşınca geri çekilmek zorunda kaldı. 1000 civarında kayıp veren IV. Alfonso kaçamayacağını anladığında var gücüyle savaştı. Ancak Yûsuf b. Tâşfin’in özel muhafız ordusunu savaş alanına sürünce savaş artık Müslümanların lehine doğru ilerlemeye başladı³²⁵. IV. Alfonso ağır bir şekilde yaralansa da yanındaki az sayıdaki grupla kaçmayı başarabildi³²⁶.

Müslümanların kazandığı bu zafer Doğu İslam Dünyasında önemli bir dönüm noktasını oldu. Kuzey Afrika’da kurulan, kısa sürede güçlenen Murabîtlar Endülüs’e geçtiler. Zellâka Zaferiyle beraber Müslümanlar daha önce 732 yılında *Balâtüşşühedâ* (*Tours veya Poitiers*) savaşında yaptıkları gibi Hristiyan âlemini tekrar tehdit eder hale dönüşebileceklerini gösterdiler³²⁷. Müslüman emirlerin, Hristiyan Kralı VI. Alfonso’ya ödediği vergilere sınırlama getirildi. Kısa bir süre içinde olsa VI. Alfonso’nun saldırıları engellenmiş oldu³²⁸.

Yûsuf b. Tâşfin, bir asırdır Endülüs Müslümanlarını yok etmekten kurtardıktan sonra, burada üç bin kişilik bir birliği Endülüs’e bıraktıktan sonra Merakeş’e (Merrâküş) döndü. Ancak

³²¹İslam kaynaklarında Zellaka ismiyle geçen yer, Batalyevs’in yaklaşık 8 km. kuzeydoğusunda bir ova olup Hristiyan kaynaklarında Sagrajas/Sacralias adıyla geçmektedir. Bugün bu yer Sagrajas olarak bilinmektedir. Mehmet Özdemir, “Zellâka Savaşı”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, c. 44, s. 222-223.

³²²Özdemir, “Zellâka Savaşı”, s. 222-223; Şeyban, *Reconquista*, s. 155.

³²³İbnü’l Esîr, c.10, s. 140.

³²⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 155.

³²⁵Müşerref Ekinci, “Yusuf b. Taşfin Döneminde Murabîtlar Devleti”, Yüksek Lisans Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*, 1997, s.41-42.

³²⁶İbnü’l Esîr, c. 10, s. 140.

³²⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 156-57.

³²⁸Ekinci, “Yusuf. b. Taşfin”, s. 42-43

Müslüman emirlerin yeniden birbirleriyle mücadeleye girişmesi ve Kastilya Kralı IV. Alfonso'nun tekrar saldırması üzerine Yûsuf b. Tâşfîn 1088 yılında tekrar Endülüs'e geçmek zorunda kaldı. Hedef Leyyit kalesinin geri alınmasıydı. Ancak böyle kritik bir zamanda bile emirler kendi aralarındaki eski anlaşmazlıkları devam ettirdiler. Yine taife emirleri, Murabât liderinin Endülüs'ü kendi ülkesine ilhak edeceği düşüncesindeydiler. Bu sebeple Yûsuf b. Tâşfîn'e yardım konusunda çekimser kaldılar. Dört ay boyunca Leyyit kuşatmasını sürdüren Yûsuf b. Tâşfîn, tekrar Mağrib'e dönmek zorunda kaldı³²⁹. Yûsuf b. Tâşfîn, ikinci seferin ardından Kuzey Afrika'ya geri dönerken, *Tavâif-i Mülûk* emirlerine Hristiyan tehlikesine karşı aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp, birlikte hareket etmelerini tavsiye etti. Ancak onlar çok geçmeden kendi aralarındaki kavgalarına geri döndüler. Bu şartlar içerisinde ülkedeki bazı fakihler *Tavâif-i Mülûk* emirlerini “*dini hassasiyetlerini kaybetmiş birer fasık*” olarak görmekteydiler³³⁰.

İbn Cübeyr'e göre,

“Endülüs'te Muvahhidler dışında ne kimse de adalet ne hakkaniyet ne gereği gibi dindarlık vardı. Muvahhidler en son zamanın adil imamlarıdır. Diğer bütün yöneticiler yoldan sapmışlar, halka benzeri görülmemiş zulümler gerçekleştirmişlerdir”³³¹.”

Endülüs'ün ileri gelenleri bu sebepten dolayı üçüncü kez Yûsuf b. Tâşfîn'e giderek ondan Endülüs'ü kendi idaresi altına almasını istediler. İstek üzerine İmam Gazâlî'nin fetvasını da alan³³² Yûsuf b. Tâşfîn, 1090 senesinde Endülüs'e geçti³³³. Gırnata ve Mâleka'yı Zirîlerden aldı. 1091 yılında Murabât kuvvetleri Kurtuba'yı, Vâdil-Kebîr'i (Nehru'l-A'zam, Guadalquivir) ele geçirdikten sonra Avlar Fanez komutasındaki Kastilya ordusunu yendi. 1091 yılında bir diğer Murabât ordusu Leyyit ve Meriyye şehrini aldı³³⁴.

Yusûf b. Tâşfîn, 1097 yılında Endülüs'e geçti. Tuleytula üzerine gönderilen bir Murabât ordusu VI. Alfonso'yu Consuegra'da hezimete uğrattı. Bir diğer Murabât ordusu Zorita ve Kûnke arasında ikinci bir Kastilya ordusunu mağlup etti. Sid'in 1099'da vefatının ardından karısı Jimena, Murabâtlara ancak birkaç yıl direnebildi. Nihayet 1102 senesinde Hristiyan kuvvetleri

³²⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 191; Şeyban, *Reconquista*, s. 158-9; Hasan, “Murabıtlar”, s. 335.

³³⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 191-192.

³³¹İbni Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr: Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 48.

³³²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 191-192.

³³³Makkari, *Nefhu't Tıb Ghosnil*, Vol. 2, s. 294.

³³⁴Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 191-192.

şehri terk etmek zorunda kaldılar. Böylece Murabîtlar Sarakusta dışında bütün Endülüs'ün zaptını tamamlamış oldular³³⁵.

D. Mağribiler Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (1090-1232)

Murabîtlar (Almoravides) esas itibarıyla Büyük Sahra'nın Senegal Nehri'ne yakın bölümü üzerinde yaşayan Lemtûneniler tarafından kuruldu. Murabîtlar (Almoravides), Lemtûne kabilesindendirler³³⁶, bu sebeple Murabîtlar, Lemtûneliler Devleti olarakta anılmaktadır³³⁷. Bu kabile, Kuzey Afrika'da büyük kabile federasyonlarından biri olan Sanhâceliler'e mensuptur³³⁸. Murabîtlar hareketinin lideri ve kurucusu Abdullah b. Yasin (.../1059) yılında vefat edince³³⁹, yerine Yûsuf b. Tâşfîn Murabît (Murâbitûn) hareketinin lideri oldu³⁴⁰.

Murabîtların Endülüs'e davet edilişinden önce *Tavâif-i Mülûk* arasındaki siyasi mücadeleler devam ediyordu. Endülüs'teki meydana gelen gelişmeler Hıristiyan devletlerin *Reconquista* hareketini başlatmaları için bir fırsattı³⁴¹. Bu doğrultuda ilk olarak 1085 yılında IV. Alfonso tarafından Tuleytula işgal edildi³⁴². Bu işgal karşısında Hıristiyan yayılmacı tehlikesinden korkan emirler, Murabît lideri Yûsuf b. Tâşfîn'den yardım istediler³⁴³. Emirlerden davet mektubunu alan Yûsuf b. Tâşfîn Endülüs'e geçti (23 Ekim 1086)³⁴⁴. *Zellâka* yakınlarına geldi. Hıristiyan kralı Alfonso 60.000 kişilik ordusuna karşılık Yûsuf b. Tâşfîn'nin ordusu ise 20.000 civarındaydı³⁴⁵. Hıristiyan kuvvetleri sayıca üstün olmasına rağmen, onların ordusunun büyük bir kısmı yok edildi³⁴⁶. İbnü'l-Esir sadece 300 Frank'ın ülkesine geri döndüğünü söyler³⁴⁷.

³³⁵Kennedy, *Muslim Spain*, s. 165-6; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 193; Özdemir, "Cid", s. 147.

³³⁶İbn Haldun, *Mukaddime*, c. I, s. 363.

³³⁷Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 185.

³³⁸Philip K. Hitti, *History Of The Arabs: from the earliest times to present*, London: Macmillan & Co, 1953, s. 541; Hasan İbrahim Hasan, "Murabîtlar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Heyet (çev.) İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, c. 5, s. 331; Syed Ataur Rahim, s. 85; Chejne, s. 69; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 185; Şeyban, *Reconquista*, s.149.

³³⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 186; Altundağ, "Murabîtlar", s. 581; Ahmad Thomson-Muhammed Ata'ur'Rahim, s. 86.

³⁴⁰İbnül Esir, c. 9, s. 471.

³⁴¹J. M. Abun Nasr, *A History of The Maghrib*, s. 82.

³⁴²Maria Jesus Viguera-Molins, "Al-Andalus and the Maghrib (from the fifth/ eleventh century to the fall of the Almoravids)", *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, Maribel Fierro, Cambridge: Cambridge University, 2010, s. 39.

³⁴³Daha Ayrıntılı bilg için bkz. İbnül Esir, c. 10, s. 139-140.

³⁴⁴Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 189; Ameer Ali, s. 552; Watt, *Endülüs*, s. 103; İsmail Yiğit, "Murabîtlar", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 2006, c. 31, s. 152.

³⁴⁵Algül, c. 3, s. 495.

³⁴⁶Masudul Hasan, vol. 1, s. 582.

³⁴⁷İbnü'l Esir, c.10, s. 139.

Yûsuf b. Tâşfîn bundan sonra Marekeş'e döndü. Endülüs'e ilk yardımından sonra Kastilya Kralı'nın saldırıları nedeniyle Yûsuf b. Tâşfîn 1088 yılında ikinci³⁴⁸, 1090 yılında üçüncü kez Endülüs'e geçti. 1088 yılında Endülüs'te bir şey yapamadan Mağrib'e geri dönse de³⁴⁹, 1090 yılında Avlar Fanez komutasındaki Kastilya ordusunu yenilgiye uğrattı³⁵⁰. Yûsuf b. Tâşfîn Endülüs'e son seferini 1103 yılında gerçekleştirdi. Bu seferde vali ve kabile reislerini toplayarak Ali b. Yusuf (1106-1143)'yi veliaht tayin etti. Kendisinden sonra ona biat etmelerini istedi. Yûsuf b. Tâşfîn, bu olaydan sonra Marekeş'e döndü³⁵¹. Kısa bir süre sonra 100 yaşında iken burada öldü (1106)³⁵². Yûsuf b. Tâşfîn'in ölümündem sonra oğlu Ali b. Yusuf babası gibi³⁵³, Hristiyan krallara karşı seferler düzenledi. Buna karşılık Kastilya Kralı IV. Alfonso da Kont Garcia Ordonez kumandasında bir ordu hazırladı³⁵⁴. Bu ordu Ali b. Yusuf'un abisi Ebû Tahîr Temîm komutasındaki Murabît ordusuna Uklic (Uklîş) önlerinde yenik düştü (1108).³⁵⁵

1110'lu yıllardan itibaren Endülüs'te bu gelişmeler meydana gelirken, Aragon Kralı I. Alfonso el-Batallador (1104-1134), 1118'de Sarakusta'yı kuşatma altına aldı³⁵⁶. Müslümanlar, 1118 yılında Sarakusta şehrini kaybettiler³⁵⁷. Endülüs'ün savunmadaki yetersizliğini gören I. Alfonso 1125 tarihinde ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın Vadiâş'a (Guadix) ulaştı. Ardından Kurtuba civarına saldırdı³⁵⁸. Yine Kral, Murabît ordularını 1126'da Arinzul'da, 1129'da ise Belensiye'de yenilgiye uğrattı³⁵⁹. Öldüğünde Aragon Kralı İspanya'daki en güçlü Hristiyan devletlerinden biri olarak ortaya çıktı³⁶⁰. Öte taraftan VI. Alfonso'nun (1072-1109) ölümü üzerine Leon-Kastilya Krallığının bölünmüşlüğünden yararlanan Kont Henri'nin oğlu Alfonso

³⁴⁸Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 191; Şeyban, *Reconquista*, s. 158-9; Hasan, "Murabıtlar", s. 335, Viguera-Molins, "Al-Andalus", s. 39.

³⁴⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 191; Şeyban, *Reconquista*, s. 158-9; Hasan, "Murabıtlar", s. 335.

³⁵⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s.191-192; Şeyban, *Reconquista*, s. 159.

³⁵¹Yiğit, "Murabıtlar", s. 152; Şeyban, *Reconquista*, s.167; Algül, c.3, s. 497.

³⁵²Makkari, *Nefhu't Tıb Ghosnil*, Vol. 2, s. 302; Yiğit, "Murabıtlar", s. 152; Şeyban, *Reconquista*, s.167; Algül, III, s. 497.

³⁵³The Chronicle of Alfonso the Emporer, s. 1

³⁵⁴Şeyban, *Reconquista*, 167-169; Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, c. 2, s. 459; Altundağ, "Murabıtlar", s. 153.

³⁵⁵Algül, c. 3, s. 497.

³⁵⁶Şeyban, *Reconquista*, s.177; Altundağ, "Murabıtlar", s. 153.

³⁵⁷William C. Atkinson, *A History Of Spain & Portugal*, Middlesex: Penguin Books, 1960, s.55; Colin McEvedy, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2004, s. 63.

³⁵⁸İbnü'l Esîr bu kuşatmanın üç ay olduğunu ifade eder. İbnü'l Esîr, XI, s. 135.

³⁵⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 198-99, Kennedy, *Muslim Spain*, s. 180 vd.

³⁶⁰Kennedy, *Muslim Spain*, s. 180 vd.

Henriques (1093-1112), Portekiz Kontluğunu fiilen bağımsız hale getirdi³⁶¹. Alfonso Henriques, topraklarını genişletme siyaseti üzerine izleyerek Müslüman toprakları üzerinde harekete geçti. 1147’de önce Şenterin’i³⁶² ardından Uşbûne şehrini ele geçirdi. Portekiz bu şehrin zaptıyla güneye doğru sınırlarını epeyce genişletmiş oldu (1147)³⁶³. Endülüs’ün batısında Uşbûne şehri işgal edilirken, güneydoğusunda Kastilya Kralı VII Alfonso ve Barcelona Kontu IV. Berenguer el Santo (1131-1137)³⁶⁴ Meriyye’nin istilası ile meşguldü. İbnü’l Esîr, şehrin karadan ve denizden muhasara edildiğini, ardından da şehrin cebren ele geçirildiğini söyler (1147)³⁶⁵. 1147 yine Murabîtların boşluğundan yararlanan Katalonya Kontluğu 1148 yılında Turtuşe’yi ve 1149 yılında Laride’yi ele geçirdi³⁶⁶. 1118’de Sarakusta’nın istilası, Murabîtların peş peşe yenilgiye uğramaları Murabîtların Endülüs’teki itibarlarını zedeledi. Yine 1121’de Kurtuba’da Murabît idaresine karşı çıkan isyanlar, Murabîtların zamanla kendini lüks hayata kaptırmış olmaları ve halka yüklenen vergiler Murabîtların durumunu Endülüs’te aleyhe çevirdi³⁶⁷. Bu durum Endülüs’te Murabîtların hâkimiyetini iyice zayıflattı ve sarstı. Endülüs’te tüm bu gelişmeler meydana gelirken, kendisine özgü fikirlerle Muvahhidler’in kurucusu olarak, Murabîtlar’a karşı bir güç olarak ortaya çıkan İbn Tûmert (1078-1130)³⁶⁸, isyan hareketini başlattı. Ancak Murabîtlara karşı gönderdiği ordunun Buheyra Savaşında yenilgiye uğramasından birkaç ay sonra hastalandı ve öldü³⁶⁹. İbn Tûmert’ten sonra, Muvahhidler olarak adlandırılan hareketin başına Abdülmü’min el-Kûmi (1130-1163) geçti ve halifeliğini ilan etti. 1130 yılında Murabît ordusunu yenmeyi başardı³⁷⁰. 1138 yılında Ali b. Yusuf’un vefatından sonra yerine geçen oğlu Tâşfîn’in hükümdarlık dönemi Muvahhidlerle mücadele ile geçti. Marekeş’in güneyindeki dağlık bölgeyi

³⁶¹Portekiz Krallığının kurulması hakkında, Şeyban, *Reconquista*, s. 128-129; Portekiz Krallığının Kuruluşu ve bağımsız oluşu hakkında ayrıca bkz. Stanley Payne, *A History of Spain and Portugal Volume One*, Wisconsin University 1973, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu.tr>, The Iberians Resources Online, Chapter 6.

³⁶²Santarem bugün Estremadura bölgesinde bulunan bir Portekiz kentidir. Levi Provençal, “Santarem”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1988, c.10, s. 194-95.

³⁶³McEvedy, s. 66.

³⁶⁴Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 199.

³⁶⁵Daha Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü’l Esîr, *İslam Tarihi: El-Kâmil Fi’t-Tarih Tercümesi*, Abdülkerim Özyayın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, c. 11, s. 116-119.

³⁶⁶İbnü’l Esîr, c. 11, s. 124; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 199.

³⁶⁷Kennedy, *Muslim Spain*, s.187-88.

³⁶⁸Hintate kabilesinin bir koluna mensup olan İbn Tumert, 1082 yılı dolaylarında Atlas Dağlarındaki bir köyde doğdu. Öğrenci olarak Kurtuba’da bulundu, daha sonra Doğu’ya, yani İskenderiye, Mekke, Bağdat’a gitti. Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 109; J. F. P. Hopkins, “İbn Tûmart”, *The Encyclopaedia Of Islam*, B. Lewis, V.L. Menage and Ch. Pellat (edit), Leiden: E.J. Brill 1971, c. 3, s. 958-959.

³⁶⁹Kennedy, *Muslim Spain*, s.182-183; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 207; Adnan Adıgüzel, “Muvahhid Hareketi’nin Doğuşu”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. 16, sayı. 50, (2012), s. 128.

³⁷⁰Şeyban, *Reconquista*, s. 194-95.

ele geçiren Abdülmü'min el-Kûmi liderliğindeki Muvahhidler 1144 yılında kazandıkları zaferle Murabîtları ikinci kez yenilgiye uğratmış oldular. Bu sırada iki ay boyunca Muvahhidlere karşı direnen Tâşfîn b. Ali bu kuvvetlere karşı kaçmaya çalışırken uçurumdan düşerek öldü³⁷¹. Abdülmü'min el-Kûmi 1145'de Marekeş'e girdi³⁷². Bu sırada Ebu İshak İbrahim b. Tâşfîn liderliğindeki Murabîtlar, açlık ve ümitsizliğin etkisiyle dayanamadılar ve şehir düştü. Böylece Murabîtlar Devleti sona erdi (1147)³⁷³. Muvahhidler, Murabîtlar'ın yanlış buldukları bazı dini uygulamalarını durdurmak için yeni bir ıslah hareketinin temsilcisi olarak ortaya çıkan harekettir. Bu hareketin kurucusu, İbn Tûmert'tir.

İbn Tûmert

“Murabîtların insanların mallarını haksız yere yediklerini, ülkeyi harap, halkı perişan ettiklerini, haksızlığı mübah görüp, aciz ve yetimlerin mallarına el koyduklarını ilan etti. Onların devlet adına haram yoldan ve halkı aldatarak para toplayıp sonra da bu paraları israf ederek harcadıklarını söyledi³⁷⁴.”

Murabîtların bu uygulamalarına karşı, İbn Tûmert, Murabîtların iş başında olduğu sürece bir ıslah hareketinin başarıya ulaşmayacağını düşündü³⁷⁵. Yeterli sayıya ulaştıktan sonra 1121 yılında mehdiliğini ilan etti. Muvahhidlerin resmi olarak kurulması, 1121 Kasım'ında İbn Tûmert'in Mehdi olarak biat almasıyla başlar³⁷⁶. İbn Tûmert, doğrudan Murabîtlar'ın başkenti Marekeş'i işgal etmeyi planladı. Bu maksatla 1130 yılında gönderdiği ordusu Buheyra³⁷⁷ savaşında yenildi. Bu savaştan sonrada vefat etti³⁷⁸. İbn Tûmert'ten sonra Muvahhidler'in başına geçen Abdülmü'min b. Ali el-Kûmi döneminde Muvahhid orduları 1144'de Tilimsan³⁷⁹ ve Vehran'ı, 1145'te Fas'ı ele geçirdiler. Ardından 1145'te Merakeş'e girdiler³⁸⁰. Böylece

³⁷¹Altundağ, “Murabîtlar”, s. 153.

³⁷²İbnü'l Esîr, c. 11, s. 201; Şeyban, *Reconquista*, s. 195; Mahmoud Makki, “The Political History of Al-Andalus”, *The Legacy Muslim Spain*, Salma Khadra Jayyusi- Manuela Marin (edit.), Leiden: E.J. Brill, 1992, vol. 1, s. 70.

³⁷³İbnü'l Esîr, c.11, s. 182; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 209.

³⁷⁴Hasan, “Murabîtlar”, s. 343.

³⁷⁵Mehmet Özdemir, “Muvahhidler”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 31, s. 410.-412.

³⁷⁶Adnan Adıgüzel, “Abdülmu'min B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti”, Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*, 2005, s. 34.

³⁷⁷Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 207; Adıgüzel, “Muvahhidler Devleti”, s. 89.

³⁷⁸Arif Aytekin, “İbn Tûmert”, *DİA*, 1999, c. 20, s. 426; Abun Nasr, *History of the Maghrib*, s. 90.

³⁷⁹Cezayir'in kuzeybatısında Fas sınırına yakın bir bölgede yer alır. Ahmet Kavas, “Tilimsan”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, c. 41, s. 159-163.

³⁸⁰Mahmoud Makki, vol. 1, 70; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 345.

Afrika'daki Murabîtların varlığına son verildi³⁸¹ ve bundan sonra Merakeş Muvahhidler'in başkenti oldu³⁸². Sonuç itibariyle Murabîtlardan da daha büyük olan Muvahhidler, Atlantik Okyanusu'ndan Gades Körfezine kadar Endülüs ile Kuzey Afrika'yı birleştiren ilk krallık olarak ortaya çıkmış oldular³⁸³.

1149'da Kurtubalılar, Kastilya-Leon kuvvetlerinin tehditlerine karşı kendilerini koruyabilmek amacıyla Muvahhidler'e bağılıklarını bildirdiler. 1150-51'de Bâce, Leble, Batalyevs, Şeriş (Xere, Jerez) emirleri Abdülmî'min el-Kûmi'ye bağlanmayı kabul ettiler³⁸⁴. Böylece Kurtubalılar, yerel otoritelerle iş birliği yapma ve Endülüs'e daha ehemmiyetlice yerleşme imkânına kavuştular³⁸⁵. Bu doğrultuda Muvahhidler 1156 yılında Gırnata'yı Murabîtlar'dan³⁸⁶ 1157'da Meriyye'yi Kastilya-Leon kuvvetlerinden aldılar³⁸⁷. 1160'lı yıllar boyunca Muvahhidler'in Endülüs'e hâkim olma gayretlerine karşı en ciddi direnişi Turtûşe bölgesinde doğup büyüyen ve Doğu Endülüs'ün lideri olan Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Merdenîş ve müttefiki Sarakusta hâkimi İbrahim b. Muhammed b. Hemüşek gösterdi. Bu direniş Abdülmü'min el- Kûmi'nin oğlu Ebû Yakup Yusuf b. Abdülmü'min (1163-1184) döneminde ona karşı koyacak gücü olmadığı anlayan İbn Hemüşek ve İbn Merdenîş ülkelerine geri dönmesiyle son buldu. (1172)³⁸⁸. Aynı yıl Portekizlilerin kuşatma altına aldığı Batalyevs Şehri alındı. Esir edilen Portekiz Kralı Alfonso Henriquez istila ettiği yerleri geri vermesi şartıyla serbest bırakıldı³⁸⁹. Bu suretle 1172'de, Murabîtlar'ın devamı olan Benî Gâniye'nin kontrol ettiği Balear Adaları (el-Cezaîru's-Şarkıyye, Cüzürü'l-Belyâr) haricindeki Endülüs toprakları, Muvahhidlerin hâkimiyeti altına girmiş oldu³⁹⁰. Muvahhidler Endülüs'e geçtikleri anlardan itibaren buradaki Hıristiyan kuvvetlere karşı durmaya çalıştılar. Bu doğrultuda Ebû Yakup Yusuf'un oğlu Halife Ebû Yûsuf Yakup el-Mansûr (1184-1199), Kastilya sınırları içerisinde kalan Vebze (Huete) kalesini almak istedi ³⁹¹.

³⁸¹İbnü'l Esîr, c. 11, s. 188; Şeyban, *Reconquista*, s. 222; Andan Adıgüzel, "Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi (İdris b. Yakup Memun Dönemi), *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, c.17, sayı. 55, (2013), s. 4.

³⁸²Hitti, *History of The Arabs*, s. 546.

³⁸³İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 309.

³⁸⁴Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 215.

³⁸⁵Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 215; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 204.

³⁸⁶Kennedy, *Muslim Spain*, s. 195.

³⁸⁷İbnü'l-Esîr, c. 11, s. 204.

³⁸⁸İbnü'l Esîr, c. 11, s. 232-233.

³⁸⁹Kennedy, *Muslim Spain*, s. 213-225; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 216-219; Şeyban, *Reconquista*, s. 226-239.

³⁹⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 219.

³⁹¹Mehmet Özdemir, "Yûsuf b. Abdülmü'min", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, c. 44, s. 6.

İlk saldırı esnasında bazı noktalar ele geçirildiyse de Kastilya Kralı VIII. Alfonso'nun yardıma geldiği haberi alınca halife geri çekilme emrini verdi. Bu ani emir orduda paniğe sebep oldu. Hristiyan askerlerin saldırısından kurtulan askerler Kûnka'ya hareket ettiler. Hristiyan kuşatması altında kalan Kûnka, Muvahhid ordusu tarafından terk edildi. Bu seferden sonra Ebû Yakup Yusuf 1176'da Tunus'ta çıkan karışıklıklardan dolayı Merakeş'e döndü. Bu durum Hristiyan saldırılarının da artmasına sebep oldu³⁹². Bu saldırılara karşı, Ebû Yakup Yusuf'un Endülüs'ün yardımına koşması ancak 1184 yılında mümkün oldu. Yapılan toplantıdan sonra seferin ilk hedefi Şenterin Şehri oldu³⁹³. Şenterin savunmasının başında Portekiz Kralı Henriquez vardı. Şenterin kalesi önünde meydan gelen şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Ancak halife ani bir şekilde geri çekilme emrini verdi. Ordunun düzensiz halini gören Hristiyan birlikleri saldırıya geçtiler³⁹⁴. Bu saldırıdan canını kurtaran Ebû Yakup Yusuf birkaç gün sonra bu yaraların etkisiyle vefat etti (1184)³⁹⁵. Ebû Yakup Yusuf'un yerine geçen Ebû Yûsuf Yakup el-Mansûr (1184-1199)³⁹⁶ Portekiz kuvvetlerinin haçlı askerlerinin yardımıyla 1189'da aldığı Şilb'i, 1191 yılında geri almayı başardı³⁹⁷. Bundan sonra Müslümanların Kastilya karşısında varlıklarını gösterebilmeleri için 1195 senesinde iki tarafın Kurtuba'nın kuzeyinde Erek (Alarcos) denilen yerde büyük bir savaş için karşılaşmasını beklemek gerekecekti. 17 Temmuz'da başlayan Erek savaşının ilk safhasında Kastilya kuvvetleri Müslüman öncü birliğinde ciddi kayıplar verdirdiler. Ancak ardından Muvahhid ordusu toplu hücumla geçince, karşı tarafta panik ve bozgun baş gösterdi. Bu esnada çok sayıda Hristiyan askeri öldürüldü ve yenilgiye uğratıldı³⁹⁸. Ebû Yûsuf Yakup, Erek'ten sonra biri 1196'da diğeri 1197'de olmak üzere Kastilya topraklarına iki başarılı sefer daha düzenledi. Kastilya Kralı VIII. Alfonso (1158-1214) Ebû Yûsuf Yakup'un bu seferleri ile asıl amacının Tuleytula'yı almak olduğunu fark etti. Gönderdiği elçiler aracılığıyla, Emiri iki devlet arasında on yıl süreli bir sulh anlaşması yapmaya razı etti³⁹⁹. 1199 yılında vefat eden Ebû Yûsuf Yakup'un yerine, oğlu Muhammed en-Nâsır (1199-1213) yerine geçerken Benî Gâniye ve el-Cezâîrû's-Şarkıyye sınırları Muvahhidlerin hâkimiyeti altındaydı. Erek zaferinden sonra taraflar arasında yapılan barış

³⁹²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 219-220; Özdemir, "Abdülmü'min", s. 6.

³⁹³İbnü'l Esîr, c.11, s. 399-400.

³⁹⁴Derek W. Lomax, *The Reconquest of Spain*, London: Longman Group, 1978, s. 116; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 219-220.

³⁹⁵Chejne, s. 86; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 250.

³⁹⁶İbnü'l Esîr, c.11, s. 400

³⁹⁷Callaghan, *Medieval Spain*, s. 241-42; Kennedy, *Muslim Spain*, s. 231-36; Şeyban, *Reconquista*, s. 256-26.

³⁹⁸Ameer Ali, Yüz kırk altı bin kişinin öldürüldüğünü ifade etmektedir. Ameer Ali, s. 537; Masudul Hasan, vol. 1, s. 585; Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 112-113; Chejne, s. 87.

³⁹⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 222-223.

anlaşmasına rağmen, Kastilya Krallığı ve Papalığında çabalarıyla büyük bir haçlı seferi için yoğun bir çaba dönemine girmişlerdi⁴⁰⁰. Öte taraftan VIII. Alfonso'nun 1209 yılına geldiğinde Muvahhidlerle süresi dolacak olan anlaşmayı devam ettirmek yerine Ereğ'in intikamını almayı planlıyordu⁴⁰¹. Ebû Yusuf Yakup'un ölümünü fırsat bilen, Hristiyan kuvvetleri Müslümanlar'a karşı yapılacak olan savaşın, kutsal bir savaş olduğunu beyan ederek, Kastilya Kralı VIII Alfonso liderliğinde⁴⁰², Aragon, Navarra, Portekiz ve Avrupa'dan gelen haçlı kuvvetleri ile Muvahhidlere karşı ilerlediler. Kastilya Kralı, hücumlarını Endûcer'e kadar ilerletti. Kurtuba yakınlarına ulaştı. Endülüslüler'in yardım çağrıları üzerine Muhammed en-Nâsır 1211'de kalabalık bir orduyla Endülüs'e geçti. Haçlı kuvvetlerini Kurtuba'nın kuzeyinde İkâb mevkiinde karşıladı (1212). Ancak Muvahhidler, Aragon, Navarra, Kastilya ve Portekiz Krallarının komuta ettiği Hristiyan kuvvetlerinden oluşan orduya karşı çok ağır bir yenilgiye uğradı⁴⁰³. Bu savaştan sonra 1214'te öldüğü Merakeş'e döndü⁴⁰⁴.

Masud'ul Hassan, *History Of Muslim Spain* adlı eserinde ise Murabîtları tekrar kurmak isteyen Berberî asıllı bir aile olan Benî Gâniye'nin Afrika'da Muvahhidleri uğraştırarak onların gücünü zayıflatmasaydı, 1212 yılında Müslümanlar'ın İkâb yenilgisinin böylesi büyük felaket sonuçlar ortaya çıkaramayacağını söyler⁴⁰⁵. Bu savaş Endülüs'te uzun sürelerdir devam eden Müslüman-Hristiyan arasındaki karşılıklı mücadele üstünlüğü kesin bir biçimde Hristiyanlara geçtiği gibi Muvahhidlerin çöküş sürecini de başlattı⁴⁰⁶. Muhammed en-Nâsır'dan sonra yerine geçen Ebû Yakup Yusuf el-Müstansır'ın⁴⁰⁷ zayıf bir idareci olması bölgedeki mahalli hanedanların güç kazanıp bağımsızlığını kazanmasına neden oldu. Bunun bir sonucu olarak da Endülüs'te bir taraftan Sarakusta'da Hûdîler (1039-1146) ve Gırnata'da Nasrîler (1238-1492) gibi mahalli hanedanlar kurulurken⁴⁰⁸, Portekiz, Kastilya ve Aragon krallıkları Turtûşe, Şâtıbe, Batalyevs, Dâniye (Denia), Mürsiye (Murcia), Maride ve Kurtuba'nın içinde bulunduğu pek çok şehri ele

⁴⁰⁰Altundağ, "Muvahhidler", s. 410.

⁴⁰¹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 222-223.

⁴⁰²Hitti, *History of The Arabs*, s. 549.

⁴⁰³Philip K. Hitti, Endülüs'deki Muvahhid Halifesinin temel arzusunun gaza ideolojisini sürdürmek olduğunu ancak Muvahhid'lerin tam anlamıyla başarılı olamadıklarını söyler. Müslümanlar'ın, 1212 yılında Las Navas De Tolosa'da felaket şekilde yenilmelerinin ileride Endülüs yarımadasından çıkarılmaları ile sonuçlanacağını ifade eder. Hitti, *History Of The Arabs*, s. 549; Ayrıca Bkz. Altundağ, "Muvahhidler", s. 410; Masudul Hasan, vol. 1, s. 585-586; Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 113; Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 254; Hussain Mones, "Al-Ikab", *The Encyclopaedia Of Islam*, Leiden 1971, vol. 3, s.1055-1056; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 319.

⁴⁰⁴Michael Brett, "Almohads", *Dictionary of the Middle Ages*, Joseph R. Strayer (edit), New York: Charles Scribner's Sons 1982, vol. 1, s.195.

⁴⁰⁵Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 324.

⁴⁰⁶Altundağ, "Muvahhidler", s. 410.

⁴⁰⁷Masudul Hasan, vol. 1, s. 586.

⁴⁰⁸Altundağ, "Muvahhidler", s. 410.

geçirdiler⁴⁰⁹. Bundan kısa bir süre sonra Endülüs'ün büyük şehirlerinden biri olan Belensiye Şehri 1232 yılında devrin Aragon kralı I. Jaime Mallorca (1213-1276) tarafından hâkimiyet altına alındı⁴¹⁰. İkâb Savaşı'ndan sonra Muvahhidler'in yıkılışına kadar çok sayıda hükümdarlar iktidara gelmişlerdir. Muvahhidler döneminin en belirgin özelliği ülkede isyanların çıkması ve devletin askeri gücünün zayıflamasıydı. Bu durumu fırsat bilen Ebü'l-Alâ İdrîs el-Me'mun'un, büyük çoğunluğu Maliki olan Mağrib ve Endülüs halkının ve ulemanın desteğini sağlamak amacıyla İbn Tûmert'in görüşlerinden vazgeçtiğini ilan etmesi, İbn Tûmert'in öğretisine sadık kalan İfrîkiye ve Doğu Cezayir'de hüküm süren Berberî asıllı Hafsîler'in (1228-1574), bağımsızlığını ilan etmesine sebep oldu. Hafsîler'i 1236'da Abdülvâdîler'in (1235-1550) kuruluşu izledi. Mağrib bölgesinde Merînîler'in (1196-1465) bazen Kastilyalılar'dan, bazen'de Abdülvâdîler'den aldığı destek ile Muvahhidler, Merînîler'in başşehir Merakeş'e ulaşmalarını geciktirdiler. Ancak 1269 yılında Merînîler'in şehre girmelerini engelleyemediler. Böylece Muvahhidler Devleti son buldu (1269)⁴¹¹.

E. Nâsriler Döneminde Askeri ve Siyasi İlişkiler (1232-1492)

Muvahhidlerin İkâb yenilgisinden sonra Endülüs'te meydana gelen otorite boşluğunda bazı liderler bulundukları bölgede bağımsız hareket etmeye başladılar⁴¹². Yine Gırnata'da Benî Ahmer (İbnü'l Ahmer) diye tanınan I. Muhammed b. Yusuf b. Nasr'ın (1232-1273) kurduğu yaklaşık üç yüz yıl sürecek olan⁴¹³ Nasrîler Devleti bunlardan biridir. Nasrîler Devleti'nin kurucusu İbnü'l-Ahmer'e nisbetle Beni Ahmer, Gırnata Sultanlığı veya Emirliği olarak da adlandırılır⁴¹⁴. Kurulduğu yıllardan itibaren Nasrîlerin, Hristiyan komşuları açısından bakıldığında, doğrudan sınırdaşı Kastilya Krallığıydı. Nasrîlerin, Portekiz ve Aragon Krallıkları ile doğrudan sınırı yoktu. Ancak her iki krallıkla Endülüs'ü deniz yoluyla tehdit edebilmekteydi.

Nasrîlerin Müslüman komşularına gelince, Uzak Mağrib'de Merînî Devleti, Orta Mağrib'de ve Tunus civarında ise Hafsîler bulunmaktaydı. Nasrîler'in etrafını çevreleyen Hristiyan krallıklar ve Müslüman devletler, Nasrîler ile kıyaslandığında hem daha güçlü topraklara sahip, hemde

⁴⁰⁹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 234-35.

⁴¹⁰Muntaner, s. 18-19.

⁴¹¹Altundağ, "Muvahhidler", s. 410-11.

⁴¹²Algül, c. 3, s. 508; İsmail Yiğit, "Nasriler", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 36, s. 420.

⁴¹³Makkari, *Nefhu't Tıb Ghosnil*, vol. 2, s. 339.

⁴¹⁴Algül, c. 3, s. 508; Yiğit, "Nasriler", s. 420.

askeri bakımdan daha üstündü. Bu noktada bu devletin 250 yılı aşkın uzun yaşaması nasıl mümkün oldu?

Mehmet Özdemir,

“Hristiyan krallıkların gerek kendi içlerindeki ihtilafların gerekse kendi içlerinde ortaya çıkan savaşlardan dolayı, Nasrîler’in elindeki toprakları istila etme meselesinin ikinci plana atıldığını ifade eder. Özdemir, bunun yanısıra Nasrîler’in bu kadar uzun süre ayakta kalabilmesini onların dış ilişkilerinde takip ettiği denge politikasına bağlar. Bu politika çerçevesinde komşu devletlerle ilişkilerin mahiyetini tamamen ülke çıkarları belirlemekteydi. Dolayısıyla Nasrî emirleri için ne Hristiyan krallıkların ebedi düşmanlıkları ne de Müslüman devletlerin ebedi dostlukları söz konusuydu⁴¹⁵.” Nasrîlerin bu politikalarına karşılık Kastilya Krallığı da onlara karşı olan muhalefeti desteklemiştir.

Hanedanın kurucusu I. Muhammed, kısa sürede güneydoğu Endülüs’ün tamamını himaye altına aldı⁴¹⁶. I. Muhammed’den sonra II. Muhammed el-Fakîh (1273-1302) döneminde Nasrîler, Kastilya Krallığı’na karşı Merînîler ile ittifak kurdular⁴¹⁷. Bu ittifak binlerce Mağribli askerin Endülüs’e gelmesine zemin hazırladı. Merînî-Nâsri müttefikliği Müslümanların Hristiyanlara karşı önemli zaferler kazanmasını sağladı⁴¹⁸. II. Muhammed, bir süre sonra güçlenen Merînîlerin topraklarını ele geçirmesinden korkmaya başladığından bu seferde Merînîlere karşı Kastilya Kralı bir ittifak içerisine girdi. Bu anlaşmaya göre, 1291 yılında Kastilya Kralı, Merînîlerin elinde olan Tarif şehrini istila etti. Kastilya Kralı, şehrin istilas sırasında Merînîlerin savunma noktalarına saldıran Nasrîlere taahhüt ettiği altı kaleyi vermedi. Bunun üzerine aldatılmışlık hissine kapılan Nasrîler tekrar Fas’a giderek Merînî hükümdarı ile yeniden ilişkilerini düzelttiler. Otuz yıl süren saltanatının son günlerinde de II. Muhammed, Kastilya Krallığına karşı Aragon Krallığı ile ittifak kurmuştur (1299)⁴¹⁹. II. Muhammed’in, 1302’de vefatından sonra yerine oğlu III. Muhammed el-Mahlû’ (1302-1309) geçti. Bu dönemde Nasrî-Merînî ilişkileri bozuldu⁴²⁰. Nasrîler Merînîler’e ait Sebte’yi ele geçirdi (1306)⁴²¹. III. Muhammed, saltanatının beşinci yılında kardeşi Nasr Ebü’l-Cüyûş (1309-1314) tarafından

⁴¹⁵Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 242-245.

⁴¹⁶Yiğit, “Nasrîler”, s. 420.

⁴¹⁷E. Levi Provençal, “Nasrîler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1988, c. 9, s. 115.

⁴¹⁸İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 330-331.

⁴¹⁹Arribas, s. 30.

⁴²⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 248.

⁴²¹Chejne, s. 99.

⁴²²W. Lomax, *The Reconquest of Spain*, s. 165.

tahttan indirildi (1309). Ebü'l-Cüyûş zamanında Sebte Merînîlerden geri alınırken, Cebelîtarık'ı da Kastilya Krallığı işgal etti (1310). Bu sırada Nasrî sultanı, Merînîlerin Endülüs'e geçişini engellemek için Kastilya Krallığı ile ittifak yaptı. Fakat bu defa da onun saldırılarına maruz kalınca, bu saldırıları durdurabilmek için vergiye bağlanmayı kabul etti. Bu taviz üzerine halk tarafından çıkarılan isyan neticesinde I. İsmail Ebü'l-Velîd (1314-1325) tahtı ele geçirdi (1314).

I.İsmail 1318'de Gırnata şehrine saldırıda bulunan Kastilyalıları yendi. Gırnata'nın istila edilmesine fırsat tanımadı. Hatta Merînî askerlerinin desteğini alarak sınırlara saldırılarda bulundu. Bu saldırılar neticesinde Basta, Eşkur, Orce ve Galera'yı zapt etti⁴²². Ancak, Cezîretülhadrâ valisi olan yeğeni Muhammed, aralarındaki bir tartışmayı bahane ederek İsmail'i bir suikast sonucu öldürtünce yerine oğlu IV. Muhammed (1325-1333) geçti⁴²³. IV. Muhammed 1329'da Kastilya Kralı XI. Alfonso el Justiciero'nun (1312-1349) düzenlediği Haçlı seferine maruz kaldı. Olvera, Pruna, Torre, Alhaquin ve Ayamonte kalelerini kaybetti. Kastilya saldırılarının artması üzerine Fas'ta bulunan Merînî hükümdarından yardım istedi. Cebelîtarık şehrini Hristiyanlardan geri almak koşulu ile karşı, Cezîretülhadrâ'yı Merînî'lere vermeyi teklif etti. Netice de Merînî-Nasrî kuvvetleri Cebelîtarık şehrini geri aldılar (1333)⁴²⁴.

IV. Muhammed'den sonra yerine geçen I. Yusuf (1333-1354), Kastilya kuvvetlerine karşı Tarif bölgesinde ağır bir yenilgiye uğramış ve Cezîretülhadrâ'yı kaybetmişse de Nasrî topraklarının geri kalanı muhafaza edilebilmiştir. I. Yusuf, devletin sınırlarını koruyacak savunma kuvvetlerini artırdı. Kastilya Kralına karşı Aragon Kralı ile dostane ilişkiler geliştirdi. Bu sırada Kastilya Kralı'nın Nasrîlere karşı Cebelîtarık'ı ele geçirmek için 1350 yılında bu bölgeye sefere çıktı. Ancak Hristiyan ordusunu saran veba salgını nedeniyle XI. Alfonso ile birlikte birçok askeri öldü⁴²⁵. Bu suretle Kastilya Krallığı Cebelîtarık'ı ele geçirip oradan Mağrib'i işgal planı birkez daha sonuçsuz kaldı.⁴²⁶

I. Yusuf'tan sonra yerine geçen oğlu V. Muhammed (1354-1359), Kastilya ve Aragon Krallıkları ile dostluk ilişkileri kurdu. Merînîlerle ilişkilerini sıcak tutmaya gayret etti. 1369

⁴²²Azizur Rahman, *Islamic Spain*, s. 268; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 332.

⁴²³İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 333.

⁴²⁴Yiğit, "Nasriler", s. 420-21; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 247-248.

⁴²⁵İmaduddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 334; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 249-50; Yiğit, "Nasriler", s. 421.

⁴²⁶Callaghan, *Medieval Spain*, s. 413-433.

yılında Merînî hükümdarı Ebû Fâris I. Abdülaziz b. Ebü'l-Hasan Ali'in (1366) gönderdiği destekle Cezîretülhadrâ'yı geri aldı. V. Muhammed, Endülüs'teki Merînî varlığına son verdi⁴²⁷.

Zayıflama döneminde sırasıyla II. Yusuf Ebü'l-Haccâc (1391-1392), VII. Muhammed (1392-1408), III. Yusuf Ebu Ebdullah (1408-1417), III. Yusuf'un ölümüyle VIII. Muhammed (1417-1419) saltanatının ikinci yılında IX. Muhammed el-Eyser'e (1419-1427) bırakmak zorunda kaldığı tahtı 1427'de geri aldı⁴²⁸. Nasrî Devletindeki bu karışıklıklardan yararlana Kastilya ordusu 1140 yılına gelindiğinde önemli bir şehir olan Entekira'yı istila etti⁴²⁹. Bu sırada IX. Muhammed (1430-1431) tekrar tahta çıkabilmek için Hafsîlerin desteğini sağladı. Kastilya Kralına kendisine yardım için bir heyet gönderdi. Her iki taraftanda desteği sağlayan IX. Muhammed 1430 yılında Gırnata'ya girerek tahta oturdu. Kastilya Kralının IX. Muhammed'e desteği karşılıksız değildi. Bu yardım karşılığında Kastilya Kralı Nasrî emirine bazı kalelerin teslimi ile birde talep listesini de ilettili. Bu listede Gırnata'daki bütün Hristiyan esirlerin serbest bırakılması, yüklü miktarda haraç ödenmesi gibi şartlar bulunmaktaydı. Bu şartlar kabul edilirse Kastilya bir yıl barış yapmaya razı olacaktı. Ancak bu anlaşmanın halk arasında itibarının kaybetmesine sebep olacağını düşünen IX. Muhammed anlaşmayı kabul etmedi. Kastilya Krallığı anlaşma yoluyla alamadığı yerleri bu sefer de savaş yoluyla almaya karar verdi. 1431 yılında Jimena de Frontera'yı istila etti. Saldırı haberlerini duyan Nasrî kuvvetleri Kastilya Kralının saldırılarını önlemeye çalışmış, ancak başarılı olamamışlardır⁴³⁰. IX. Muhammed Kastilya Kralı'nın şartlarını reddettiğinden, oda şartlarını kabul eden IV. Yûsuf'un tahta çıkmasını sağladı (1432)⁴³¹.

IV. Yusuf tahta oturmadan önce, Kastilya kralına vaad ettiğı Hristiyan askerleri serbest bıraktı. 20 bin dinar ödedi. Bu durum halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. Bunu fırsat bilen IX. Muhammed (1432-1445), kendisine destek veren askerlerle Gırnata'ya girerek Nasrî tahtına oturdu (1445). 1445 yılında yılında amcasını tahttan indiren X. Muhammed el-Ahnef, Kastilya Krallığı tarafından himaye edilen V. Yusuf'a (1445-1446) karşı kaptırdığı tahtını geri aldı. Ancak ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar yüzünden bu kez de hanedan mensuplarından Sa'd Mulay Sa'd tarafından tahttan indirildi (1434-1462). Bu arada Nasrîler'in bu durumundan faydalanmak isteyen Kastilya Krallığı 1462 yılında Cebelitârık'ı ele geçirdi.

⁴²⁷Yiğit, "Nasriler", s. 421.

⁴²⁸Provençal, "Nasriler", s. 117, Chejne, s. 101.

⁴²⁹İmaduddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 339; Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 251-55.

⁴³⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 251-255; İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 339, Yiğit, "Nasriler", s. 421.

⁴³¹Nizamettin Parlak, *Benî Ahmer'de Darbeler ve İsyanlar*, Ankara 2013, s. 190.

Meydana gelen gelişmelerden yararlanan Kastilya Kralı VI. Enrique Gırnata'yı toptan istila yerine ağma ve talan seferiyle yıpratmaya başladı⁴³². Aynı yıl V. Yusuf'tan (1462) tahtını geri almayı başaran Sa'd Mulay b. Sa'd (1462-1464) Kastilya Krallığına on yıllık vergi vermeyi kabul etti. Ancak oda oğlu Ebü'l-Hasan Ali Mulay Hasan (1464-1485) tarafından tahttan indirildi (1465)⁴³³.

Ebü'l Hasan Ali (Alboacen, Mulay Hacen) (1464-1465) Gırnata tahtına çıktı⁴³⁴. İç savaşların ülkeyi zor durumda bıraktığı bir dönemde Ebü'l Hasan Ali, ülkede barışı tesis etmek için uğraştı. Ancak emir, 1471 yılına geldiğinde Hristiyanların desteğini alarak isyan eden kardeşi Seyyid Ebû Muhammed ez-Zağal'ın isyanıyla karşı karşıya kaldı. Ez-Zağal, Mâleka'da bağımsızlığını kazandı. (1482)⁴³⁵. Kastilya Krallığının, Portekiz ve Fransa devletleri ile savaş halinde olmasından yararlanmak isteyen Ebü'l Hasan Ali, 1481'de Ronda şehrinin kuzeybatısında Zehrâ (Zahara) şehrini ele geçirmiştir⁴³⁶.

Ez-Zağal, bir süre sonra Ebü'l Hasan Ali'ye bağlılığını bildirince, Mâleka valiliğine tekrar atanmıştır. Ancak Gırnata'da asıl mücadele bundan sonra Ebü'l Hasan Ali ve oğlu Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (Boabdil) arasında olacaktır. Ebû Abdullah babasının Hâme'yi sefere çıktığı bir sırada kendisini Vadiâş'ta Sultan ilan etti. Ebü'l Hasan Ali, kardeşi ez-Zağal'ın bulunduğu Mâleka'ya gitmek zorunda kaldı. Ebû Abdullah halk nezdinde itibarını artırmak için 1483 yılında Lucena (Lûsinâ)'ya saldırsa da başarılı olamadı. Hristiyan Kastilya kuvvetlerine esir düştü. Ebû Abdullah'ın serbest bırakılması, Hristiyan Kral ve Kraliçe'ye bağımlı olmayı, haraç ödemeyi, Hristiyan esirleri serbest bırakmayı ve babası Ebü'l Hasan'a karşı savaşmayı kabul etmesiyle mümkün olmuştur. Serbert bırakılan Ebû Abdullah babasına karşı mücadele etmeye devam etmiş, iki taraf arasındaki mücadele ancak Ebü'l Hasan Ali'nin Mâleka'da bulunan kardeşi ez-Zağal'ın lehine tahttan feragat etmesiyle sonuçlandı (1487).

1212 yılındaki İkâb hezimetinden sonra Muvahhidler'in Endülüs'te güç kaybetmelerine bağlı olarak yeni ve büyük bir *Reconquista* dalgasının başladığını, bu dalganın ancak Nasrî Emirliği'nin kurulmasıyla hızını kestiği açıktır. Ancak 1469 yılında, *Reconquista* süreci açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu senede Kastilya Prensesi I. İzabella ile Aragon Prensi

⁴³²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 256- 257.

⁴³³Yiğit, "Nasriler", s. 421.

⁴³⁴Qiyas Şükürov, "Benî Ahmer Devleti (1232-1492)", Doktora Tezi, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2008, s. 127.

⁴³⁵Yiğit, "Nasriler", s. 421.

⁴³⁶Feridun Bilgin, "Nasriler (Benî Ahmer) Devleti sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)", Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2010, s. 20-21.

II. Fernando'nın evlenmesi⁴³⁷, bir türlü başarısız İspanya'nın siyasi bütünlüğünün sağlanması ülküsünün sağlanması ülküsü açısından hayati öneme sahip bir gelişme olarak öne çıktı⁴³⁸. Portekiz hariç, İspanyol topraklarını tek çatı altında toplayan Katolik Krallar, Müslümanlar'ın son kalesi olan Gırnata'yı ele geçirmek için hazırlıklara başladılar. İzabella ve Fernando ikilisi bu amaçla Gırnata'nın işgalinden sonra üç aşamalı bir stratejik plan ortaya koydular⁴³⁹. Planın ilk aşaması Kastilya ve Aragon Krallıklar'ının uzun bir süredir aralarında var olan sürtüşmeye son vererek güçlerini birleştirmektir. Bunu evlilikleriyle sağlamış oldular. İspanyollar'ı "tek devlet çatısı" altında birleştirecek olan planın ikinci aşaması, Gırnata tahtı etrafındaki kavgaların her fırsatta körüklemek ve böylece Müslümanlar'ın maddi ve manevi güçlerini tüketmek. Üçüncü aşama ise, Gırnata Sultanlığı'nın Kuzey Afrika ile olan bütün bağlarını kesmektir. Hazırladıkları plan çerçevesinde Kastilya-Aragon kuvvetlerinin ilk hedefi Hâmme'yi (Alhama) istila etmek oldu⁴⁴⁰. Emir Ebü'l Hasan Ali'nin karşı gayretlerine rağmen, sıkı kuşatma altına tutulan şehir 1482'de düştü. Bu olayı Levşe'nin kuşatma altına alınması takip etti. Kuzey Afrika'dan gelecek yardımın engellenmesi için Cebelitârik boğazı ve civarı da gemilerle abluka altına alındı. Buna rağmen Nasrî kuvvetleri, büyük bir direnç göstererek şehrin istilasına izin vermediler (1482)⁴⁴¹. Yine bir yıl sonra Mâleka'ya doğru ilerleyen Hristiyan ordusu, ez-Zağal'ın emrindeki Müslüman kuvvetler karşısında ağır bir yenilgiye uğradı⁴⁴².

İktidar mücadelesi içerisine giren ez-Zağal ve yeğeni Ebû Abdullah arasındaki mücadeleler, Müslümanların iç savaşa sürüklenmeleri, Kastilya-Aragon Krallığı'nın zaten önceden beri istediği ve beklediği bir durumdu. Bu suretle iç çekişmelerle mücadele eden Müslümanlar, enerjilerini birbirine karşı tüketmiş olacaktı. Böylece Kastilya-Aragon kuvvetleri karşısında ki direnci kendiliğinden zayıflayacaktı. Hristiyan kuvvetleri bundan sonra iç savaşla tükenmiş şehir ve kaleleri çok fazla zorlanmadan istila edeceklerdi⁴⁴³. Bu doğrultuda Gırnata'nın güneyinde bulunan Rûnde'yi (Ronda)⁴⁴⁴ ele geçirmek için hazırlıklara başladılar. 1485

⁴³⁷William H. Prescott, "History of the Reign of Ferdinand and Isabella the Catholic of Spain", John Foster (Edit.), Hawai: University Press of the Pacific, 2004, s. 253; McEvedy, s. 94.

⁴³⁸Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 258-59; İzabella Aragon tahtının varisi Fernando (17 yaşında olduğu kaydedilen) ile Valladolid yakınlarında bir şatoda evlendi (1469). Bernard F. Reilly, *The Medieval Spain*, Cambridge: Cambridge University, 2005, s. 209.

⁴³⁹Feridun Bilgin, "Nasrîler", s. 32-33.

⁴⁴⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 258-259.

⁴⁴¹Bilgin, "Nasrîler", s. 33-36.

⁴⁴²Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 260; Yiğit, "Nasrîler", s. 421.

⁴⁴³Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 262.

⁴⁴⁴İspanya'nın güneyinde yer alan Rûnde (Ronda), Algeciras şehrinin kuzeyinde, Mâleka şehrinin batısında, denizden yükseliği 750 m olan, etrafı dağlarla çevrili, ortasında bir dağ çayı akan kayalık bir yaylanın etrafında

Nisan’ında Runde’yi kuşatma altına alıp, istila ettiler. Bir yıl sonra Levşe’de Runde ile aynı kaderi paylaştı. İstilacılar, şehrin Müslüman halkına taşınabilir mallarını yanlarına alarak Kastilya ve Aragon dâhil istedikleri yere gitme izni verip, 1486 Mayıs’ında şehre girdiler⁴⁴⁵. Runde’nin düşmesinden sonra Müslümanlar’ın elinde iyi savunma kapasitesine sahip şehir olarak Mâleka kaldı. Burada esas itibariyle ez-Zağal’ın otoritesi geçerli olsa da Osmanlı ve Memlük sultanlarından gerekli yardımı göremeyen ez-Zağal’ın kumandanları ve devlet adamları şehri teslim ettiler (1487)⁴⁴⁶.

Bu istilalardan sonra ez-Zagal’ın hâkimiyetindeki yerler Vadiaş, Basta ve Meriyye, Ebû Abdullah’ın elinde ise Gırnata ve civarındaki birkaç kasaba mevcuttu. Hristiyan idareciler, bundan sonraki hedefleri, Basta şehriydi. 1489’da şehir üç ay kuşatmanın ardından istila edildi. Bastalıları taşınabilir mallarını yanlarına alarak şehir dışındaki yerleşim alanlarına gitmelerine izin verildi⁴⁴⁷. Buna bağlı olarak bazı kale ve yerleşim merkezleriyle birlikte Meriyye’de teslim oldu⁴⁴⁸. Bunu Vadiaş’ın teslim olması izledi. Fakat bir müddet sonra, yaşamak zorunda bırakıldığı bu kötü hayatı kabullenemeyen ez-Zağal, yakınlarıyla birlikte Kuzey Afrika’ya geçti ve Telemsan şehrine yerleşerek ölene kadar burada yaşadı⁴⁴⁹.

Endülüs İslâm topraklarında, Katolik İspanya Krallığı’nın tek rakibi olarak Gırnata tahtında bulunan XII. Muhammed Ebû Abdullah es-Sagir (1482-1492) kaldı⁴⁵⁰. Bu noktada, Katolik Krallar için Endülüs’ün yeniden İspanya haline gelmesinin son aşamasına gelmiş oldu. Sıra Gırnata’ya gelmiş bulunuyordu. XII. Muhammed, Hristiyan idarecilerin çok çekindiği ez-Zağal’dan kurtulduğundan, Nasrî toprağında rakipsiz kalmış gibi görünüyordu. Fakat 1490 yılına gelindiğinde ez-Zağal tasfiye edildiğine göre şimdi sıra ona gelmişti. Meriyye’nin düşmesinin ardından Hristiyan idareciler ile görüşen veziri Gırnata’nın derhal teslim edilmesini isteyen Hristiyan talebiyle geri dönmüştü.

bulunan bir şehirdir. Geniş bilgi için bkz. E. Levi Provençal, “Ronda”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1988, c. 4, s. 758-59.

⁴⁴⁵Kastilyalılar’ın savaş hukukuna göre, şayet bir yer savaşla ele geçirilirse, bölge halkının sürgün edilmesine, anlaşıma yoluyla ele geçirilmesi durumunda ise bölge halkının yurtlarında kalmasına izin veriliyordu. L. P. Harvey, *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago: The University of Chicago, 1992, s. 287.

⁴⁴⁶Sir Thomas Walker Arnold, *İntişar’ı İslam Tarihi (İslamın Yayılış Tarihi)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1971, s. 149.

⁴⁴⁷Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 264-65.

⁴⁴⁸Mehmet Özdemir, “Meriye”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, c. 29, s. 199-200.

⁴⁴⁹Hitti, *History Of The Arabs*, s. 555.

⁴⁵⁰Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 264.

Ebû Abdullah Kral'a gönderdiği bir mektupla kendisine yapılan Gırnata'yı teslim teklifini kabul etmedi (1490). Ancak şehir 1491 yılında Hristiyanlar tarafından sıkı bir muhasara altına alındı ve kuşatma yedi ay boyunca sürdü. Bu sürede Gırnata'da yiyecek stokları tükendi, açlık başladı. Bu arada hem ordu komutanlarının ve hemde sultanın hem kendi güvenlikleri hemde halkın emniyeti için şehri teslim etmek üzere Hristiyanlarla gizlice anlaşmaları dedikodusu şehre yayıldı. Bir süre sonrada yapılan anlaşma gün yüzüne çıktı⁴⁵¹. Nasri sarayında yapılan müzakerelerin ardından anlaşma metninin kabul edilmesi hususunda bir uzlaşma sağlandı. Anlaşmaya bağlı olarak Gırnata, XII. Muhammed tarafından 2 Ocak 1492'de İzabella ve Ferdinand'a teslim edildi⁴⁵². Şehri teslim eden Benî Ahmer Sultanı, Fas'a geçmiş burada ölene kadar Vattasiler'in himayesi altında yaşamıştır (1518). Nasrîler'in son kalesi olan Gırnata'nın düşmesinden sonra, yerel halk kısa bir süre boyunca (1492-1500) teslim anlaşması ile düzenlenen "Convivencia"⁴⁵³ koşulları altında yaşamıştır. Ancak zamanla bu durumda değişiklikler meydana gelmiştir⁴⁵⁴. W. Montgomery Watt, Gırnata'nın teslimini anlatırken, Müslümanlar'ın iyi şartlarda ödüllendirildiklerinden gem vurur⁴⁵⁵.

Bu anlaşma ile birlikte Müslümanların dokunulmazlıkları ve saygınlıkları yok sayıldı, zillete düşürüldüler. Kendilerine karşı sert ve küstahça davranıldı. Ağır vergiler yüklenmeye başladı. Minarelerde okunan ezanlar susturuldu. Gırnata'nın merkezinde oturan Müslümanlar, şehirden çıkıp köylerde ve varoşlarda yaşamaya zorlandılar. Hakir bir şekilde yurtlarını terk ettiler⁴⁵⁶. Kalanlara da Hristiyanlıktan başka şık tanımadılar. Ancak bununla birlikte Hristiyan olanlara da güvenmediler. Unutarak Arapça bir kelime dahi söyleyenleri öldüme mahkûm ettiler⁴⁵⁷.

1820 yılına kadar süren Hristiyanların kendinden olmayanları cezalandırma yöntemi, insanların günahlarının bağışlanması için kanını ve canını verdiği söyleyen bir tanrının dini ile

⁴⁵¹Özdemir, *Endülüs Müslümanları*, s. 266-267.

⁴⁵²Hitti, *History Of The Arabs*, s. 555; Chejne, s. 104.

⁴⁵³Lütfi Şeyban, Reconquista adlı eserinde, *Concivencia* terimini, Endülüs topraklarında ortak yaşam süren toplumlar arasında meydana gelen kültürel ve toplumsal etkileşim olarak tanımlar. İster Endülüs toprakları içerisinde isterse Hristiyan İspanya Devletleri içerisinde olsun, bütün Hristiyan halk ve Müslüman halk arasında karışma ve kaynaşma hem harp hem de sulh zamanlarında meydana gelen sürekli bir olgudur. Endülüs için "Convivencia", Hristiyan, Musevi ve Müslümanların birlikte yaşayabileceğini gösteren bir sembol olarak ifade edilmektedir. Şeyban, *Reconquista*, s. 91; bu konuyla ilgili ayrıca Enes Şanal, "Convivencia: Endülüs'te Bir Arada Yaşama Kültürü", Yüksek Lisans Tezi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniveritesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, 2018, s. 60-91.

⁴⁵⁴Şüküroğlu, "Benî Ahmer", s. 161.

⁴⁵⁵Watt, *Endülüs Tarihi*, s. 157.

⁴⁵⁶Parlak, s. 214.

⁴⁵⁷Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Milli, İslâmî ve İnsânî Esasları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008, s. 341-342.

beslendiği insanların kafataslarından tapınağına ikinci bir duvar örölen Aztekler'in güneş tanrısının dini arasında sonuçları bakımından bu noktada ne fark kaldı?⁴⁵⁸.

⁴⁵⁸Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2010. s. 246.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ENDÜLÜS'ÜN MAĞRİB VE HİRİSTİYAN İSPANYA İLE SOSYAL, İKTİSADİ, TİCARİ VE KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ

A. Sosyal İlişkiler

1. Endülüs'ün Sosyal Yapısı

Endülüs'te fetih öncesi halk Hıristiyanlardan, bir kısım Yahudilerden ve ıssız bölgelerde yaşayan putperestlerden oluşmaktaydı. Toplum krallar, prensler, serfler, lordlar, soylular ve köleler gibi birçok sosyal grup teşkil edecek şekilde bölünmüşlerdi⁴⁵⁹.

Fetih öncesi sosyal yapısı itibari ile toplumun her kesiminde sıkıntılar vardı. Halkın öncesinde sahip olduğu hakların adı kalmıştı. Sayıları azınlıkta olan ve İspanya toplumunun aristokrasini oluşturan prensler ve toprak sahipleri ülkede efendilerdi. Halkın geriye kalanı olan orta tabaka, serflerden ve kölelerde toprak vergilerinin yanı sıra, kişisel vergiler vermeye mecbur bırakılmışlardı⁴⁶⁰.

S.M. İmamuddin,

“Müslümanların Endülüs'ü fethine kadar toplumun yoksullaştırılmış vatandaşlar, mahvolmuş köleler, sefalet içindeki serfler ve zulme uğramış Yahudiler olarak tanımlamaktadır.”⁴⁶¹

Endülüs İslâm'ı fetihlerden sonra yukarıda ifade ettiklerimizden farklı bir sosyal yapılanmaya sahne oldu. Araplar sayı bakımından az olmalarına rağmen fetihten sonraki dönemden Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar hem sosyal hem de ekonomik ve idari hayatın hâkim unsuru oldular⁴⁶². Berberîler hem fetih sürecinde hem etkin olmalarına hem de sayı bakımından Arapların birkaç katı olmalarına rağmen idari ve askeri alanlarda Araplar kadar etkin olamadılar⁴⁶³.

Bölgedeki etnik gruplara Berberîler, Araplar dışında Endülüs'teki İslâm'ı fetihlerin ardından Arap olmayan ancak kendi isteğiyle Müslüman halk olarak adlandırılan Mevâlî⁴⁶⁴ adı verilen bir grup daha dâhil oldu. İslamiyet'in Endülüs yarımadasına gelmesinin bir sonucu olarak zamanla

⁴⁵⁹İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 19.

⁴⁶⁰Ateken, *Musa b. Nusayr*, s. 47; İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 20.

⁴⁶¹İmamuddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, s. 25.

⁴⁶²Özdemir, “Endülüs”, c. 11, s. 216-217.

⁴⁶³Sena Kaplan, “Valilik ve Emirlik Döneminde Endülüs'te İktidar Mücadelesi”, Yüksek Lisans Tezi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*, 2012, s. 31.

⁴⁶⁴İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, c. 29, s. 424.

Batı'da (Endülüs) İslamiyet'i kabul eden İber Yarımadası halkından hem Araplaşan hemde İslâmlaşan grubun çocukları için kullanılan bir terim Müvelledûn⁴⁶⁵ adı verilen yeni bir topluluk daha oluştu⁴⁶⁶. IX. yüzyılın ortalarından itibaren Endülüs'te Müslüman nüfusun çoğunluğunu, İslamiyet'i kabul eden yerli halkın oluşturduğu müvelledûnden meydana gelmekteydi⁴⁶⁷. Müvelledler Endülüs toplumunda büyük oranda orta ve alt sınıftan müteşekkildi. Esnafılık, çiftçilik ve ticaret işiyle uğraşmaktaydılar. Müvelledler Endülüs toplumunda ekonominin bel kemiğini oluşturmaktaydılar. Özellikle zaman içerisinde Araplar ile evlilikler yoluyla Arap toplum yapısına dâhil oldular. Böylece aralarında ırkî farklılıklar kalmadı. Artık Araplar ve Berberîler ile birlikte müvelledler de idari yapının temelini şekillendirmeye başladı⁴⁶⁸.

Endülüs toplumunu birde Doğu Avrupa'dan (Fransız, Alman, İtalyan vb.) Endülüs'e getirilen Slav kökenli köleler olarak adlandırılan Saklebîler ve halifelik döneminde Orta Afrika'dan getirilen Endülüs toplumuna katılan Sudanlılardan meydana gelmekteydi⁴⁶⁹. Bu kimseler saraya getirildikten sonra Müslüman olmaları sağlanır ve saray adabı öğretilirdi⁴⁷⁰.

El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde;

“Sakâlîbe topluluğundan “Saklâb” şeklinde, yaşadıkları coğrafyayı ise “Saklab toprakları olarak nitelendirilmektedir. Bu bölgenin ise İslam ülkelerinin kuzeyinde olduğunu belirtmektedir”⁴⁷¹.

Arap tarihçilerine göre Saklebîler, Orta ve Doğu Avrupa'da, Ural Dağlarıyla Adriyatik Denizi arasında yaşayan Slavlardır. Bunların bir kısmı Kuzey Slavları, yani Ruslar ve Polonyalılar'dır. Diğer kısmı ise Güney Slavları yani Sırplar, Çekler, Bulgarlar vb. oluşmaktadır. Araplar, Sakalîbe sözcüğünü, askerlik görevinde çalıştırılan köleler anlamında kullanmaktadırlar⁴⁷².

Endülüs toplumunda bulunan Hristiyanlar, İslâm hakimiyeti etkisi altında kalarak Araplaşmakla beraber din değiştirmeyip Hristiyan olarak kalan müsta'riblerde (mozarabes)

⁴⁶⁵Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 21; Rahmi Er, “Müvelledûn”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 32, s. 228.

⁴⁶⁶Kaplan, “Valilik ve Emirlik”, s. 25.

⁴⁶⁷Özdemir, “Endülüs”, c.11, s. 217.

⁴⁶⁸S. M. İmamuddin, *Muslim Spain 711-1492 A.D. A Sociological Study*, Leiden: E.J. Brill, 1981, s. 26-29; s. Bal, “Endülüs Emevi Devleti”, s. 52.

⁴⁶⁹Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 21-22.

⁴⁷⁰Özdemir, “Endülüs”, c.11, s. 217.

⁴⁷¹Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları, 2014, s. 26.

⁴⁷²İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, c.1, s. 217.

bulunmaktaydı⁴⁷³. İslam topraklarının fethi gerçekleştirilirken, Müslüman fatihlerle bu toprakların sahibi olan yerli halk arasında anlaşmalar imzalanmıştı. Bu anlaşmalar çerçevesinde Hristiyan halk, İslam devletinin vatandaşı olma hakkını elde etmiş ve himaye altına alınmıştır. Söz konusu anlaşma gereğince Müsta'ribler'in can ve mal güvenliği, din, ibadet özgürlüğü gibi birçok hakları koruma altına alınmıştır. Bu durum Müsta'riblerin Endülüs'te özerk bir yapıya sahip olduklarını göstermektedir⁴⁷⁴.

Müsta'ribler, Hristiyan inançlarını korumakla beraber zamanla Müslüman toplumunda bir parçası oldular. Ayrıca ana dilleri olan Latincenin yanı sıra Arapçayı öğrendiler. Güzel bir şekilde yazıp konuştular. Arapça'nın okuma, yazma ve edebi eser üretme biçimleriyle edebi zevkini de tattılar. Müsta'riblerden bazı aristokrat ailelerin erkek çocuklarını sünnet ettirme âdeti bile yaygınlaşmaya başladı⁴⁷⁵. Bundan başka hayatlarında İslamî üslupları uygulamış, domuz eti yemekten kaçınmış ve onların Latince isimlerinin yanı sıra İslamî bir isimde kullanmışlardı⁴⁷⁶.

Müslüman ve Hristiyanlardan sonra Endülüs toplumunun üçüncü dini ve etnik grubunu Yahudiler oluşturmaktaydı. Müslümanların Endülüs'e ulaşmadan önce Yahudiler Vizigot hâkimiyetinin ilk döneminde özgürce yaşadılar. Ancak 586'da Vizigotların Katolik inancına geçmeleriyle beraber, Yahudilerin durumu da değişti. Bu durum karşısında Yahudiler ya Hristiyanlığı kabul etmek ya da göç etmeye zorlandılar⁴⁷⁷.

Vizigotların yıkıcı siyasetlerinin aksine Yahudiler, Müslümanlardan büyük müsamaha gördüler. Sinagoglarını açtılar, ibadetlerini rahatça yapmaya başladılar. Ayrıca Yahudiler, kendi okullarında dilediği gibi dini eğitim verme özgürlüğüne sahip oldukları gibi zaman içerisinde de “*juderia*” adı verilen kendi mahalle ve semtlerini oluşturdular. Hristiyanlar da olduğu gibi onların kendi aralarında olan anlaşmazlıklarına bakan hâkimler vardı. Devlet onların kendi aralarındaki sorunlara karışmazdı. Hukuki sorunları olduğunda kendi hükümlerine göre çözerlerdi. Fakat eğer ihtilaf Müslüman ve Yahudiler arasında ise bu davalarla Müslüman kadılar ilgilenirdi. Endülüs toplumunda, özellikle köle ve lüks mallar

⁴⁷³Jorge Lirola, Müsta'rib, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 32, s. 123.

⁴⁷⁴Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 36.

⁴⁷⁵Lirola, “Müsta'rib”, s. 213; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 38; Abdurrahman el-Haccî, *et-Tarihü'l-Endelüsi mine'l-fethi'l-İşâmî hatta sukuti Gırnata: İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşününe Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, Kadir Kınar (çev.), İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2017, s. 223.

⁴⁷⁶el-Haccî, *Endülüs Tarihi*, s. 223.

⁴⁷⁷Eliyahu Asrthor, *The Jews of Moslem Spains*, 1992, s. 11; Bal, “Endülüs Emevi Devleti”, s. 58.

ticaretini elinde bulunduran Yahudi tüccarlar, ülke ekonomisinin gelişmesinde katkı da bulundular⁴⁷⁸.

2. Mağrib'in Sosyal Yapısı

Tarihi M.Ö. 3000'li yıllara kadar uzanan bölgenin asli unsuru olan Berberîlerin, Mısır'ın batısından Atlas Okyanusu'na kadar büyük oranda Kuzey Afrika'ya kadar yayılmışlardır⁴⁷⁹. Önceleri Fenike, Kartaca devletinin himayesinde olan Berberîler⁴⁸⁰, daha sonra Kuzey Afrika'ya tamamen yerleşmeye başlayan Romalılara bağlanmıştır. Roma'nın Berberîler üzerindeki egemenliği beş yüzyıl kadar devam etmiştir. Roma'nın hâkimiyeti döneminde Berberîler Latin kültürünü benimseseler de iç kısımlarda dağlarda, yaylalar da ve çölde yaşayanlar kendi kültürlerini devam ettirebilmişlerdir. Roma ise o dönemde Berberîlerden sadece asker ve bir miktar vergi almakla yetindi⁴⁸¹.

Roma'dan sonra gelen, Kuzey Afrika'daki Bizans hâkimiyeti 646 yılında Müslümanların bölgeye gelmesine kadar sürdü⁴⁸². Bizans hâkimiyeti Mağrib'de İslamiyet'ten önceki son yabancı idare oldu. Berberîlerin Müslüman oluşları öncesinde Bizans etkisinin uzağında kalanlar animist inanca sahipken, Akdeniz sahilinde yerleşik hayatta yaşayanlar şeklen de olsa Hıristiyanlığa girmişlerdi. İlk İslam fetihlerinin başlamasıyla beraber Mağrib'deki nüfus yapısının Endülüs'e ciddi etkileri oldu. Mağrib topraklarında Bizanslı ve Vandal topluluklar olsa da ezici çoğunluğu Berberîler oluşturdu ve Berberîlerde kabile hayatı egemendi⁴⁸³.

Berberîler'in ana yurtları olan Kuzey Afrika bölgesine Emeviler döneminde çeşitli halifeler tarafından valiler tayin edildi. Bu valilerden biri olan Mûsa b. Nusayr bölgede sadece fetihlerle yetinmedi, bölgenin İslamlaşması içinde çaba sarf etti. Mûsa b. Nusayr döneminde Berberîlerin büyük çoğunluğu İslam devletinin tebaasında siyasi ve askeri alanlarda yer almaya başladılar. İslamiyet ile birlikte bölge de Arap kültürü de yayılmaya başladı⁴⁸⁴.

Berberîlerin Arapların himayesine girmeleri, Müslümanlığı kabul ederek fetihlere katılması, Berberîler ve Araplar arasındaki mücadelenin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Emeviler'in

⁴⁷⁸Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 59-61.

⁴⁷⁹Dursun, "Berberîler", s. 478-479; Harekât, "Mağrib", s. 314; Rene Basset, "Berberîler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1979, c. 2, s. 525.

⁴⁸⁰Dursun, "Berberîler", s. 479.

⁴⁸¹Dursun, "Berberîler", s. 479; Basset, "Berberîler", s. 525; Harekât, "Mağrib", s. 314.

⁴⁸²Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 64-65.

⁴⁸³Özdemir, *Endülüs Emevileri*, s. 28-43.

⁴⁸⁴Atçeken, "Berberîler ve Hicrî I. Yüzyıl İslâm Fethilerindeki Rolü", s. 84-89.

takip ettiği Arap milliyetçiliği sebebiyle Arap olmayan unsurlar Müslüman bile olsalar onlardan cizye vergisi alınması, devlet idaresinde çok söz verilmemeleri ve ikinci sınıf tebaa muamelesi görmeleri Berberîlerin Emevi idaresine karşı hoşnutsuzluğuna sebep oldu. Bu durumun ilerleyen zamanlarda mevcut idareye karşı Berberîleri isyana teşvik ettiği görülecektir⁴⁸⁵.

3. Maşrık'ın Sosyal Yapısı

İslam dünyasının doğu kısmını oluşturan Maşrık ve batı kısmını teşkil eden Kuzey Afrika ve Mağrib kelimesi coğrafi manadan ziyade daha çok iki bölge arasındaki halkların sosyokültürel durumunu ifade etmek için kullanılmıştır. Batı İslam dünyasında *Maşrık* ismiyle Doğu İslam Dünyasından ticari, askeri, dini ve siyasi sebeplerle Endülüs'e ve Kuzey Afrika'ya gelip yerleşen kişiler kast edilmiştir. Bu özel anlamıyla Mûsâ b. Nusayr'ın ordusunda Endülüs'e giren Müneyzir el-İfrîkî buraya yerleştiği tespit edilen tek sahâbidir⁴⁸⁶. Yine Maşrık'tan gelen Müslümanlar, Mağrib'te İslamiyet'in yayılmasını sağladılar. Endülüs fatihi Mûsâ b. Nusayr, bölgede seferlerini gerçekleştirirken yanında İslam'ı anlatacak tebliğcilerini de yanında götürdü. Bu sayede Berberiler arasında İslamiyet'in yayılması sağlanmış oldu⁴⁸⁷. Kuzey Afrika'da görev yapan fakihler, vali ve kumandanlar Berberîler'in İslamiyet'i tanınması hususunda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır⁴⁸⁸.

Doğu İslam Dünyasındaki kültürel ve edebi gelişmeler Batı İslam dünyasını yakından etkilemiştir. *Maşrıklılar* Endülüs'ün kültürel ve sosyal hayatında izleri vardır⁴⁸⁹. Bu konuda bahsedeceğimiz ilk isim Ebü'l-Hasen Ali b. Nâfi Ziryâb'tır. O Kurtuba'da, Bağdat'taki Mûsikî okulunun teori ve uygulamalarını öğrettiği bir müzik okulu kurmuştur. Bu okul Endülüs'te dolayısıyla Avrupa'daki ilk konservatuardır. Ziryâb'ın okulunda sadece Arap ve Müslüman öğrenciler değil, aynı zamanda Avrupa'dan gelen öğrencilerde bulunmaktaydı. Gelen öğrenciler Avrupa'ya geri döndüklerinde, İslam ve Arap mûsikîsiyle Avrupa'da uyanış hareketinin başlamasını sağladılar. Ziryâb'dan önce mûsikî kilisedeki ibadet ve dini musikiydi. Ziryâb'dan eğitim alan kimseler dünyavî mûsikînin Avrupa'ya taşınmasını sağlamışlardır⁴⁹⁰.

⁴⁸⁵Hakkı Dursun Yıldız, "Berberiler", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c.5, s. 481.

⁴⁸⁶Yiğit, "Meşrikiler", s. 377.

⁴⁸⁷Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 27.

⁴⁸⁸Yıldız, "Berberiler", s. 482.

⁴⁸⁹Yiğit, "Meşrikiler", s. 378.

⁴⁹⁰Esra Tartut, "Geçmişten Günümüze Musikîşinas Ali b. Nafi (Ziryab)'nin Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupaya Etkileri", Yüksek Lisans Tezi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2015, s. 69.

4. Hristiyan İspanya'nın Genel Durumu

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından, Rönansında başladığı döneme kadarki süreç dönemde Orta Çağ dönemidir. Bu dönem Haçlı seferleri, Anadolu, Avrupa ve Orta Doğu'da Müslüman- Hristiyan çatışması, feodal düzenin zayıflama süreci ve kentlerin yeniden önem kazanmasıdır. Orta Çağ'ın hâkim siyasal düşünce ve yapısını özellikle Batı Avrupa'nın tamamına etkin olan Katolik kilisesi ve feodalite şekillendirdi⁴⁹¹.

Avrupa'da barbar kralların yönettiği, halkın devlete bir güveninin olmadığı toplumda temel güç ve düzen kaynağını kiliseden aldığı bir ortam bulunuyordu. Papalık bir empyyal otoriteydi. Diğer taraftan küçük otorite birimleride mevcuttu. Bunlar kendi hükümlerlerini ilan etmekle beraber aynı zamanda empyyal otoriteye de karşı değillerdi. Düzeni bir arada tutan ve bütün Hristiyanları bir araya getiren düşünce, Hristiyan Ülkesi'nin (Respublica Christiana) dışında kalanların yani Hristiyan olmayanların Tanrı ülkesinin dışında kabul edildi. Yani Hristiyan olmayanları savaşılmaları gerekenler olarak gördüler. Orta Çağ'da önemli olan Hristiyanlık, önemli olan bir topluma kan bağıyla aidiyet değil, dinsel bağlılıktı. Bu düşünceye göre Museviler ve Avrupa dışında kalan Müslümanlar dinsizdi.

Orta Çağ Avrupa'sının en belirgin özelliği malikânelere dayalı ekonomik sistemiydi. 732 yılında Şarlman'ın (768-814) şövalyelere toprak dağıtılması uygulaması ile başlamış ve idari sistemin bir parçası haline gelmiştir. Orta Çağ'ın başlarında Avrupa kentlerinde nüfusların azalmış ve insan faaliyetleri sınırlanmıştı. Kendi yaşamlarını koruyamayan insanlar sürekli zamansız akınlara da maruz kalmışlardır. Orta Çağ Avrupası'nda siyasal rejim, yaşam ve üretim olarak 8. yüzyıldan itibaren temel olgular haline gelmiştir. Kurulan bu sistemin amacı senyör ve vasal ilişkilerinin düzenlenmesi, adalet içerisinde düzenin sağlanması ve günlük hayatında dine uygun yaşanmasıydı. Senyöre hizmet eden vasal karşılığında ailesini ve kendisini geçindirecek kadar toprak alıyordu. Feodalite olarak adlandırılan bu düzen insanın insana bağlılığı olarak ifade edilmektedir. Vasallar senyörlere, soylular, şövalyeler ve din adamları da kendi üstündekilere ve en sonra krala bağlıydılar. Diğer taraftan bu dönemin en belirgin özelliği savunma odaklı yapıların ortaya çıkmasıydı. Barbar istilalarından kendini korumak isteyen halk kentlerin etrafını surlarla çevirmek zorunda kaldı. Bu kentler Doğu İslâm Dünyasının başkentleri ile karşılaştırıldığında daha küçüklerdi⁴⁹².

⁴⁹¹ Segâh Tekin- Esra Banu Sipahi, "Kent, Yönetim, Siyaset ve Düşünce Bağlamında Orta Çağ Avrupasına İlişkin Genel Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Mart 2014, Yıl 7, sayı, 17 s. 190.

⁴⁹²Tekin-Sipahi, s. 194- 203.

Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Batı Avrupa, parçalanmış krallıklar tarafından idare edilmiştir. Bu parçalanmış krallıkların bir sonucu olarak “Feodalite Krallıkları” diye adlandırılan bir yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Nitekim İber Yarımadası'nda, Got soylularının bir araya getirdiği bağımlı ve bağımsız birçok krallık ortaya çıkmıştır. Bu krallıklara, Aragon Krallığı, Kastilya Krallığı ve Got Krallığı gibi isimler verilmiştir. Parçalanmış krallıkların bir gereği olarak feodalite sistemi zamanla Orta Çağ'ın toplumsal, ekonomik ve kültürel yapısı üzerinde önemli değişikliklere sebep olmuştur.

Orta Çağ Avrupası'nda XI. yy.'dan itibaren bir takım iç birleşmelerin yaşandığı süreçler meydana gelmiştir. Avrupa'da iç birleşme, feodal dönem boyunca krallık ya da bölgesel prenslerin faaliyetlerinden ziyade papalık kurumunun gerçekleştirdiği faaliyetlerle sağlanmıştır. Hristiyan birliğini kurmayı hedefleyen papalık, bu birliği kurmak isteyen krallarla ile kurdukları ittifaklardan başarılı neticeler elde etmişlerdir. Bu dönemde İspanya bölgesinde iç karışıklık yaşayan Endülüs Emevî Devleti Kurtuba ve Gırnata olarak ikiye ayrılırken, kuzeyde bulunan Hristiyan krallıklar arasında siyasi birleşmeler meydana gelmiş, Got soylularından birini kral ilan etmişlerdir. Bunlardan birisi Leon Krallığı diğer ise Aragon Krallığı olarak ortaya çıkmıştır. Bunlara Kastilya Krallığı ile birleşerek kurulan Portekiz, Navar Krallığı da eklenmiştir. Bu Hristiyan devletlerin istila hareketleri ile gerçekleştirdiği dış yayılcılık ile Avrupa'nın günümüz coğrafik temel yapısı meydana gelmiştir. İspanya bölgesinde kurulan Endülüs Emevîler'inin hoşgörü politikaları sayesinde Müslümanlar Avrupa'da varlığını uzun yıllar devam ettirebilmişlerdir. Ancak Hristiyanların birlik olarak hareket etmeleri Endülüs Emevî Devletini yıkmış, bu durumdan özgüven kazanan Hristiyan birlikleri 1095 yılında başlayacak olan Haçlı seferleri fikrini ortaya koymuştur⁴⁹³.

4. İnsan Hareketliliği ve İnsanî Değerlerde Etkileşim

İspanya'nın fethi ile orada bir İslam toplumunun mevcudiyeti, yükselen Doğu İslam dünyası ile Endülüs arasında karşılıklı ve yoğun kültürel ve toplumsal ilişkilerin geliştirilmesi ve İspanya'nın üç semavi dinin merkezi olarak farklı pekçok îrki unsurlarla bir arada yaşaması ile ortaya çıkan karma kültür Endülüs'e özgü bir medeniyet ortaya çıkmasını sağlamıştır⁴⁹⁴.

Endülüs gibi üç büyük semavi dine ait mensuplarının bir arada yaşaması bir etkileşimi tabii olarak meydana getirecekti. Müslümanların inancı olan tevhit inancının tesiriyle, Hristiyan

⁴⁹³ Ebru Erez, “Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerindeki Etkisi”, Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 30-36.

⁴⁹⁴ Şeyban, *Reconquista*, s. 395.

İspanya devletlerinde bu inancına yönelen bir hareket mevcut olmuştur. Bu hareket günah çıkarmayı reddederek günahları papazların değil sadece tek olan Allah'ın affedebileceğini savunmuşlardır. Dini konularda etkilenen taraf sadece Hristiyanlar değildi. Az da olsa Müslümanların Hristiyan düşüncelerinden etkilendiklerini söyleyebiliriz. Mesela, bir Hristiyan düşüncesi olan “halâs” yani, dini hayatın bozulduğu zamanlarda, insanların durumunu ancak bir nebî ıslah edebilir, zamanın nebîsi yoksa ıslâh işiyle tamamen kadı sorumludur. Endülüs medeniyetinin Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki etkileşimin bir diğer unsuru da öğrenciler meselesi olmuştur. Özellikle burada 711'den 1085'e kadar ki süreçte Tuleytula ve Kurtuba şehirleri zikredilebilir⁴⁹⁵.

Kurtuba ve Tuleytula şehirleri o dönemin yüksek bilgi müesseseleri idi. İslam kültürünün Avrupa'ya aktarılmasında büyük rol oynayan Müsevileri değil Hristiyanları da kendine çekiyordu. İbn Hicari, “VIII-XI. asırlar arasında Endülüs'e akın eden öğrenciler için, Kurtuba'nın bir durak olduğunu belirtmektedir⁴⁹⁶.” Makdisî, “Endülüs'ün başkenti olan Kurtuba'nın o dönemde Bağdat'tan daha önemli bir şehir olduğunu söyler⁴⁹⁷.” Kurtuba camii yanına kurulan Kurtuba medresesi, III. Abdurrahman döneminde o dönemin en üstün eğitim kurumuydu. Yalnızca İspanya'dan değil, Avrupa'nın diğer bölümlerinden, Afrika'dan ve Asya'dan pek çok öğrencinin öğrenim görmek için geldiği yerd⁴⁹⁸. Özellikle Hristiyan dünyadan, Kastilyalı, Leonlu, Aragonlu ve Navarlı zeki genç öğrenciler Endülüs'e geldiler. Ancak burada sadece eğitim almadılar. Aynı zamanda Endülüs'teki gelişmeleri yakından tanıma imkânına sahip oluyorlardı. Bu etkileşimin bir sonucu olarak zamanla onlarda Müslümanlar gibi giyindiler ve yiyip içtiler⁴⁹⁹. İsim koymada Arapları taklit edip, evlerinin içini Arap usûlleriyle süslediler⁵⁰⁰. Müslümanların hayat tarzı ve âdâbı muâşeret kurallarını benimsediler. Bundan başka Endülüs'te eğitim alma ve iş imkânları genişti. Hristiyan ülkelerden gelen insanlar burada sadece eğitim almıyorlar ayrıca çalışacak bir işe de sahip oluyorlardı. Böylece Müslümanlar gibi hayatlarını müreffeh bir şekilde yaşama fırsatını yakalayabiliyorlardı⁵⁰¹. Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında etkileşimi sağlayan diğer bir

⁴⁹⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 401-403.

⁴⁹⁶Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi (Allahs Sonne über dem Abendland-Unser arabisches Erbe)*, Servet Sezgin (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972, s. 413.

⁴⁹⁷Makdisî, *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tâkâsîm)*, Ramazan Şeşen (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 246.

⁴⁹⁸Bal, “Endülüs Emevi Devleti”, s. 215.

⁴⁹⁹Şeyban, *Reconquista*, s. 404.

⁵⁰⁰Mehmet Özdemir, “Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası), *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu*, Ankara 1999, s. 91-92.

⁵⁰¹Şeyban, *Reconquista*, s. 404.

kanalda savaşlardı. Aslında iki taraf arasında meydana gelen savaşlar bu kanallardan sadece biriydi. Yine Avrupalıların İşlam ülkelerini görmeleri içinde bir mni yoktu. Dolayısıyla, Mşlmanların yaşadıkları zengin hayatı gören Hıristiyanlar, Mşlmanlar tarafından gerçekleştirilen bilim ve felsefe eserlerini incelediler. Bu erevede Arapça olarak kaleme alınan eserleri Latince’ye tercüme ettiler⁵⁰². Bu bağlamda tercüme faaliyetlerinde o dönemde önemli iki merkezden biri Sicilya diğeri de Endülüs’t. Bir arada yaşama kültürünün doğal bir sonucu olarak bazı Mşlman gelenekleri ve Arapça yerli halk arasında yayıldı. Ancak yerli halkın dili olan Ltince’nin Mşlman halk arasında yayılması olağan bir gerekti⁵⁰³. Endülüs’t  büyük din mensubu üyelerinin konuştukları Arapça, Berberice, İşpanyolca, Portekizce, Latince, Fransızca gibi yedi lisanın karışmasından ortaya çıkan *Endülüs Acemiyyesi* her kesim tarafından kullanılan bir dil oldu⁵⁰⁴.

Sargon Erdem Endülüs Acemiyyesi ile ilgili olarak,

*“Doğuda da özellikle Farsça için kullanılan el-acemiyye kelimesi daha sonra aljamia şeklinde İşpanyolca’ya girmiştir. İşpanyollar dışında kalan Mşlmanlar ile Yahudilerin ve Arap kültürünü benimsemiş olan İşpanyollar’ın konuştukları, Arap nadiren de İbrni harfleriyle yazılan İşpanyol lehçesini adlandırmak için kullanılan terimdir. Bu lehçenin Mşlmanların Endülüs’ fethinin hemen ardından oluşmaya başladığı, siyasi tarihe bağlı olarakta farklı kesimler de uzun sürede geliştiği görülmektedir.”*⁵⁰⁵

Endülüslüler, Endülüs acemiyyesinin etkisiyle Arapça kurallarına uygun mahalli telaffuz ve kullanımlarını esas alan şiir türü olan *zecel*⁵⁰⁶ ve *müveşşah*⁵⁰⁷ adlı iki büyük edebi ürüne sahip oldular⁵⁰⁸. Endülüs dili nasıl Hıristiyan dilinden etkilenmişse, edebiyat alanında da etkilenerek *zecel* ve *müveşşah* gibi şiir ürünlerini ortaya ıkardıysa, Güney Franklar ve İşpanyalıların edebiyatı da Endülüs’ten etkilenerek Endülüslüler’in *zecel* ve *müveşşah* edebi ürününe benzeyen *Terubador* adlı bir şiir tarzını ortaya koydu⁵⁰⁹.

⁵⁰²Şeyban, *Reconquista*, s. 404-405.

⁵⁰³zdemir, “Endülüs’de Birlikte Yaşama Tecrübesi”, s. 92.

⁵⁰⁴Mustafa Aydın, “Endülüs Edebiyatında Orjinallik Meselesi”, *Endülüs’ten İşpanya’ya*, Ankara 1996, s. 9.

⁵⁰⁵Sargon Erdem, “Aljamia”, *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1989, c. 2, s. 465-66.

⁵⁰⁶Musa Yıldız, “Zecel”, *DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 2013, c. 44, s.176-77.

⁵⁰⁷*Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Aydın, “Müveşşah”, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 32, s. 229-231.*

⁵⁰⁸Mustafa Aydın, “Endülüs Edebiyatında Orjinallik Meselesi”, s. 9.

⁵⁰⁹Şeyban, *Reconquista*, s. 411-412.

İki taraf arasında yukarıda ifade ettiğimiz etkileşimler dışında, Portekizce'ye geçen otuz bin, Katalanca'ya geçen sayısızca Arapça kelimeden de bahsetmek gerekir. Müslümanların kendileri için kendi dilleriyle isimlendirdikleri herşeyin adları değişmeden kuzeyli Hristiyan devletlere geçti ve o bölge de yayılma imkanı buldu⁵¹⁰. Endülüs'te astronomi, tıp alanında da meydana gelen gelişmeler Batı dünyasını da etkiledi. İslam alimleri eserleri Yunanca'dan, Farsça'dan, Süryânice'den tercüme ettiler. Böylece hem eserleri tanıttılar hem de onlara birçok ilavelerde bulundular. İlim dünyası bu eserleri Arapça tercümeleri sayesinde tanıyabilmiştir⁵¹¹.

İslâm medeniyetinin, Batı'ya tesirleri hissettirdiği bir diğer alanda felsefedir. Çünkü Avrupalılar Doğu felsefelerini ancak Endülüs kanalıyla öğrenme imkânına sahiptiler. İbn Rüşd sayesinde Avrupa'ya geçen felsefi tasavvurlar, kilise tarafından yasaklansa da yine de yayılma fırsatı bulmuştur⁵¹².

5. Bina Düzeni, Mimarî Teknikleri ve Şehir Yapısı

Müslümanlar ve Hristiyanlar bina düzeni ve mimari teknikleri alanında diğer tüm alanlarda olduğu gibi birbirlerinden etkilenmişlerdir. Endülüs İslam mimarisi genel olarak Müsta'rib tarzı ve Endülüs devresi olmak üzere iki oluşum evresine sahiptir⁵¹³.

Endülüs'te her yerde Mağribî ve Gotik mimarlık yan yana yer almıştır. Müslüman yöneticiler Endülüs'e karakteristik bir İslam mimarlığını da beraberinde getirdiler. Yahudi ve Hristiyanlar kendi sinagog ve kiliselerinde Arap mimarlık öğelerini benimsediler. İşte bu olgu “Müsta'rib biçimi” olarak adlandırıldı⁵¹⁴. Endülüs'te inşâat ve süsleme işlerini yapan müsta'rib ustalar, daha sonra kuzey bölgelerinde Hristiyan devletlerinde yapı işlerini üstlenir oldular. Böylece iki medeniyetin etkileşim gösterdiği bir diğer alanda mimari oldu.

Hristiyan Devletler sadece yukarıda ifade edilen Müsta'ribler vasıtasıyla Endülüs mimarisinden etkilenmediler. İki taraf arasında meydana gelen *Reconquista* savaşları hem Hristiyan hem de Müslümanların kültürel savaşları anlamına da geliyordu. Bu zamanlarda Hristiyan İspanya'daki krallar Endülüs mimarisi yerine Pireneler'in ötesindeki Fransız vb. mimarlara yöneliyorlardı. Böyle zamanlarda Aragon ve Kastilya Kralları daha çok Endülüs

⁵¹⁰Özdemir, “Endülüs”, c. 11, s. 223.

⁵¹¹Osman Keskiöğlu, *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1983, s. 20.

⁵¹²Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006, s. 214; Şeyban, *Reconquista*, s. 415-417.

⁵¹³Şeyban, *Reconquista*, s. 379.

⁵¹⁴Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi Mağrib*, s. 26.

mimarlarını tercih ediyorlardı⁵¹⁵. Hristiyan ve Müslüman ustaların beraberce meydana getirmiş oldukları İslam sanatının Hristiyan sanatına uyarlanmış şekline müdejar⁵¹⁶, Hristiyan egemenliği altındaki Arap biçimi tasarımlar da müdejar stili olarak bilinmektedir. Bu sanat daha sonra Avrupa sanatını da etkileyecektir⁵¹⁷. Müdejarlar Hristiyanlarca yönetilen topraklarda kalmak üzere seçilmiş olan Müslümanlardı. Müslümanların ve Hristiyanların birleşiminden ortaya çıkan yeni formun, Endülüs kültürünü büyük oranda Hristiyan İspanya'ya geçmesini sağlamıştır. Ancak “müdejar” sanatı basitçe Müdeccenler tarafından üretilen bir sanat olmayıp yeni kültür birliğinden ortaya çıkan sanattır. Bu sanat İslami sanat geleneğini sürdürmekteydi. Ancak bu sanatı icra edenler Müslüman da Hristiyan da olabilirdi⁵¹⁸.

Müdejar sanatı “saraylı müdejar” ve “popüler müdejar” olarak ikiye ayrılmaktadır. Birincisi İşbiliye’de Alkazar (Alcazar) sarayında ortaya çıkmış olup Endülüs desenlerini izlemeye eğilimlidir. İkincisi ise bölgesel geleneklerin görünümelerini içinde barındırdığından bölgeden bölgeye değişmektedir⁵¹⁹. Müdejar sanatının dini mimaride verdiği örneklerin en önemlileri arasında Burgos’daki Las Huelgas Manastırı ile Sarakusta’daki Seo Kilisesi’ni sayabiliriz. Her iki binada da teyzinat⁵²⁰ çok dikkat çekicidir. Bunlardan İşbiliye Alkazar’da yapılan kilisenin Hristiyan krallar için yapılmış olmasına rağmen, tezyinatta kûfi stille yazılmış Kur’ân ayetlerinin de kullanılmış olması, dönemin anlayışını göstermesi bakımından önemlidir⁵²¹. Alkazar ile ilgili olarak *Mona Roza Moinacal*, o dönemde Kastilyalılar’ın yeni saraylarının her açıdan İslam şehrini andırdığını ifade eder⁵²².

Günümüz İspanyol sanat ve mimarisinde bile müdejar sanatının örneklerine yer verildiği görülmektedir. Mesela, Madrid (Mecrît) ve Barcelona Arenalari’nda, İşbiliye’deki Plaza ve Espana’da ve Toledo tren istasyonunda görmek mümkündür⁵²³.

⁵¹⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 379-380.

⁵¹⁶A. Engin Beksac, “Endülüs (Sanat)”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, c. 11, s. 228.

⁵¹⁷Tez, *İslâm’ın Batı Cephesi*, s. 26

⁵¹⁸Tez, *İslâm’ın Batı Cephesi*, s. 26; Beksac, “Endülüs (Sanat)”, s. 228.

⁵¹⁹Tez, *İslâm’ın Batı Cephesi*, s. 27.

⁵²⁰Sözlükte “süslemek” anlamındaki zeyn kökünden türeyen teyzin süslemek, bezemek ve donatmak anlamında kullanılmaktadır. Sırf teyzini şekillerden ibaret olan bu tarz süslemeye Arapça’da zahrafe denmektedir. İslam dininin figürlü bezemeyi hoş karşılamadığından İslam sanatı yazı ve hendesenin ön plana çıktığı, figürsüz, ekseriyetle nebati bezemelerden meydana gelen teyzinat anlayışını geliştirmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Aziz Doğanay, “Tezyinat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, c. 41, s. 79-83.

⁵²¹Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 395.

⁵²²Roza Monical, *Dünyanın İncisi Endülüs*, s. 237.

⁵²³Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 395.

Endülüs, asırlarca Avrupa Kıt'asındaki memleketlerinde, İslam mimarisinin tesirleri uzun müddet devam edecektir. Günümüzde hala İspanya'da inşaat işçiliği ile ilgili birçok ismin İslâm kökenli olmaları, İspanyalı Hristiyanların, Endülüs'ü geri aldıktan sonra sadece kilise ve saraylarını Müslüman mimar ve sanatkarlara inşa ettirmekle yetinmediklerinin açık kanıtıdır. 16. ve 17. yüzyıllarda bile İspanya mimarisi İspanya mimarisi ile yaşar. İslam mimarisinden aldığı ilhamla, Plateresk ve Surrijeresk stilini Orta ve Cenubî Amerika'ya götürür⁵²⁴.

6. Giyim-Kuşam ve Yeme-İçme Kültürü

Endülüs Emevileri zamanında giyim-kuşam ve yeme içme alanına Bağdat'tan gelen Endülüslü ünlü müşikinas Ebü'l Hasan Alî Nâfi' (....-852) Ziryâb yön vermiştir. Özellikle Endülüs Emevîler'i arasında zengin tabaka ve yönetici arasında Bağdat yeme-içme modasının yayılmasını sağlayan yine Ziryâb olmuştur⁵²⁵.

Görkemli başkent Bağdat'tan Ziryâb'ın Endülüs'e gelmesi Doğu İslâm medeniyetinin kültür birikimlerinin Batı Müslüman dünyasına aktarımını hızlandırdı⁵²⁶. Kurtuba'daki Emevi Sarayı Ziryâb'ın fikir ve tecrübesi ile o dönemle Endülüs Emevîleri'nin rakipleri olan Abbasi sarayının sanatsal ve kültürel açıdan pek çok düşüncesini kendisine mal edebilmiştir⁵²⁷. Ziryâb Bağdat şehrinin yemek ve sofrâ âdâbını Kurtuba halkına aktarmıştır. Ziryâb ile birlikte Endülüs'te önceden kullanılan gümüş ve altın bardağın yerini cam bardak almıştır⁵²⁸. Bundan sonra cam bardak kısa sürede Kurtuba halkının tercihi haline gelmiştir. Aynı şekilde Ziryâb sofrâ bezi olarak kullanılan kalın keten bezleri yerine deriden yapılmış ince bezlerin kullanılmasını sağlamıştır⁵²⁹.

Ziryâb'la beraber Endülüslüler, zengin Bağdat mutfağından, lezzetli pişirme yöntemlerini ve düzgün bir sofranın hazırlanma şeklini öğrendiler. Önceleri sofraya rastgele koyulan yemek tabakları, Ziryâb'tan sonra belli bir düzen içerisinde sofraya yerleştirilmeye başladı. Bu düzende önce çorba tabakları ve sıcak içecekleri, ardından baharatlı et yemekleri ve en son tatlı

⁵²⁴Hunke, Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi, s. 393-394.

⁵²⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 375-76.

⁵²⁶Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev: Nedim Demirtaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 272; Fatih Erkoçğlu-Fazlı Arslan, "Endülüs'ün "Sanat Güneşi", Ziryâb", *İSTEM: İslâm Sanât, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, c. 6, s. 12, (2009), s. 274.

⁵²⁷Jerrilynn Dodds, "The Arts of Al-Andalus", *The Legacy Of Muslim Spain*, Salma Khadra Jayyusi, E.J. Brill 1992, s. 604; Erkoçğlu-Arslan, "Endülüs'ün "Sanat Güneşi" Ziryâb", s. 267-68.

⁵²⁸Robert Hilenbrand, "The Ornament of the World" Medieval Cordoba as a Cultural Centre", *The Legacy of Muslim Spain*, Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill 1992, s. 117.

⁵²⁹Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 58.

ve meyve tabaklarının konması şeklinde bir uygulama başladı⁵³⁰. Bu durum aynı zamanda doğu-batı arasındaki yemek kültürü ile ilgili alışverişinin de önemli göstergesiydi.

Endülüs mutfağında büyük farklılıklar yaratan ve bitkiler hakkında engin bilgiye sahip olan Ziryâb kuşkonmaz gibi birtakım yeni bitkilerin Endülüs'e tanıtmış⁵³¹. Üç öğün yemek yemeyi, yemekleri ayrı tabakta servis etmeyi, yemeğe çorba ile başlamayı, içecekleri cam kaplarla sunmayı öğretmiştir Endülüs mutfağına katkılarında bahsedilen Ziryâb, Bağdat modasını Endülüs'e taşıyarak, giyim-kuşam alanında da toplumunda önemli değişimlerin öncüsü konumunda oldu⁵³².

Kurtuba şehrine giyim konusunda da birtakım tavsiyeler de bulunmuştur. Bu bağlamda yaz aylarında beyaz ve açık renk ile hafif kıyafetlerin giyilmesini öğüt verirken, ilkbaharda beyaz ve açık tenli kıyafetleri tercih ederek Endülüs giyim kuşamında öncülük etmiştir. Yine Endülüs'e macunla diş temizliği ve elbise temizliğini gösteren Ziryâb'tır⁵³³. Murabıtlar döneminde Endülüs giyim tarzında coğrafi konum gereği Doğulu Müslümanların kıyafetinden farklı olanların çoğunluğu Hristiyan giyim tarzı etkisiyle kullanılan kıyafetlerdi. O dönemdeki Endülüs emir ve askerlerinin genellikle Kaleniyye derisinden imal edilen pahalı bir elbise olan Hristiyan tarzı kıyafetler giydiği görülmektedir⁵³⁴.

Nasrîler döneminin başlarında Hristiyan krallıklardaki giyim-kuşam öğelerinin nüfuz etmeye başladığı görülür. Bu konuda Hristiyanların dostu İbn Merdeniş'in giydiği elbisesinin, atının eteğine kadar daha çok Hristiyan kontlarına benzediği ifade edilmektedir. 1466 senesinde İspanya'yı ziyaret eden Bohemyalı seyyah Leon de Rosmithal, Burgos Saray'ında, beylerin ve hanımların Müslümanlar gibi giyinip süslandiklerini dile getirmektedir. Bundan başka yine Kastilya Kralı IV. Enrique, Müslümanlar gibi davranıyor onlar gibi yiyip içiyordu.

7. Bayramlar, Musikî, Çalgı Âletleri ve Eğlence

Endülüs'te Müslümanlar arasında her yıl ilkbahardan yaz mevsimine geçildiği dönemde kutlanan Nevruz bayramı bulunmaktaydı. XII. yüzyıldan itibaren Nevruz kutlamalarına özel, çeşitli hayvan figürlerine seramik oyuncakları yapılmaktaydı⁵³⁵.

⁵³⁰Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 57-58.

⁵³¹Hillenbrand, "Medieval Cordoba as a Cultural Centre", s. 117.

⁵³²Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 57-60.

⁵³³Arslan-Erkoçoğlu, "Ziryâb", s. 464.

⁵³⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 376.

⁵³⁵Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 61-63.

İspanyalıların kullandıkları takvim, güneş merkezi sistemliydi. Bu sebeple İspanyalıların bayramları her yıl aynı güne isabet etmekteydi. Müslümanlar bunu bildiklerinden, diğer çoğu alanda olduğu gibi Gayrimüslimlerin bayram ve merasimlerine de saygı gösterdiler⁵³⁶. Hiçbir taraf diğer taraftan merasimlere ya da bayram kutlamalarına karışmazdı. Bu tür kutlamalara bütün Endülüslüler katılım sağlayabilirdi. Bu durum farklı menşelerden gelen halkların kültürel bakımdan etkileşimini sosyal bir gerçeklik olarak ortaya çıkarmaktaydı⁵³⁷.

Endülüs'te neredeyse 800 yıllık Müslüman hâkimiyeti, hayatın diğer alanında olduğu gibi yeni müzikal gelişmelerin doğuşuna da şahit olmuştur. Endülüs'te müzikal anlamda meydana gelen bu gelişmelerden biri de musikî alanındaydı. Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de musikî hükümdar saraylarından sade vatandaşın evlerine kadar gündelik hayatın vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Halifelerin, vezirlerin, zenginlerin yani üst düzey yöneticilerin tertip ettikleri eğlencelerde mutlaka musiki etkinliklerine de yer verirdi⁵³⁸. Endülüslüler şiir ve musikiye düşkün kimselerdi. Hatta bu hususta Mâleka ud, tanbur, “şebâbe” olarak adlandırılan mizmâr⁵³⁹ ile ün yapmış bir şehir olarak ön plana çıkmaktaydı⁵⁴⁰. Yine musiki alanında mizmâr ile aynı cinsten olan zülâmi yani zurna'da vardı. Kamış şeklinde olan bu alet, içi oyulmuş iki ayrı tahta parçasının birleşmesiyle yapılmış bir alettir⁵⁴¹. Endülüs Müslümanları, yukarıda bahsedilen çalgı ve musikinin Hristiyanlar arasında yayılmasında etkili olmuşlardır. Endülüs saray ve konaklarında, musiki konusunda yetenekli Hristiyan cariyeler özel eğitimle yetiştirilirdi⁵⁴².

Endülüs'ü idare eden hükümdarlar pek çok musikişinasın Doğu dünyasından Endülüs'e gelmesini sağladılar. Bağdat'ta yetişen ünlü musikişinas Ziryâb bunlardan biridir⁵⁴³. Musullulardan mûsikî'yi öğrenen Ziryâb, bu sanatı çok güzel bir şekilde icra eder hale geldi. Ancak onu çekemeyenler yüzünden Mağrib'e sürülen Ziryâb, Endülüs hükümdarı Hakem b. Hişâm Abdurrahman'ın yanına gitti. Hakem tarafından ona büyük bir ilgi gösterildi, çok büyük hediyeler verilerek, geliri ona ait olacak olan araziler de tahsis edilmiştir. Böylece Ziryâb, nesilden nesile aktarılacak musiki sanatını Endülüs'e miras bırakmıştır⁵⁴⁴. Ziryâb, özellikle Hristiyan ve Doğu müzikal formlarından bir karışım oluşturulmasında önemli bir rol oynamış

⁵³⁶Şeyban, *Reconquista*, s. 375.

⁵³⁷Lütfi Şeyban, *Endülüs*, İstanbul: Albaraka Türk Yayınları 2014, s. 146.

⁵³⁸Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 339.

⁵³⁹İbn-i Haldun, *Mukaddime*, c. 2, s. 590.

⁵⁴⁰İmamuddin *Muslim Spain*, s.186; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 339.

⁵⁴¹İbn-i Haldun, *Mukaddime*, c. 2, s. 590.

⁵⁴²Şeyban, *Reconquista*, s. 372.

⁵⁴³Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 950.

⁵⁴⁴İbn-i Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 595.

ve geniş bir çevre tarafından tanınmıştır. 822 yılında Kurtuba'ya gelen Ziryâb'ın gayretleriyle Belensiye, Tuleytula, Gırnata, İşbiliye gibi şehirlerde Endülüs musikisinin konservatuarı sayılabilecek okulların açılmasını sağladı⁵⁴⁵. O dönemin sanat adamı olarak nitelendirilen Ziryâb, Medine tarzı şarkı tekniğini çok iyi bilen şarkıcı ve müzisyen Musullu İshak'ı yetiştirdi. Daha sonra Batı'da "*Cante Jundo*" adı ile anılacak olan "*Medine Şarkıları*", İslamın en uzak toprağı olan Endülüs'e o devirde ulamıştı.

Ziryâb'la birlikte onun eğittiğı geniş bir cariyeye kalabalığı Endülüs'e yerleşti. Kurtuba sosyotesini yetiştirmekle görevlendirilen bu müzisyenler, ülke'ye yeni bir müzik çeşnisi de getirmişlerdi⁵⁴⁶. Ziryâb'dan sonra Doğu İslam musikisinin Endülüs'e getirilmesi ve halka mal edilmesini sağlayan ünlü mûşikinas Ebû'l-Kasım Abbâs b. Firnâs'dır⁵⁴⁷. Hem Ziryab hemde Abbas b. Firnas Doğu İslam medeniyetine ait olan müziğı Endülüs'e taşıdılar⁵⁴⁸. Ayrıca İbn Fethûn, İbn Rüşd gibi meşhur kimselerde bu alanda söz sahibi olan kimselerdi⁵⁴⁹.

Endülüs'te musiki toplumdan her kesiminin ilgisini çekmekteydi. Bu ilgiden dolayıdır ki, 11. yüzyılda Endülüs musikisi Batı Avrupa müziğini de etkilemiştir⁵⁵⁰. XII. yüzyılın ilk yarısında Endülüs'te Arapça ezgiler söyleyen sanatçılarla Hristiyan sanatçılar saraylarda birlikte yaşadılar. Yine 1239'da Kastilya kralı IV. Sancho'nun sarayında aylıkla çalışan on iki Hristiyan şarkıcı varken, buna karşılık on üç Arap şarkıcı bulunmaktaydı⁵⁵¹.

Endülüslü Müslümanlar bu güzel sanat dalına Doğulu Müslümanlardan daha çok düşkünlük gösterdiler. XI. asırdan itibaren Endülüs musikisi, Bağdat'ın şöhretini hemen hemen tamamen söndürdü. Bu devirde Abbadi idaresi altındaki Sevil şehri, musiki, şarkı ve diğer eğlencelerin merkezi konumuna geldi ki, P. K. Hitti bu durumu Endülüs'ün tatlı ovalarında yaşayan Mağrib menşeli insanlara bağlamaktadır⁵⁵². İngiltere'nin "*Morris*" denilen İngiliz köylü dansçıları bulunmaktadır. Morris, kelime anlamı olarak Mağribi ya da Faslı anlamına gelmektedir. Bu

⁵⁴⁵Özdemir, "Endülüs", c. 11, s. 22; Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 950.

⁵⁴⁶Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Nezih Uzel (çev.), İstanbul 1983, s. 84-85.

⁵⁴⁷Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 950-951.

⁵⁴⁸İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 204.

⁵⁴⁹Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 343.

⁵⁵⁰Özdemir, "Endülüs", s. 222.

⁵⁵¹İşık, *Başka Bir İspanya*, s. 78.

⁵⁵²Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 951-952.

dans değnekten yapılmış atlar ve zillerle oynanır. Bu ise Endülüs Müslümanlarından kalma bir gelenektir⁵⁵³. Watt, bu köylü dansçıların Arap halk ozanlarını anımsattığını söyler.⁵⁵⁴

Endülüslüler yukarıda bahsedilen Ziryâb gibi pek çok musikişinasın Endülüs’e gelişini teşvik etmekteydi. Yine bazı İspanyol cariyelerin Doğu İslam dünyasına musiki, görgü ve güzellik eğitimi almak için gönderildiği bilinmektedir. Geri dönen cariler Endülüs’e ya da Hristiyan İspanya devletlerine geri dönüyorlardı. Bu geri dönüş ile öğrendiklerini musiki ve görgü kuralları yoluyla da İslam geleneğinin Hristiyan halklara naklinde önemli bir yere sahip oluyorlardı⁵⁵⁵. Yine Endülüs’te yetişen musikişinasların İspanyol kralların saraylarına sıkça gittikleri ve orada konserler verdikleri bilinmektedir. Bu durumun iki taraf arasında ortak kültürün oluşmasına katkı sağlayan bir unsur olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Müslümanlar ve Hristiyanlar tarafından ortaklaşa oluşturulan *müvaşşah* ve *zecal* adı verilen şiir türleri vardı. Endülüs musikisini oluşturan ve müvaşşah ve zecal adı verilen şiirlerden yapılan besteler herkes tarafından söylenirdi. İspanyalıların da zevkle dinledikleri Endülüs şarkıları büyük oranda zecal tarzı şiirlerden bestelenmiş olanlardı⁵⁵⁶. Lütfi Şeyban, İspanyol müziğinde kullanılan enstrümanların çoğunun adının Arapça’dan gelmekte olduğunu ifade eder. Örneğin, “rebâb (rabel)”, “nefir (anafil)”, “bendir (pandera)”, “sunc (sonajas)” gibi kelimelerin İspanyolcaya geçtiğini söyler⁵⁵⁷.

“*el-karric* (carriago: bir telli saz), *Kanun* (arpa, instrumento de cuerda), *Rûta* (rota), *Zulamî* (nefesli çalgı), *Ûd* (laud: gışare), *Şakra* (kalın ses çıkaran zurna), *Nura*’nın (flauta: ince ses çıkaran zurna)”⁵⁵⁸ Endülüs’te Müslüman musiki kültürünü oluşturan enstrümantal aletlerin bir kısmıdır.

Endülüs’ün Avrupa’yı etkilediği en önemli çalgı “ûd” dur. Ûd sadece Müslümanların kullandığı bir çalgı aleti değildi. 1350’lerden sonra “ûd”, “Avrupa’da “Lute” adıyla anılmaya başlamıştı. Lute, Avrupalıların, Endülüs ile ticari ve kültürel bağlantının az olduğu bir dönemde bile bütün Avrupa üzerinde etki bırakan bir enstrümandı. Yine bu dönemde, kilise ezgilerini icra etmek

⁵⁵³Hulusi Yavuz, *İslâm Medeniyetinin Avrupa’ya Tesiri*, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Heyet (çev.), İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, c. 3, s. 521.

⁵⁵⁴W. Montgomery Watt, *İslam’ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hulusi Yolsal, Ankara: Bilgesu, 2013, s. 45.

⁵⁵⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 373.

⁵⁵⁶Hitti, *İslam Tarihi*, c.2, s. 713; Şeyban, *Reconquista*, s. 374.

⁵⁵⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 373.

⁵⁵⁸Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 344.

üzere Müslüman udilere Hıristiyan kostümleri giydirilerek kilise ezgilerini icra etmek üzere kilise korosuna dâhil edilmekteydi⁵⁵⁹.

Endülüs çalgılarının en itibarlısı olan “Kanun”, Endülüs medeniyeti yoluyla 12. yüzyıla doğru Avrupa’ya da geçmiştir. Fransa’da “canon”, İspanya’da “cano”, Almanya’da kanon”, İtalya’da “cannele” adıyla anılmıştır⁵⁶⁰.

Bundan başka vurmali bir çalgı olan “Nakkâre”, Araplar aracılığı ile Endülüs’e geçti. Buradan da Batı Avrupa’ya ulaştı⁵⁶¹. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere Müslümanlara ait kültürel değerler Avrupalılarca benimsenmiş ve kabul görmüştür.

Toplumsal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi, satrancın da Avrupa’ya geçişi Endülüs Müslümanları vasıtasıyla olmuştur⁵⁶². I. yüzyıl başlarında Arap coğrafyasına intikal eden satranç öncelikle II. yüzyılda Emeviler’den Kuzey Afrika’ya oradan Endülüs’e geçti⁵⁶³. Arapların “şatranç” dedikleri oyunun İspanyalılar arasında ilk görüldüğü tarih 1008 ile 1017 yılları arasında olduğu bilinmektedir⁵⁶⁴. Satrancın Endülüs’e ulaşmasından çok sonra Kral Alfonso, Tuleytula okulunda bilimsel gelişmeleri başlattı. Burada Arap diline vakıf olan Müslüman ve Yahudilerden oluşan grupla Doğu’ya ait kitapları tercüme ettirmeye başladı. Bu kitaplar arasında Kitâbü’ş-Şatranç’ı da bulunuyordu⁵⁶⁵. Satrancın Müslüman Araplar’a intikali tarihte önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü oyunun gelişmesi, kurallarının belirlenmesi, yazılması ve Batı’ya intikali onlar sayesinde olmuştur⁵⁶⁶. Yine bugün İspanya’da bulunan minyatür tarzı resimlerde görülen musiki aletleri ve musiki icra eden insan tipleri şüphesiz Müslüman kökenli kimselerdir⁵⁶⁷.

⁵⁵⁹Barış Karaelma, “Endülüs’te Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, c. 8, sayı. 15, (2010), s. 40-41.

⁵⁶⁰Fikret Karakaya, “Kanun”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, c. 24, s. 327.

⁵⁶¹Fikret Karakaya, “Nakkâre”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. 24, s. 326.

⁵⁶²Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 953.

⁵⁶³Ramazan Altınay, “Satranç”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, c. 36, s. 179.

⁵⁶⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 374-75.

⁵⁶⁵Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi*, 231; Altınay, “Satranç”, s. 179.

⁵⁶⁶Altınay, “Satranç”, s. 179.

⁵⁶⁷Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 953.

B. Ekonomik ve Ticari İlişkiler

1. Tarım

İspanya'nın fethinden sonra Müslümanlar, çeşitli sulama tekniklerini⁵⁶⁸ kullanarak Endülüs'te tarım faaliyetlerini geliştirdiler. Müslümanların Endülüs'te tarımda başarılı olmalarını sağlayan şey geliştirdikleri sulama sistemleriydi. Müslümanlar sulamada bir dereceye kadar Romalılardan miras aldıkları sistemi kullansalar da onlar çoğunlukla Doğu Müslüman Dünyasından getirdikleri yeni metot ve teknikleri uygulayarak ilerlediler⁵⁶⁹.

Yağışların düzensizliği, toprakların engebesi ve nehir sularındaki düzensiz olduğu Endülüs gibi bir ülke de mahsul ve tahıl üretimi iyi bir sulama sistemini gerekli kılmaktaydı. Endülüslü Müslümanlar sulama problemini çözmek için ya kuyulardan su çekmişler ya da pek çok su gücüyle çalışan bir düzenleme yapmışlardı⁵⁷⁰. Böylece Endülüs'te, meyve ve sebzeden başka kayısı, portakal, şeftali, nar, şeker kamışı, pamuk ve safran gibi meyveleri yetiştirilmelerini sağlamışlardır⁵⁷¹. Endülüs topraklarının verimliliği, akarsu ve su kaynaklarının bolluğu, ülke de tarım tekniklerinin gelişmiş olması sebebiyle⁵⁷² Endülüs yarımadası ziraat bakımından kendi kendine yetecek üretimi gerçekleştirebilirdi⁵⁷³. Endülüs'te bütün topraklar düzlüktü ve tarım için uygundu. Toprağın verimi artırmak için ülkenin tamamı sulama kanalları ile kaplanmıştı. İspanya Endülüs idaresi boyunca sulama tekniklerini kusursuz mükemmelliğe taşıdı⁵⁷⁴.

Suyun arazide kullanımı, dere veya nehir suyunun bir baraj ve bu baraja bağlı su kanalları şeklinde araziye ulaştırılmaktaydı. Bundan başka, Araplar'ın yaşadığı köylerde yapılan sulama sistemi de bulunmaktaydı. Bu sistemde yıl boyunca akan su sarnıçlarda biriktirilmekte, haftalık nöbetlerle kanallara dağıtılmaktaydı. Son olarak da su göletlerde biriktirilerek buradan su saatine göre belirlenen zamanlarda belirli aralıklarla arazilere ulaştırılmaktaydı⁵⁷⁵.

⁵⁶⁸Teknikler için bkz. Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 466-469.

⁵⁶⁹Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 466.

⁵⁷⁰İmamuddin, "*Muslim Spain*", s. 78.

⁵⁷¹Dozy, "İslam Tarihi", c. 4, s. 537.

⁵⁷²Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 105-109.

⁵⁷³Şeyban, *Reconquista*, s. 382.

⁵⁷⁴Hussain Malik, *The Name of Allah*, s. 105.

⁵⁷⁵Mehmet Özdemir, "Emevîler", *İslam Tarihi El Kitabı*, Eyüp Baş (Editör), Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, s. 435.

O dönemde Endülüs'te ekonomik yapı tarıma dayalıydı. 8. yüzyılın başlarında İspanya'nın Müslümanlar bölgenin fethini gerçekleştirdikleri zaman, burada parlak bir uygarlığın temsilcisi oldular. Endülüs adını verdikleri bu bölgeye pek çok yeni bitki ve meyve ağaçlarını getirdiler⁵⁷⁶.

Endülüs'te tarımsal faaliyetler İslam dünyasının diğer bölgeler ile benzerlik göstermektedir. Küçük toprak sahipleri, arazilerini kendileri işletirdi. Bazı toprak sahipleri yanlarında bir veya daha fazla işçi çalıştırmaktaydı. Tarım işçileri ve arazi sahipleri arasında çalışma usulleri ve hukuki ilişkiler konusunu Endülüs âlimlerinin verdiği fetvalara göre düzenlenmekteydi. Endülüs'te çiftçilerin kendi aralarında bir araya gelerek ekim, bakım ve hasat gibi faaliyetleri ortaklaşa yapmaları, tarımda müzâraa⁵⁷⁷ sistemi gibi usulleri bulunmaktaydı⁵⁷⁸. Endülüslüler, Doğu'dan İslam Dünyasından Endülüs'e taşınan tarımsal ve sulama tekniklerini alarak büyük oranda geliştirdiler⁵⁷⁹. Endülüs'te yetişen ürünlerden pamuk, narenciye, şeker kamışının Batı'ya taşınmasını sağlayan Endülüs Müslümanları olmuştur⁵⁸⁰. Yine şekerleme, acı badem kurabiyesi, koz helva, Batı'da o dönemde ortaya çıktı⁵⁸¹. Müslümanların Endülüs adını verdikleri bu bölgeye bitki ve meyve ağaçlarını da getirmişlerdir. Bunlardan muz, mango, turunçgiller, patlıcan, pamuk, buğday gibi ürünler İslam'ın yayılmasıyla birlikte yayıldı. Endülüs'te su ve yel değirmenlerinin kurulması, zeytinyağı gibi ürünlerin getirilmesi de İslam uygarlığının katkısı olarak görülmektedir⁵⁸².

Endülüs'te çeşitli baharatlar, Avrupa'da beslenme alışkanlıkları üzerinde değişikliklere yol açmıştır⁵⁸³.

⁵⁷⁶Tez, *İslamın Batı Cephesi*, s. 18.

⁵⁷⁷Müzâraa, bir tarafın arazi, diğer taraftan emek ve ziraî çalışma olarak kurulan ortaklık çeşididir. Mustafa Kisbet, "İslam Borçlar Hukukunda Kabzın Akitlere Etkisi", *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)= International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, 2015, c. 1, s.1.

⁵⁷⁸Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 109-112.

⁵⁷⁹İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 86.

⁵⁸⁰Muhammed Ali Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti'nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa'ya katkıları, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.1, sayı. 23, (2016), s. 172.

⁵⁸¹Lombart, s. 85.

⁵⁸²Tez, *İslamın Batı Cephesi*, s. 18.

⁵⁸³Tez, *İslamın Batı Cephesi*, s. 23.

Henri Pirenne,

“Batı ile Doğu ya da Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkiler daha yakın olmaya başlayınca Avrupa’nın pirinç, portakal, kayısı, kuru üzüm, kokular, incir, pamuk ve ipek gibi ürünleri ithal ettiğini ifade eder⁵⁸⁴. ”

Dut, papirüs bitkisi, pamuk, hurma, antepfıstığı ve boyacı sumacı, Sicilya, keçiboynuzu ağacı, pamuk, hurma, muz, safran ise İspanya üzerinden Avrupa’ya yayılmıştır⁵⁸⁵. Bu ürünlerin İspanyolca’daki adları bu gerçeği ispatlamaktadır. Mesela, “albaricque” “berkûk’tan” ve limon “Leymûn”dan gelen isimlerdir⁵⁸⁶. Endülüs medeniyeti dönemine göre sanayi ve tarımın gelişmesini sağlamış en iyi medeniyetlerden biridir⁵⁸⁷. Endülüs’te Araplar çoğunlukla tarım üretimi ile ilgilenirken, kırsal alanda yaşayan Berberîler yarımadanın büyük oranda batı ve merkezi bölgelerinde keçi, sığır ve koyun besliyorlardı. Ayrıca Araplar da inek, at ve katır gibi diğer birkaç hayvan türüne bakıyorlardı. Atlar çoğunlukla savaş amacıyla bulundurulmaktaydı⁵⁸⁸.

Endülüs’ê İspanya’nın fethi ile giren Berberî atı, Batı Avrupa’da olan at ırklarının temeliydi. İspanya, Sicilya ve Güney İtalya’daki İslam egemenliği sırasında yepyeni hayvanlar olarak deve ve manda ile tanıştı. Deve Avrupa’da askeri amaçlar için kullanılırken, manda ise güçlü ve yumuşak başlılığı nedeniyle tarımda kullanılmıştır⁵⁸⁹. Ancak Endülüs Müslümanları deveyi ellerinde bulundursalar da Endülüs yarımadasının iklimi bu hayvan için uygun değildi⁵⁹⁰. Endülüs’te Müslümanların tarım alanındaki geliştirdiği teknikler, Hristiyanların “Reconquista” hareketi ile tarıma sert bir darbe indirdi. Bir süre için, Mudejeras ve Moriscoslar tarım üretimine devam ettiler. Ancak Hristiyanların, Müslümanları zorla kovma ve yok etme politikalarından sonra tarımın sınırlı olarak yapıldığı bilinmektedir⁵⁹¹.

⁵⁸⁴Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), 7. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, s. 164.

⁵⁸⁵Tez, *İslam’ın Batı Cephesi*, s. 23.

⁵⁸⁶Şeyban, *Reconquista*, s. 384.

⁵⁸⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 384; W. Montgomery Watt, *The Influence Of Islam On Medieval Europe*, Edinburgh: Edinburgh University, 1972, s. 22.

⁵⁸⁸Masud’ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 471.

⁵⁸⁹Tez, *İslam’ın Batı Cephesi*, s. 18-19.

⁵⁹⁰Masud’ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 472; İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 97.

⁵⁹¹Masud’ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 473.

2. Zenâat ve Endüstri

Endülüs İslam Dünyası zenâat ve endüstri alanında da Doğu İslam Dünyasının birikimlerini kendilerine aktarmayı bilmişlerdir. Müslüman hâkimiyeti döneminde tarımda çeşitli sulama yöntemlerini kullanan Endülüslüler, suyun düşüşünden güç elde edinimi biliyorlardı. Bu teknikten o dönemde değirmen gibi yerlerden faydalanılmaktaydı⁵⁹².

Endülüs Yarımadası maden kaynakları bakımından oldukça zengindi. Altın, demir, civa ve bakır gibi diğer maden türleri de Yarımada'da, Romalılar döneminde gelişmişti. Ancak madencilik Gotlar tarafından ihmal edilmişti. Müslümanlar madenlerin nasıl çalışılacağını ve yeni olan madenlerin nasıl aranılacağını bilmemelerine rağmen, Endülüs'te maden endüstrisini canlandırma görevi Müslümanlara kalmıştı. Araplar maden ocaklarının yeniden işletilmesi, yeni maden ocaklarının açılması ve yeni tekniklerin gelişmesini sağladılar⁵⁹³. Demir, kalay, civa, altın ve gümüş Endülüs'te çıkan en önemli madenleri arasındaydı. Altın madeni, Tudmîr, İlbîre, Lâride, Eşbune ve Şenterîn'de, gümüş madeni Tudmîr, Beccane, Hamme dağlarında, İlbîre, Ceyyân ve Bâce bölgelerinde bol bulunmaktaydı⁵⁹⁴. Endülüs'te demir madenleri Kurtuba, Gırnata, Meriyye ve Tuleytula'da bulunmaktaydı. Bu madenlerden çıkarılan demir, silah, inşaat aletleri, gemi yapımı başta olmak üzere her alanda faydalanıldı⁵⁹⁵. Ayrıca madenler üzerine altın figürleri yaparak çeşitli bitki ve çiçek motifleri oluşturma sanatını da Endülüslüler Dimaşk'tan almışlardı. Endülüs'e taşınıp geliştirilen bu sanat kolu daha sonra Müslümanlar vasıtasıyla Batı Avrupa'ya taşınma fırsatını buldu⁵⁹⁶.

Orta Çağ'da İslam Dünyasında muhteşem dokuma sanayilerinin gelişmesinde Endülüs Müslümanlarının katkısı büyüktür. Dokumacılıkta ise önde gelen şehir Meriyye'ydi. Philip Hitti, o dönemde Meriyye'de dört bin sekiz yüz dokuma tezgâhı bulunduğunu ifade etmektedir⁵⁹⁷. Bunun dışında Endülüs Emevi Devleti'nin kuruluşundan beri Kurtuba'da da kumaş üretimi yapılmaktaydı. Kurtuba'da sarayın ihtiyacını karşılayan saray atölyeleri dışında

⁵⁹²Şeyban, *Reconquista*, s. 385.

⁵⁹³İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 100.

⁵⁹⁴Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 121.

⁵⁹⁵Şevket Yıldız, "Kurtuba VIII.-XIII. Yüzyıllar", Yüksek Lisans Tezi, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2008, s. 205.

⁵⁹⁶Algül, *İslam Tarihi*, c.3, s. 538.

⁵⁹⁷Hitti, *İslam Tarihi*, c.3, s. 941-42.

başta yün, pamuk ve ipek dokumacılığının yapıldığı atölyelerin sayısı on binleri geçmektedir⁵⁹⁸. Kurtuba dışında Mâleka, Meriyye şehirlerinde de dokumacılık yaygındı⁵⁹⁹.

IX. yüzyıl ortalarından itibaren Endülüs kumaş dokumacılığı, Endülüs dışında da tanınmaya başladı. Dibace, Endülüslülerin en iyi dokudukları kumaş olarak bilinmektedir. Yine dokumacılığın yaygın olduğu her bir Endülüs şehrinde kendi bölgesine özel bir kumaş meşhurdu. Kurtuba’da ipek ve keten kumaşlardan elbise yapılırken, Tudmîr, Elş ve Mürsiye’de halı ve kilim dokumacılığı yapılmaktaydı. Mürsiye’de halı dokumacılığı, Mâleka’da ise altın işlemeli ipek elbiseler dokunmaktaydı⁶⁰⁰. Maleka şehrinin dokuma sanayisi için özel bir yeri vardır. Bu şehirdeki iş yerlerinde kılık kıyafetler, kemerler ve diğer deriden yapılan giyim eşyaları da üretilmekteydi. Maleka’da ki ipekli ürünlerin yapılmasını sağlayan ham ipek Maleka havalisinden elde edilmekteydi⁶⁰¹. Bu hammaddeden yapılan altın püskülü, değişik renkli ipek ürünleri yapılmıştır. Bu ürünler o dönemdeki Avrupa şehirlerinde “alguexi, albeci, alveici ve oxi” isimleri ile bilinmekteydi⁶⁰²

Yine Gırnata, daha sonraki asırlarda, Avrupa kumaş dükkânlarına satılan “*granadin*” türünde kumaşlar sevk etmekteydi. Zengin renkleri, geometrik ve çiçekli desenleriyle Doğu İslam ülkelerinden ithal edilen ipek dokuma mamülleri azizlerin resim ve heykellerinin sarılıp örtülmesi, kiliselerde giyilen papaz elbiseleri, kral hanedanları ve mensuplarının giydikleri elbiseler gibi alanlarda kullanılmaktaydı. Bu kumaşların İslam ülkelerinden ithali artınca Batılı müteşebbisler Fransa ve İtalya’nın çeşitli merkezlerinde dokuma tezgâhları kurmuşlardır. Şüphesiz ilk kurulan tezgâhlarda Müslüman ustalar istihdam edilmiştir⁶⁰³.

Meriniler döneminde doğudan ve Avrupa’dan ithal edilen pahalı kumaşlar dışında halkın giydiği kıyafetler tamamen o bölgede üretildiği için dokumacılık Mağrib’de çok gelişmişti⁶⁰⁴. Norman kralları ve Alman imparatoru üzeri Arapça yazılarla işlenmiş hanedanlık pelerini giymişlerdir. Yine Avrupalı soylular ve burjuvalar Doğu halılarını ithal etmiş, Doğu ipekli ve

⁵⁹⁸Özdemir, “Endülüs”, c. 11, s. 219; Şeyban, *Reconquista*, s. 386, Yıldız, “Kurtuba”, s. 207-8; Algül, c. 3, s. 537.

⁵⁹⁹Algül, c. 3, s. 537.

⁶⁰⁰Bal, “Endülüs Emevi Devleti”, s. 133.

⁶⁰¹Qiyas Şükürov, “Benî Ahmer Devleti (1232-1492), Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, 2008, s. 298.

⁶⁰²Şükürov, “Benî Ahmer”, s. 298.

⁶⁰³Hitti, *İslam Tarihi*, c.3, s 942.

⁶⁰⁴Zehra Gözütok Tamdoğan, “Merînîler Dönemi (592-869/1196-1465) Sosyo-Kültürel ve İktisadî Hayat”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Sanatları Anabilim Dalı, 2014, s. 214.

pamuklu kumaşlardan giysiler giymiş, Arapça hayır dua dileklerinin kopyalarını kilise duvarlarına asmışlardır⁶⁰⁵.

İlk kez Çinliler tarafından bulunan ve ilk fabrikası Bağdat'ta kurulan kâğıt, buradan Endülüs'te dâhil olmak üzere İslam dünyasının diğer bölümlerine yayıldı⁶⁰⁶. Philip K. Hitti, İslam'ın Avrupa'ya kazandırdığı en önemli şeyin kâğıt olduğunu ifade eder. 15. yüzyılın ortalarına doğru Almanya'da önceden kalıbı çıkarılmış olan harflerin yan yana getirilmesi usulüyle kitap basması, kâğıt olmaksızın başarıya ulaşması mümkün değildi. Kâğıt yapımı usulünün Doğu İslam ülkelerinden getirilmesinde aracı rol oynamış bir ülke olan Mağrib'e oradan da Endülüs'e geçmiştir⁶⁰⁷. Araplar aracılığıyla Mağrib ve Endülüs'e yayılan⁶⁰⁸ kâğıdın üretiminde Şâtibe ve Belensiye şehirleri önde gelmekteydi⁶⁰⁹. Belensiye kâğıt üretimi için pamuk ipliği ve keteni iki ham materyal olarak kullandı. Bundan sonra XII. yüzyıla gelindiğinde kâğıt Avrupa ülkeleri dışında ayrıca Kuzey Afrika'ya da ihraç edildi.⁶¹⁰ Kâğıt üretiminin Endülüs'ten sonra Sicilya'ya, ardından İtalya ve Fransa'ya yayılmış. İşte bu ülkeler üzerinden kâğıt diğer tüm Avrupa ülkelerine yayılmıştır⁶¹¹. Masud'ul Hassan, eğer Müslümanlar, 1400 yıl önce batı dünyasını kâğıt, pusula ve barutu tanıştırmamış olsalardı, bilim ve medeniyetine bakımından Avrupa'nın durumu günümüzde olduğu gibi olmayacağını ifade eder⁶¹².

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılması ile iktisadi hayatta bir duraklama söz konusuydu.⁶¹³ o dönemde Hristiyan İspanya ise altın ve demir gibi madenler mevcuttu. Kastilya başkenti Burgos silah imalatında önde gelen şehir olarak öne çıkıyordu.

Endülüs'ün ileri seviyesi, Hristiyan İspanya'ya karşı Endülüs'ü karşı cazip bir merkez haline getirmişti. İspanya'da Hristiyan kralların, papazların ve seçkinlerin giysileri ya Endülüs'ten ihtaldi ya da Müslümanları taklid ederek yaptırılıyordu⁶¹⁴.

Dericilik, Endülüs'ün pek çok bölgesinde yaygındır. Özellikle Bâce şehrinde bulunan suyun içeriği deri tabaklamaya uygun olduğu için özellikle Bâce şehri deri tabaklaması ile ünlüydü⁶¹⁵.

⁶⁰⁵Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi*, s. 116.

⁶⁰⁶Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 475.

⁶⁰⁷Hitti, *İslam Tarihi*, c.3, s. 895-96.

⁶⁰⁸Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi*, s. 19.

⁶⁰⁹Şeyban, *Reconquista*, s. 386.

⁶¹⁰Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 475.

⁶¹¹Hitti, *İslam Tarihi*, c.3, s. 896.

⁶¹²Masudul Hassan, *Muslim Spain*, s. 491.

⁶¹³Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 209.

⁶¹⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 387.

⁶¹⁵Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 477.

Yine Leble, Sarakusta ve Kurtuba şehri deri sanayinde öne çıkan diğer şehirlerdi⁶¹⁶. Dericilik ve deri tabaklama işi daima şehrin dış tarafına kurulu yapılmaktaydı. Kalın yünlü ceketleriyle ünlü olan Sarakusta şehri gibi Endülüs'te birçok şehir binlerce çeşit deri mallarının üretimiyle ünlüydü⁶¹⁷. Dericilikte, Endülüs şehirleri arasında en önemli şehir şüphesiz Kurtuba'ydı. Burada deri tabaklama ve deri üzerine çeşitli süslemeler yapma metotları XI. yüzyılda Fransa daha sonra İngiltere şehirlerinde meşhur olmuştur⁶¹⁸. Deri işlemeli ürünleri çeşitlilik arz etmekteydi. Mâlekalı ustalar, deriden daha ziyade kılıçlar için kın ve kabzalar, örtüler ve sarma eşyaları üretmekteydiler⁶¹⁹.

Endülüs'te ayakkabı sanayi deri sanayinin en önemli kısmını oluşturunuyordu. Erkek ve kadın ayakkabıları farklıydı. Özellikle o dönemin varlıklı hanımları, yakut, inci gibi taşlarla süslenmiş ayakkabılar giymekteydi. Ayakkabının dışında deri, fildişi, gümüş kapların yapılışı, masa ve sofra örtüsü imalatında, deri giyim ve eşyası yapımında kullanılmaktaydı. İlk olarak deri kaplanmış sofralar üzerinde yemek yapma usulünü Endülüs'e getiren kişi Ziryâb'tı⁶²⁰. Endülüs'te deri tabaklama ve deri üzerine süslemeler yapma gibi dericilik alanında pek çok metot uygulanmaktaydı. Dericilik alanındaki bu metotlar zamanla Hristiyan Avrupa'ya da yayılmıştır⁶²¹.

3. Ticaret, Ticaret Merkezleri ve Ticaret Yolları

Endülüs Orta Çağ boyunca endüstri ve ticarete önemli bir merkez konumunda yer almaktaydı⁶²². Orta Çağ'da Endülüs ticari ürünlerinin erişim noktaları her yerden su ve kara yoluyla getirilmekteydi. Nehirlerin çoğu ticari olarak gemi geçişine müsait olmadığı ve kırsal bölgelerin dağlık ve geçişlerinin zor olmasının da ulaşımı masraflı hale getirdiğinden tüccarlar genellikle onların ticari mallarının ulaşımında kara yollarını kullanıyorlardı⁶²³. Endülüs'te Roma döneminden kalma yollar miras olarak alınmıştı. Araplar Romalıların inşa ettikleri bu yollara, özellikle yarımada'nın batı bölgesine birtakım yollarda eklediler. Endülüs Yarımadası gibi dağlık bir ülke de yollar hem ticaret hem de seyahat için gerekliydi⁶²⁴.

⁶¹⁶İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 109-110; Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 131-132.

⁶¹⁷Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 477.

⁶¹⁸Dozy, "İslam Tarihi", c.4, s. 539; Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 477.

⁶¹⁹Şükürov, "Benî Ahmer", s. 303.

⁶²⁰Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 131.

⁶²¹Algül, c. 3, s. 537-538.

⁶²²Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 32; İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 489.

⁶²³İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 121.

⁶²⁴Masud'ul Hassan, *Muslim Spain*, s. 32.

Ticaret için deniz yolu da kullanılmaktaydı. Bütün deniz kara ve deniz yollarında savaş zamanları dışında olan sulh zamanlarında ticaret yapılırdı⁶²⁵. Gerek tarım gerekse imalat sanayisinde meydana gelen gelişmeler, ticari hayata bilhassa deniz ticaretine de büyük bir ivme kazandırmıştı. İşbîliye, Meriye (Almeria), Beccâne gibi sahil şehirlerinden pamuk, zeytinyağı, zeytin, şeker ve incir gibi ürünler Bizans, Mısır ve Kuzey Afrika'ya ihraç edilen mallar buradan Asya ülkelerine ulaştırılıyordu⁶²⁶. Ayrıca Şam, Bağdat ve Mekke ile ticari alışverişe önem verilmekteydi. İhraç edilen mallar arasında, magnezyum, safran, kükürt, bakır, ipek, şeker, zeytinyağı ve gümüş vb. bulunuyordu⁶²⁷.

İbn Havkal, Endülüs'ün ekonomik durumuyla ilgili olarak, yaşam için gerekli olan tüm eşyalara kolayca ulaşılabilirdiği ve dünyanın en ucuz yerlerinden biri olduğunu söyler⁶²⁸. Endülüs'te orta büyüklükte bir şehir olan Berka'dan bahseden İbn Havkal, Berka'nın mali kaynakları çok fazla olduğunu, Mısır'dan Kayrevan'a giden kişinin ilk durağı Berka şehri olacağını ifade eder. Burada her zaman çok sayıda tüccar ve yabancı bulunmaktadır. Buranın doğuya ve batıya giden yolcuları kesilmez. Berka'nın doğusundan, batısından getirilen ve ihracı yapılan yün, zeytinyağı, mum, karabiber ve diğer malların satıldığı bir işlek çarşısı da bulunmaktadır⁶²⁹.

Orta Çağ boyunca Endülüs'ün şehirleri bütün Akdeniz dünyası tarafından bilinmekteydi. Dış ve iç ticaret Kurtuba, Meriyye, İşbîliye gibi şehirlerde, üç dinin mensubu olan Yahudi, Müslüman ve Hristiyanlar aracılığıyla yapılıyordu. O döneminde Akdeniz ticaretine Müslüman tüccarlar hâkimdi. Ancak Yahudi tüccarlarda ticarete önemli bir rol oynamaktaydı⁶³⁰.

Yahudiler başta ipek ve köle ticareti konusunda iyiydiler⁶³¹. Henri Pirenne, özellikle *Reconquista* hareketinin başlamasıyla beraber orada kalan Yahudilerin köle ticareti, kent ve deniz ticaretiyle uğraştığını ifade etmektedir⁶³². Özdemir, Yahudi taciler, Endülüs ticaretinde rol almalarını gerekçesi olarak Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki savaş ortamı olduğunu söyler⁶³³. Mesela, Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki savaşlarda Yahudi tacirler, savaş giden

⁶²⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 391.

⁶²⁶Özdemir, "Emevîler", *İslam Tarihi El Kitabı*, s. 436.

⁶²⁷Algül, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 537.

⁶²⁸İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 123.

⁶²⁹İbn Havkal, *Sûrat El-Arz*, s. 74.

⁶³⁰Bal, "Endülüs Emevi Devleti", s. 137.

⁶³¹Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi*, s. 87.

⁶³²Pirenne, *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 178

⁶³³Sinan İlhan, "Fetih'ten Murabıtlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091), Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2006, s. 466.

orduların peşinden giderler. Savaş bitiminde ele geçirdikleri eşya ve köle kimseleri ucuza kapatırlardı⁶³⁴.

Endülüs'ün dokumacılık, dericilik, porselencilik, savaş araç-gereçleri vb. alanlarla kendilerini geliştirmişlerdi. Yine tarım ürünleri ve sanayi ürünleri de ülkenin iç ihtiyaçlarından fazla üretilmekteydi⁶³⁵. Endülüs'teki endüstriyel üstünlüğünün bütün Avrupa tarafından kabul edildiği bir gerçektir. XIII. yüzyılın başından itibaren Avrupa'nın ithal ettiği ürünler pirinç, portakal vb. ürünlerden oluşuyordu. Yine pamuk, ipekte Avrupa'ya ithal edilen mallar arasındaydı. Endülüs ve Hristiyanlar arasındaki başlıca ticaret merkezleri Meriyye, Dâniye, Turtûşe gibi şehirler önde geliyordu. Özellikle Berşelûne şehri iki taraf arasındaki ticari ilişkilerin gelişiminde merkez konumundaydı. Endülüs'ten gelen deri, ipek kumaş ve yünler buraya gelir. Buradan da diğer Akdeniz ülkelerine ihraç edilirdi⁶³⁶. Endülüs, Hindistan ve Çin'de dâhil, Avrupa ve Asya'nın farklı bölgeleri, Afrika'nın tüm merkezi bölgeleri, Suriye, Yunanistan, Mısır, Kuzey Afrika, Fas ve İtalya ile ticari ilişkileri doğrudan ve çok daha sıklıkla sürdürmüştür⁶³⁷. Endülüs'ün ticaret yolları ve köle ticaretinin kesiştiği yerdeydi. Müslüman tüccarlar Uzak Doğudan getirdikleri baharat, yağ ve Avrupalıların ihtiyacı olan diğer ticari malları, İtalya ve Fransa limanlarına ulaştırması ancak Yahudi tüccarlar vasıtasıyla yapılmaktaydı⁶³⁸.

Endülüs Yahudi tüccarlarının en iyi kar ettiği ticari faaliyet köle ticari olarak gösterilebilir. Yahudiler, Doğu Avrupa ve Hristiyan İspanya'dan getirdikleri köleleri Müslüman coğrafyaya ihraç ediyorlardı⁶³⁹. Yahudi tacirlerin getirdiği cariye ve kölelerin çoğunluğu, Endülüs'te halife, emir ve yüksek bürokrat ailelerine yaranmak için hediye edildiği de görülmektedir⁶⁴⁰.

Endülüs ve Hristiyan ülkeleri arasında elçilik değişimi ticari ilişkileri daha da güçlendirdi. Bizans İmparatoru olan John Tzimiscēs ve II. Otto tarafından gönderilen elçiler Kurtuba'da II. Hakem'in saltanatı döneminde ziyaret ettiler⁶⁴¹. İki taraf arasında yapılan anlaşmalar gereği ithal ve ihraç edilen mallar karşılıklı olarak gerçekleşmekteydi. Endülüs'ün kendi içerisinde ürettiği zirai ürünler ülke dâhilinde tüketilenden çok daha fazlaydı. Liman şehirlerinden biri

⁶³⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 389.

⁶³⁵Algül, *İslam Tarihi*, c.3, s. 537.

⁶³⁶Şeyban, *Reconquista*, s. 388; Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 164.

⁶³⁷İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 129.

⁶³⁸Eliyahu Asthor, *Jews of Moslem Spain*, Philadelphia: Jewish Publication Society 1992, Vol. 1, s. 279-280.

⁶³⁹İlan, "Endülüs'te Yahudiler", s. 492-493.

⁶⁴⁰Şeyban, *Reconquista*, s. 390.

⁶⁴¹İmamuddin, *Muslim Spain*, s. 130.

olan İşbîliye'den, pamuk, zeytin ve yağ⁶⁴², Mâleka ve Ceyân'dan, safran, incir, mermer ve şeker ihraç ediliyordu. Bundan başka Bizans'ta Konstantinapolis ve Mısır'da İskenderiye limanları aracılığıyla Endülüs'te üretilen mamuller Hindistan, Orta Asya gibi pazarlarında bile kendine yer bulabiliyordu⁶⁴³.

Bugün denizcilik alanında hala kullanılan Arapça kelimelerin olması tesadüfi değildir. Admiral, average⁶⁴⁴, cable, corvette ve Arsenal, kablo, şilep ve Barka aslı Arapça olan kelimelerin hiçte az olmaması Müslümanların bir dönem denizde kurdukları hâkimiyetin kanıtıdır⁶⁴⁵. Bu bağlamda, Müslümanların bıraktığı etkiye bakarak, Hristiyan dünyasından daha fazla bir coğrafi bilgiye sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Endülüs'te basılan para modeli de Doğu'daki modele uygun olarak geliştirildi. Bu sistemde dinar altın para, dirhem de gümüş para birimi olarak kullanılmaktaydı⁶⁴⁶. Dinarın altın dirheminde gümüş paradan ibaret olduğu bilinmektedir⁶⁴⁷. Valiler döneminde mevcut olan sikkeler üzerinde İslami içerikliydi. Ancak Latince cümleler yer alırdı. 716 yılından sonra Latince ile birlikte Arapça'da kullanıldı. 720 yılını itibari ile de sikkeler üzerinde yalnızca Arapça ibareler kullanıldı. Emirlik ve hilafet döneminde darp edilen sikkelerin her iki yüzü de Arapça ibarelerden oluşmaktaydı⁶⁴⁸. Hilafet döneminde kullanılan sikkeler, Tavâif-i Mülûk'in devamı niteliğindedir. Murabıtlar dönemine gelindiğinde ise *Maravedi* adına altındaki yegâne geçerli para kullanıldı. Müslümanlar tarafından kullanılan bu para Hristiyan krallıkları tarafından da kullanılır hale geldi⁶⁴⁹. Hristiyanlar bu parayı Doblo olarak adlandırdılar⁶⁵⁰.

Murabıtlar'ın para olarak kullandığı dinar ise 11. yüzyılın ortalarında uluslararası ticarete önem kazandı. Murâbitî olarak adlandırılan dinarlar tüm Akdeniz limanlarına yayılmıştır. Hatta bu paranın taklitleri Avrupa'da da basıldığı ve bu paranın yani Murâbitîn İstanbul'a kadar ulaştığı

⁶⁴²Hitti, *History of The Arabs*, s. 529.

⁶⁴³Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 837; Hitti, *History of The Arab*, s. 529.

⁶⁴⁴Arapçada ki avariyye kelimesinden gelmektedir. Yiyecek maddelerine konulan vergi manasında kullanılır, Dozy, *“İslam Tarihi”*, c. 4, s. 539.

⁶⁴⁵Hitti, *History of The Arab*, s. 529; J. H. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Asar-ı İlmiye Kütüphanesi, 1934/1352, s. 29.

⁶⁴⁶Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 838

⁶⁴⁷Dozy, *“İslam Tarihi”*, c.4, s. 539; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 105; Hitti, *İslam Tarihi*, c.3, s. 838.

⁶⁴⁸Şeyban, *Reconquista*, s. 393; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 107

⁶⁴⁹Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 106-107.

⁶⁵⁰Şeyban, *Reconquista*, s. 394.

bilinmektedir⁶⁵¹. Saygınlığı ve ekonomisinin güçlü ve zengin oluşundan dolayı Murabîtların dinarı uluslararası bir para haline gelmiştir.⁶⁵²

⁶⁵¹İsmail Yiğit, “Murabıtlar”, s. 155.

⁶⁵¹Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 106-7; Yiğit, “Murabıtlar”, s. 155.

⁶⁵²Şâvki Ebû Halil, *İslam ve Dünya Medeniyetleri Tarihi*, Atik Aydın- Abdülhadi Timurtaş (çev.), Van: Bilge Adam Yayınları, 2005, s. 328.

C. Kültürel İlişkiler

1. Dini Etkileşim

Müslümanların Endülüs'ü fethinden itibaren içinde barındırdığı her bir dinden kimseye karşı herhangi bir baskı veya tecrit uygulamadılar. Endülüs'ün yeni hâkimi olan Müslümanlar, aynı zamanda yeni bir sosyal modelinde temsilcisi oldular⁶⁵³. İster Endülüs toprakları içerisinde olsun isterse Hristiyan İspanya toprakları içerisinde olsun, bütün Müslüman ve Hristiyan halk arasında barış ve savaş zamanlarında meydana gelen sürekli bir iletişim süreci mevcuttu⁶⁵⁴. Birbirini sosyal, idari, siyasi ve kültürel alanda etkilemiş olan Müslüman ve Hristiyanların, dini alanda da birbirlerine tesir ettikleri açıktır.

Müslümanların inancı, tevhid fikrinin de tesiriyle, Hristiyan İspanya'da İlhadiye olarak adlandırılan bir hareket ortaya çıkmıştır. Zamanın papazları tarafından dinsizlik hareketi olarak adlandırılan bu düşünce mensupları, günah çıkarmayı reddettiler. Günahları ise tek olan Allah'ın affı ile mümkün olabileceğini savunan bir görüş ortaya çıkmıştır⁶⁵⁵.

Yerli halk arasında İslamiyet'in yayılmasında, Hristiyanlık dininin İslâm ile karşılaştırıldığında İslâm'ın açık, sade ve insan tabiatıyla uyum sağlaması önemli bir faktördü. Özellikle Hristiyanlığın ilk yıllarında Hz. İsa ve Hz. Meryem'in durumları gibi hususlar derin ve yoğun tartışmalara sebep olmuştu. Bu tartışmalar Hristiyanlığın nüfuzu altına giren İspanya'da da yapıldı. Öyle ki, 744 yılına gelindiğinde Tuleytula piskoposu Cixilia ilahi kudretin “baba-oğul- kutsal ruh” şeklinde üçe ayırma anlayışını reddetti⁶⁵⁶.

Dini konularda etkileşim tek taraflı değildi. Yani Müslümanlarda kısmen de olsa Hristiyanlardan etkilenmişlerdi. Örneğin, bir Hristiyan düşüncesi olan kurtuluş, Müslüman müelliflerinden birisinin kabul ettiği bir görüş haline gelmiştir. Bu fikre göre, “dini hayatın toplumlarda bozulduğu zamanlarda, insanı ancak bir nebi kurtarabilir. Zamanın nebisi yoksa bu işten bir kadı sorumlu hale gelmektedir. Kadı insanları yönlendirir. İnsanları barışa, adalete yönlendirir, toplumda huzurun sağlayıcısı konumundadır”⁶⁵⁷.

⁶⁵³Özdemir, “Endülüs’de Birlikte Yaşama Tecrübesi”, s. 85-90.

⁶⁵⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 91.

⁶⁵⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 401.

⁶⁵⁶Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 31.

⁶⁵⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 402.

2. Rihle: Endülüs'e Gelen ve Endülüs'ten Giden Öğrenciler

Endülüs'ün Avrupa'ya etkisi olduğunda şüphesiz ele alınması gereken konulardan biri de eğitimidir. Orta Çağ tarihi boyunca Müslümanların, dünyanın en kültürlü kesimini teşkil ettiği herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Endülüs'te ilk olarak öğretilen Kur'an'ın yanında fazladan Arapça okuyup yazma da öğretilmekteydi⁶⁵⁸. Toplumun neredeyse tamamı okuma-yazma imkânları sağlanmaktaydı. Özellikle bunun için ilk zamanlarda mescit ve evler daha sonraki dönemlerin yaygın olan mektepler bulunmaktaydı. İslam dünyasının pek çok bölgesinde görüldüğü gibi Endülüs'te de mektepler yaygındı. Bu mekteplerde amaç çocuklara okuma yazmayı öğrenmelerini sağlamak ve dini ilkeleri öğretmektir⁶⁵⁹. Hristiyan Avrupa'sında ise yalnızca Latince olarak okuma yazma öğretilmekle yetinilmiş ve eğitim sadece dini hayata dairdi. Sadece erkek çocukları eğitilmekteydi⁶⁶⁰. Bu açıdan bakıldığında Endülüs Avrupa'nın geri kalanından çok daha ileri konumdaydı. Kadınların eğitimde dışlanması şöyle dursun erkeklerle aynı eğitimi almaktaydı.

Avrupalılar Endülüslülerin bir diğer deyişle Müslümanların sahip olduğu bilgiye ulaşmak için Asya'dan, Avrupa'dan, Afrika'dan gelen düşünürler bulunmaktaydı. Bunlar arasında Plato Tiburtinus, Chester'li Robert, Hugh Santalla Endülüs'ün eğitim kurumlarında eğitim alan sayısız Avrupalılardan sadece bir kaçıdır⁶⁶¹. Kurtuba şehrine Tuleytula şehriden önce Hristiyan öğrenciler gelmeye başlamışlardı⁶⁶². Özellikle III. Abdurrahman tarafından başşehir Kurtuba'da kurulan üniversiteye sadece Endülüs'ten değil, Avrupa, Afrika ve Asya'nın diğer bölümlerinden ister Müslüman olsun ister Hristiyan olsun öğrenci çekebilmekteydi⁶⁶³. Hristiyan Avrupa'dan Aragonlu, Navarlı, Leonlu, Kastilyalı gençler Endülüs'e gelerek Arapça dilini öğreniyor ve ayrıca burada âlimlerden ders alıyorlardı⁶⁶⁴.

Emirlik devrinden itibaren Endülüs'ün her tarafında eğitim yaygınlaşmıştı. Kadın erkek herkes eğitimden eşit yararlanmak hakkına sahipti. Ayrıca eğitim hayatın tüm alanlarını kapsamaktaydı. Abdurrahman el-Haccî, I. Hakem'in eğitimle ilgili önemli bir icaraatından bahseder. Onun döneminde Yahudi ve Hristiyanların okullarında Arapça eğitim ve öğretim dili

⁶⁵⁸Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, Nabi Avcı- Kasım Turhan- Ahmet Ünal (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, s. 68; Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 157.

⁶⁵⁹Hüseyin Nasr, *Bilim ve Medeniyet*, s. 66-68.

⁶⁶⁰Şeyban, *Reconquista*, s. 403; Algül, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 537.

⁶⁶¹Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti", s. 166.

⁶⁶²Şeyban, *Reconquista*, s. 403.

⁶⁶³Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 839.

⁶⁶⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 403.

oldu. el-Haccî, bunun basit bir uygulama olmasına karşın bu uygulamanın farklı görüşleri birleştirmede ve taraflar arasında büyük bir uzlaşma sağlamadaki olumlu etkisinden bahseder. Özellikle bu uzlaşma ve anlaşmanın Hristiyan ve Müslümanlar arasında daha çok etkili olduğunu vurgular. Bu uzlaşma neticesinde İslam'ı detaylarıyla öğrenen çoğu Hristiyan'ın da İslamiyet dinini seçmesinde etkili olduğunu söyler⁶⁶⁵.

Endülüs'teki Kurtuba, Gırnata, İşbiliyye, Tuleytula gibi şehirlerdeki medreselerin herbiri üniversite konumundaydı. Orta Çağ Hristiyanları bu fırsatlardan yararlanmak amacıyla öncelikle Arapça öğrenmeye başlamışlardır. Endülüs'e gelip âlimlerden ders alıp Arapça'yı öğrenen gençler, bu arada Endülüs halkının içerisine karışarak Müslümanların adetlerini öğreniyor bunları zamanla benimsiyor ve birer Müsta'rib olarak Endülüs toplumunun bir parçasını teşkil ediyorlardı⁶⁶⁶.

Endülüs'te çalışma imkânları fazla olduğu için Hristiyan ülkelerinden Endülüs'e gelen insanlar, hem çalışabilecek iş imkânına sahip oluyor hem de iyi bir eğitim alıyorlardı. Bir Müslüman gibi yaşayan bu kimselere karışılmıyor ve bunlar herhangi bir kısıtlamaya maruz bırakılmıyorlardı⁶⁶⁷. Bunun ilk örneklerinden biri, Endülüs enstitülerinde tahsil alan, İslam medeniyetinin Avrupa'ya yayılmasını sağlayan Fransız rahip Gerbert'dir.

Endülüs'te İşbiliyye ve Kurtuba enstitüsünde eğitim alan Gerbert, memleketine döndüğünde İslam kültürünü burada yaymaya çalışmışsa da başarılı olamamış. Kendi halkından bazıları onun bu yaptıklarını sihir ve küfürler damgalamışlar ve onu itham etmişlerdi. Burada Abyar adındaki bir Fransız rahibi, Asturya ve Leon ülkelerinin meliki Sancho'nun isimleri zikredilebilir. Yine Endülüs'teki İşbiliyye ve Kurtuba gibi şehirlerdeki tıp enstitülerinden yirmiye yakın Avrupalı öğrenci mezun olmuştu. Bunlar arasında bulunan İngiliz rahibi Siburman Papa III. Pi'ye hususi doktorluk yapmıştır⁶⁶⁸.

3. Dil, Edebiyat ve Bilim

Değişik kültür ve uygarlıkları bünyesinde barındıran Endülüs ilmi çalışmalar alanında kazandığı başarılar ile ilim dünyasındaki yerini almıştır. Sosyal bilimlerin yanı sıra fen

⁶⁶⁵el-Haccî, *Endülüs Tarihi*, s. 373.

⁶⁶⁶Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi*, s. 65.

⁶⁶⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 404.

⁶⁶⁸Selim Taha et-Tekriti, "Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs'e Heyetler Göndemişlerdi", çev: İsmail Cerrahoğlu, *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*, c. 7, sayı, 75-76, (1968), s. 187.

bilimlerinde de büyük ilerlemeler kaydetmiş matematik, astronomi, tıp ve diğer alanlarda Avrupa'yı da etkileyecek olan keşifleri gerçekleştirmiştir⁶⁶⁹.

Endülüs'te yerli halk İspanyolca, İtalyanca, Romence ve Porkekizce'yi oluşturacaj olan yerli halkın dili olan Latince'yi, fetihten sonra Endülüse'e yerleşen Berberiler ve Araplar ise kendi dilleri olan Arapça'yı konuşuyorlardı⁶⁷⁰. Endülüs, zamanla farklı unsurların barındırdığı bir arada yaşayan üç büyük din mensubu toplulukların konuştukları Arapça, Berberice, İspanyolca, Fransızca, Latince, Portekizce, Katalanca gibi yedi dilin karışmasından ortaya çıkan "Endülüs *Acemiyyesi*" adında yeni bir halk dilini meydana getirdi⁶⁷¹.

Endülüs'te resmi dilin ve eğitim dilinin Arapça olması sebebiyle 9. yüzyıldan itibaren Arapça, Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak yazı ve konuşma dili haline geldi⁶⁷². Ancak etkileşim tek taraflı değildi. Müslümanlarda yerli halkın dili olan Latince ve Romance'de Müslüman halk arasında yayılma imkânı bulabilmişti⁶⁷³.

İslam medeniyetinin esas parçalarından biri öğretimin evrensel nitelikte oluşuydu. Bilim kitlelerin hobisi haline gelmişti. İslam dünyasındakinin aksine Hristiyan Batı'da okur-yazar genelde kilise tarafından kişiler olmaktaydı. Bu dönemde Endülüs'te ise okuma yazma bilmeyen neredeyse yok denecek kadar azdı⁶⁷⁴. Bu açıdan bakıldığında Endülüs, eğitim alanında Avrupa'nın geri kalanından daha iyiydi.

Endülüs'te geçerli eğitim sisteminde temel amaç okuma-yazma dilbilgisi⁶⁷⁵, Kible'nin tayini, namaz vakitlerinin tespiti ve Müslümanların ilk ve en çok meşgul oldukları temel bilim matematik⁶⁷⁶ başta olmak üzere takvimi düzenlemek için gökbilim, hastalıkları tedavi etmek için tıp öğrenilir ve öğretilirdi⁶⁷⁷.

Endülüs Yarımada'sında farklı gruplar halinde gelen Araplar, doğuda büyüyip fetih ordularıyla beraber Endülüs'e gelmişlerdi. Bu ilim erbabı şahsiyetlerinden Ziryâb şüphesiz en bariz şahsiyet olarak ön plana çıkmaktaydı. Başlangıçta Endülüs'e gelen Arapların doğudan

⁶⁶⁹Şahabettin Ergüven, "Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm", Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2007, s. 7.

⁶⁷⁰Özdemir, "Endülüs", c. 11, s. 219.

⁶⁷¹Şeyban, *Reconquista*, s. 408.

⁶⁷²Özdemir, "Endülüs", c. 11, s. 219.

⁶⁷³Şeyban, *Reconquista*, s. 408.

⁶⁷⁴Chejne, s. 36; Ali Budak, "Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti", s. 166.

⁶⁷⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 409.

⁶⁷⁶Mehmet Bayrakdar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012, s. 25.

⁶⁷⁷Şeyban, *Reconquista*, s. 409.

geldikleri için kökten bağlı olduğu edebi faaliyetlerin devam ettirdiğini düşünmek yanlış olacaktır. Endülüs'teki ilmi ve edebi hayat, şahsiyetleri, mekânı ve doğununkinden birçok farklılık arz eden özellikler üzerine kurulmuştur. Çok doğaldır ki, Endülüs'teki ilmi faaliyetlerin doğu ile hem bağları hem de ortak yönleri olacaktır.

Edebi eserlerin yanı sıra diğer ilim dallarında da doğunun etkisi şüphesiz vardı. Endülüs doğudaki ilim merkezleriyle de devamlı irtibat halindeydi. Çok sayıda doğulu âlim çeşitli sebeplerle Endülüs'e seyahat ettiği gibi Endülüslüler'de ilim tahsili için doğuya seyahat etmekteydiler. Bu seyahatler sonucunda Ebûl'Ali el-Kâli gibi âlimlerin bir kısmı Endülüs'e yerleşmekteydi⁶⁷⁸.

İlim tahsili için Endülüs'e gelen âlimler, nahiv ilminin gelişmesini sağlamışlardı. Özellikle bu âlimlerin beraberlerinde kıymetli eserler getirmeleri, Endülüs mescitlerinde yapılan ders halkaları oluşturmaları bu alanın gelişmesini sağlamıştır⁶⁷⁹.

Doğudaki ilmi ve edebi gelişme ve yeniliklerin Endülüs'e ulaştırılmasında şüphesiz karşılıklı ziyaretler büyük rol oynuyordu⁶⁸⁰. Endülüslülerin yaptığı bu ziyaretler kendi kültürel birikimleri ile Doğu İslam dünyasının birikimlerini mukayese etme imkânına da sahip olmuşlardı⁶⁸¹.

Endülüs'te İspanyalı gezginci halk ozanlarının belli bir vezin ve kafiye uymaksızın kıtalar halinde yazılan müveşşah şiir türü de Endülüs'te bulunan Arap ve İspanya kökenli halk arasında ortaya çıkmış ve yayılma imkânı bulabilmiştir⁶⁸².

İbn Haldun, Endülüs'te sanat ve süsleme yollarının iyice arttığı dönemde Endülüslülerin, kendi içinde bölümlere ayırıp çeşitli vezin ve kafiye kullandıkları ve müveşşah adı verilen yeni bir şiir türünü ortaya çıkardıklarını bildirmektedir⁶⁸³.

İki taraf arasında karşılıklı ziyaretler meydana gelirken gelen âlimler kaynak eserlerini de beraberinde Endülüs'e taşımaktaydı. Bu meydana doğu nesir ve şiirinin bağlı olduğu geleneksel kurallar Endülüs'te bir süre varlığını sürdürdü. Ancak zaman içerisinde Endülüs'e has edebi

⁶⁷⁸Şahabettin Ergüven, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", *Gazi Üniversitesi Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı 12, (2007) s. 143.

⁶⁷⁹Ergüven, "Dil ve Nahiv", s. 152.

⁶⁸⁰Aydın, "Türk Edebiyatında Orjinallik Meselesi", s. 7-10.

⁶⁸¹Şeyban, *Reconquista*, s. 409.

⁶⁸²Aydın, "Müveşşah", s. 229.

⁶⁸³İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, c. 2, s. 868.

ürünler de ortaya çıktı⁶⁸⁴. Bu edebi ürünlerin başında da müveşşah ve zecel şiir türü gelmekteydi. Müveşşah tarzında fasih bir Arapça kullanılsa da kaside o kaside gibi tekli kafiye den yoksundu⁶⁸⁵.

Müveşşah sanatının mucidi olarak kabul edilen Muhammed b. Mahmûd el-Kabrî'ydi. Ancak bu edebi dalda, Muhammed b. Ubâde el-Kazzaz, şair Remâdi, XII. ve XIII. yüzyıllarda İbn Hayyûn, İbn Baki, Ali b. Abdûlgani el-Husrî, İbn Bacce gibi bilginler bu alanda çalışan kimselerden bazılarıydı⁶⁸⁶. Endülüs'te ortaya çıkan, Müveşşah şiir türünden Yahudilerde etkilendiler. Çok sayıda İbranice zecel ve müveşşah şiirini telif etmişlerdir. Bunda da Endülüs Arap müveşşahlarını taklit ettiler⁶⁸⁷.

Müveşşah dışında Endülüs'te geliştirilen, mahalli kullanım ve telaffuzları içeren bir şiir türünün adı da zecel'di. Bu şiir türünde Arapça grammer kurallarına uyum yoktu⁶⁸⁸.

İbn Hazm,

*“Arap şairlerinin değişik hayat açılarından Doğu'da bulamadıklarını Batı'da bulduklarını ifade eder. Çeşitli manzaralar, güzellikler, gölgelikler, ırmaklar, yağmurlar. Böylece zihinleri berraklaştı. Edebiyat alanında gelişerek, şiirlerini de zenginleştirdiler. Şiir'e ses, biçim ve anlam açısından yenilikler getirdiler. Şiirin yeni tür ve biçimi olan “muvaşşah” ve daha sonra halk diliyle olan zecel türünü geliştirdiklerini”*⁶⁸⁹ ifade eder.

Endülüs halk şiirlerinde günlük hayatta kullanılan Latince ve Arapça kelimelerin hâkim olduğu bir şiir türüdür. Başlangıçta sadece halk tarafından söylenen bir şiir türü iken XI. yüzyıldan itibaren yazıya dökülmüştür⁶⁹⁰. Bu şiir türünü ilk defa yazılı hale getiren kişi ise Ebû Bekir İbn Kuzman olmuştur⁶⁹¹. Ebû Bekir Muvahhidler döneminde yaşayan ve zecel tarzında şiir söyleyenlerin tartışmasız önderidir⁶⁹².

Şekil bakımından müveşşah şiir türü ile büyük benzerlik gösteren zecel şiir türü, çalgı aletleri eşliğinde ona eşlik eden bir şarkıcı ve onunla birlikte olan bir koro tarafından icra edilmekteydi.

⁶⁸⁴Aydın, “Türk Edebiyatında Orjinalik Meselesi”, s. 8.

⁶⁸⁵Şeyban, *Reconquista*, s. 411.

⁶⁸⁶Aydın, “Müveşşah”, s. 230.

⁶⁸⁷Ergüven, “Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm”, s. 31-32.

⁶⁸⁸Yıldız, “Zecel”, s. 176.

⁶⁸⁹İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, s. 238.

⁶⁹⁰Aydın, “Türk Edebiyatında Orjinallik Meselesi”, s. 15-16.

⁶⁹¹İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, s. 242.

⁶⁹²İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, c. 2 s. 879.

Gerçekte zecel, avam Arapçası ile karışık Acemiyye'den kelime ve cümleler kullanması, Latin takviminde kullanılan bayramlar ve mevsimlerden bahsetmesi, Arap edebiyatının ıssız diyarlarına yapılan yolculuklar, ölüm, ayrılık gibi konulardan bahsetmesi sebebiyle Endülüs'e mahsus bir şiir tarzıdır⁶⁹³.

Watt, Arapların zevkli yaşamının ve ona eşlik ettiği edebiyatın Avrupa'nın ve özellikle de Latin insanların şiir yeteneğini harekete geçirdiğini ifade eder.⁶⁹⁴

Yukarıda bahsettiğimiz zecel ve müveşşah şiir türleri Kastilya halk şiirinde “villancico” adı verilen bir şiir türünü doğurmuş, yeni yıl türküsü ve ilahilerinde de kullanılmıştır⁶⁹⁵. XII. asırda yetişen Troubadour denen halk ozanları ise o dönemde, güneydeki Müslümanların geliştirdiği şiir türü olan zecel ürünlerini taklit etmekteydiler. Avrupalı edebiyatının en seçkin ürünü olan Chanson de Roland, macera ve kahramanlık şiirlerinin mevcudiyetini Endülüs'teki Müslümanlar ile girilen askeri temas ve harplere borçludur⁶⁹⁶.

İslam dünyası Batı dünyasına bir etkisi de felsefe alanında olmuştur. Abbasiler döneminde Beytülhikme'nin kurulmasıyla beraber hızlanan tercüme faaliyetleri ile artık felsefe de Müslümanların ilgi alanına girdi. Pek çok eser Arapça'ya tercüme edildi. Doğu İslam dünyasındaki bu felsefî gelişmeler, Endülüs'te diğer sahalarda olduğu gibi Doğu'yu takip etti⁶⁹⁷. Orta Çağ'da hem Bağdat'ta hem Endülüs'te yetişen âlimler elde ettikleri düşünce ve tefekkür akımını Avrupa'ya aktarmışlardır⁶⁹⁸.

İslam felsefesi alanında Endülüs'te yetişen alimlerin en önemlileri şüphesiz İbn Bâcce, İbn Rûşd ve İbn Tufeyl'dir⁶⁹⁹. Bu âlimlerin bıraktığı etki Endülüs sınırlarının ötesinde, özellikle 13. yüzyılda Hristiyan felsefesinin gelişmesinde ve yükselmesinde etkili oldu.⁷⁰⁰

İbn Bâcce'nin fiziğin felsefesi açısından Batı'da bilinmektedir. Eserlerinden hiçbirisi Latince'ye çevrilmemesine rağmen, İbn Rûşd ve başkalarının alıntıları yoluyla Galileo'nun eserlerinde bile görülmeyen tesir bıraktı⁷⁰¹. Yine Endülüs'te kayda değer bir diğer önemli felsefeci İbn

⁶⁹³Şeyban, *Reconquista*, s. 411.

⁶⁹⁴Watt, *İslamın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, s. 51.

⁶⁹⁵İbn Hazm, *Güvercin Gerdanlığı*, s. 243.

⁶⁹⁶Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 892.

⁶⁹⁷Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 210.

⁶⁹⁸Hitti, *İslam Tarihi*, c. 3, s. 920.

⁶⁹⁹Şeyban, *Reconquista*, s. 416.

⁷⁰⁰Chejne, s. 164.

⁷⁰¹Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 292.

Tufeyl'di⁷⁰². O Batı dünyasında, İslam dünyasından çok daha fazla bilinmekteydi. Batı'da Thomas More'nin Ütopya'sından, Bacon'un Yeni Atlantis'ine, Daniel Defoe'nin Robinson Crusoe'ye kadar ütopya türünde yazılan eserlerin ortaya çıkmasında İbn Tuleyf'in etkisi olduğu açıktır⁷⁰³.

İki düşünür haricinde kendisine yöneltilen eleştiri, dinsizlik suçlamalarına maruz kalmasına rağmen fikir hürriyetini savunan İbn Rûşd'te vardı⁷⁰⁴. İbn Rûşd'ün meydana getirdiği felsefe sistemi ise, Aristoculuğun daha saf ya da daha ilmi olanına bir dönüş mahiyetindedir. İbn Rûşd, kilise tarafından kabul edilmeyecek itiraz götüren bazı kısımları temizlenen eserleri Paris üniversitesinde ve yükseköğretim veren diğer müesselerde okunması tavsiye edilen kitaplar arasına girmişti. Onun düşünceleri Avrupa'da modern ilmin doğumuna kadar düşünce ve tefekkür alanında canlı bir faktör olarak kalmıştır⁷⁰⁵. İslam filozofları arasında en halis Aristocu olan İbn Rûşd'ün felsefe alanındaki görüşlerinin İslam dünyasından çok⁷⁰⁶ Batı'ya önemli tesirlerinin olduğu muhakkaktır⁷⁰⁷.

El-Ehvani, bunun iki sebebi olduğu söyler. İlki Orta Çağ'da Avrupa'da İbn Rûşd'e düşmanlıkları sebebiyle birçok kitabı yakılmış ve yasaklanmıştır. Ancak buna rağmen onun Latince'ye çevirilen eserleri elden ele dolaşmıştır. İkincisi ise Doğu İslam dünyası, İbn Rûşd'ün etkisi sürerken Avrupa gibi skolastik dönem gibi bir süreçten geçmemiştir⁷⁰⁸. Avrupa'ya onun kanalıyla geçen felsefi düşünceler, kilise tarafından yasaklansa da yayılmasına engel olunamamıştır. Bu olgu, Avrupa'da kiliseye karşı başlatılan düşünce özgürlüğünü mücadelesinin tetikleyici bir unsuru olmuştur⁷⁰⁹.

4. Sanat

Sanat, İberya yarımadasında ortaya çıkan İslam kültürünün Batı'daki bir temsilcisi olmasının yanında orijinal bir sentezin ürünü olarak sahneye çıkmıştır. Şam'dan, Fas'a kadar uzanan

⁷⁰²K Ali, *A Study of Islamic History*, Delhi: Idarah-i Abadiyat-i Delli, 1980, s. 337.

⁷⁰³İbn Tufeyl, *Hay b. Yakzân (Hakikatin Peşinde)*, Babanzade Reşid- Mehmet Şerefettin (terc.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2016, s.9-10.

⁷⁰⁴Şeyban, *Reconquista*, s. 416.

⁷⁰⁵Hitti, *İslam Tarihi*, c.3, s. 927.

⁷⁰⁶Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, s. 296.

⁷⁰⁷Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 224

⁷⁰⁸Şeniz Yıldırım, "İbn Rûşd Felsefesinin Latin Dünyasında Tanınması ve Latin İbn Rûşdçülüğü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.1, sayı 14, (2016), s. 97.

⁷⁰⁹Şeyban, *Reconquista*, s. 416.

bölgede Emevi aristokratları birikimlerini bu yarımada taşıdılar. İspanya'daki yerliler ile Vizigot, Frank ve Yahudi katkıları da Endülüs sanatının şekillenmesine katkıda bulunmuştur⁷¹⁰.

İbn Haldun,

“Endülüs şehirlerinde bütün sanatların kökleşmiş bir şekilde mevcut olduğunu söyler. Bina yapımı, aşçılık, telli çalgılar, aletlerle yapılan müzik ve eğlenceler çeşitleri, dans ve sarayların en güzel şekilde dayanıp döşenmesi, madenler ve topraktan yapılan kap kacaklar, ev eşyaları, düğün törenleri, ziyafetler ve bunlar gibi lüks alışkanlıkların gerektirdiği bütün sanatlar Endülüs'te mevcuttu. Bütün bunlar en sağlam ve maharetli bir şekilde icra edilmekteydi. Endülüslüler sanat konusunda diğer bütün beldeler arasında ayrıcalıklı konuma sahipti.”

İbn Haldun, Endülüs'te sanatın ileri derece olmasının tek sebebinin, Endülüs'ten önce Gotların, daha sonra da Tavâif-i Mülûk hükümdarlarının ve diğer devletlerin istikrarlı bir şekilde devam etmesine bağlamaktadır. Endülüs halkı arasında medenileşme kök salmış ve iyice yerleşmiştir. Bu yüzden Endülüs'teki medenileşme, başka hiçbir bölgede ulaşmamış olduğu bir seviyeye ulaşabilmiştir. Bu bölgelerde devletlerde istikrar ve huzur uzun süre devam ettiğinden, sanatlar kökleşip yerleşmiş bütün çeşitleriyle en mükemmel halini almıştır⁷¹¹. Bu eserler Arap fütuhâtından sonraki ilk asırda mühendis ve mimarlar tarafından yapılmaktaydı. Önceleri bu mimarlar çoğunlukla Hristiyan'dı, sonradan onların yerlerini Müslüman mimarlar aldı. Haçlılar işgal ettikleri Müslüman şehirlerinde mükemmel bir askeri mimari ile karşılaştılar. Onlardan çeşitli sur tiplerini öğrendiler. Düşmanlarının asla kendilerinininkiyle kıyaslanmayacak kaleleri hakkında fikirler edindiler. Mesela İşbiliyye, Alkazar ve Elhamra o dönem de hem saray hem de kale işlevi görüyordu⁷¹².

Endülüslü Müslümanlara ait sanat eserleri kendine has estetik bir anlayış ve zevkin sahibi olmuştur. Bu anlayışın oluşmasında Avrupa'daki Hristiyan âlemi ile sürekli temas halinde bulunan medeniyetin farklı ırk, inançlara sahip olan yerli halkla yaşamının verdiği hoşgörüyeye dayalı bir idare anlayışı da etkili olmuştur⁷¹³. Endülüs mimarisinde günümüze ulaşmış en önemli eserlerinden biri Kurtuba Ulucâmii'dir. Kurtuba Ulucâmii'nin yapımında antik ve

⁷¹⁰Selçuk Mülâyim, “Endülüs Sanatı”, *Endülüs'ten İspanya'ya*, Ankara 1996, s. 97.

⁷¹¹İbn-i Haldûn, *Mukaddime*, c. 2, s. 557-558.

⁷¹²Will Durant, *İslâm Medeniyeti*, Orhan Bahaeddin (çev.), İstanbul: Tercüman Gazetesi (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 128.

⁷¹³Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 300.

Vizigot dönemine ait malzemeye yer verildi⁷¹⁴. Camii'nin dış cephesi bu yerde bulunan malzemelerle şekillendirildi. Gerek Vizigot gerekse Roma binalarının kalıntılarından ödünç alarak dönüştürüldü⁷¹⁵.

Creswell, Camii'de uygulanan çift katlı kemer sisteminin Şam Ümeyye Câmii'indeki kemerlerden etkilenmekle birlikte kendine has bir üslubu olduğu dile getirir. Buradan da anlaşılaçağı üzere Kurtuba Ulucâmii sadece yerel etkiyi bünyesinde barındırmaz. Doğu'dan da esintiler vardır. Bu durum Endülüs'te daha önceki dönemlerden kalan mahalli mirası olduğu gibi taklit etmek yerine farklı kaynaklardan beslenerek kendine özgü yeni ve bir tarz ortaya çıkarmıştır⁷¹⁶. Kurtuba Ulucâmii hem Müslüman hem de Hıristiyan mimarisine de etki etmiştir. Kurtuba Ulucâmii bir model olmuştur. Bu camiinin etkisi Endülüs ile sınırlı kalmamış Mısır'a kadar ulaşmıştır. Öte taraftan Kurtuba Ulucâmii'nin Fransa'nın güneyinde ve Hıristiyan İspanya'da dini mimariyi de etkilemiş bulunmaktadır⁷¹⁷. Endülüs mimarisi Hıristiyan kültürüyle etkilemiş girmiş. Ancak kendi Endülüs süsleme sanatında biricik şekliyle ortaya çıkmıştır.⁷¹⁸ Kurtuba'daki Ulucâmi dışında Gırnata'daki Elhamrâ Sarayı, Endülüs'ün kendine has bir örneğidir⁷¹⁹.

İşbîliye'deki Alkazar İslam mimarisinin eski muhteşem inşa sanatının⁷²⁰ günümüze ulaşan eserleri olarak bilinmektedir. Alkazar, İslam sanatının Hıristiyanların sanatına uyarlanmış şekli olan sanatın bir örneğini oluşturmakta ve İslam mimarisi açısından da önem arz etmektedir⁷²¹.

Müdejar kavramı İber yarımadasında yaşayan Müslümanlara karşılık olarak kullanılmaktadır. Ancak sanat tarihçileri, "Mudejar" kavramını etimolojik anlamda kullanmamıştır. Hem Orta Çağ hem de sonraki dönemlerde İslam etkileri ile oluşturulan Hıristiyan dönemine ait eserleri

⁷¹⁴Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 305; A Engin Beksaç, "Kurtuba Ulucamii", *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, c. 26, s. 454.

⁷¹⁵ Menocal, *Dünyanın İncisi*, s. 60.

⁷¹⁶Mehmet Özdemir, "Endülüs Sanat ve Mimarisine Dair", *VI. Dini Yayınlar Kongresi- İslâm Sanat ve Estetik- (29-30 Kasım- 1 Aralık 2013/ İstanbul)*, 2014, s. 175.

⁷¹⁷Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 307.

⁷¹⁸Şeyban, *Reconquista*, s. 416-417.

⁷¹⁹A. Engin Beksaç, "Elhamra Sarayı (Mimari)", *DİA*, 1995, c. 11, s. 32.

⁷²⁰Ahmet Gürkan, *İslam Kültürünün Garbi Medenileştirilmesi*, Ankara: Nur Yayınları, s. 299.

⁷²¹Sargon Erdem, "Alkazar", *DİA*, 1989, c. 2, s. 470.

“Mudejar üslubu” ya da “Mudejar stili” olarak adlandırmıştır⁷²². Bugün bu sanat ve mimari Batı literatüründe ise *arte mudéjar* olarak adlandırılmaktadır⁷²³.

Endülüs İslam sanatını vücuda getiren Müslüman sanatkarlar, son dönemlerde Hristiyan krallara hizmetinde bulunmuşlardır. İslam sanatının Hristiyan sanatına uygulanmış hali olan mudéjar, Endülüs İslam sanatının devamı niteliğindedir. Özellikle eskiden beri Hristiyanların himayesinde bulunan şehirler de müdejar üslupla inşa edilmişlerdir.

İspanya’da askeri ve siyasi gücünü kaybeden İslam varlığı, mudéjar sanatı sayesinde varlığını XVI. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştü⁷²⁴, Endülüs’te parlamış olan medeniyetinin İspanya Hristiyanlarına nakledilmesinde aracı konumunda olmuşlardır.⁷²⁵

İslam etkileri ile gelişen Mudejar sanatı, 12-19. yüzyıllar arasında Hristiyan dönemindeki İber yarımadası, Portekiz ve hatta Latin Amerika’da bir kent organizasyonu, sanat ve mimari eserlerinde görülmektedir. Bu etkiler 19. yüzyıla kadar sürmüş, İspanya kolonileri vasıtasıyla Amerika’ya kadar ulaşmıştır.

Hristiyan döneminde İslam sanatı üretimleri için bölgeler arasında sanatçı değişimleri de yapılmaktaydı. Bir katedralin yapılmasında Hristiyanlar ve Müslümanlar iş birliği yaparak bir bina da iki farklı sanatsal teknikleri kullanmaktaydılar. Buda iki taraf arasındaki sanat alanındaki gelişmeler karşılıklı olarak birbirlerinin sanatlarını öğrenmelerini mümkün kılmıştır⁷²⁶.

Bütün İslâm dünyası ile ortaya koyduğu ortak değerler dışında Endülüs sanatı kendine has bir zevkinde sahibi olmuştur. Murabıtlar ve Muvahhidler döneminde sade ve göz dolduran mimari unsurlarla sağlanan bir süsleme ile bütün Mağrib mimarisinin temelini teşkil etmiştir. Bu mimarinin merkezini ise Fas oluşturmaktadır⁷²⁷. O dönemde Hristiyanlar ile süren çatışmalar sebebiyle askeri amaçların öncelik taşıdığı bir dönem olmasına rağmen, yoğun imar faaliyetlerinde olduğu dönemdir⁷²⁸.

⁷²²Fatma Yıldız, “Mudejar (Müdeccen) Kavramı Üzerine: Hristiyan Sanatında İslam Estetiği Tartışmaları”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, 2016, c. 2, sayı 50, s. 324.

⁷²³Özdemir, “Endülüs Sanat ve Mimarisine Dair”, s. 180.

⁷²⁴Bektaş, “Endülüs (Sanat)”, c. 11, s. 228.

⁷²⁵Şeyban, *Mudejares & Sefarades*, s. 118.

⁷²⁶Fatma Yıldız, “Sevilla’da Mudejar Şehirliği: 13.-15. Yüzyıllarda Hristiyan Şehirciliği Üzerindeki İslam Etkileri”, Doktora Tezi, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2016, s. 206-208.

⁷²⁷A. Engin Bektaş, “Mağrib (Mimari)”, *DİA*, 2003, c. 27, s. 319.

⁷²⁸Bektaş, “Endülüs (Sanat)”, c. 11, s. 226.

SONUÇ

İber Yarımadası, yüzyıllar boyunca Avrupa ve Afrika arasında doğal bir geçiş yolu olduğundan birçok kavimin buraya yerleşmesine olanak sağladı. Fenikeliler, Yunanlılar ve daha sonra Romalılar İspanya'yı istila ettiler. Germen akınlarının başlamasıyla Vizigotlar egemenliklerini ilan etseler de Roma'dan miras aldıkları düzeni aynen devam ettirdiler. 711 yılında Müslümanların yarımaya girmesiyle beraber İslamiyet ilk kez Avrupa ile İspanya yoluyla temas etmiş oldu.

714 yılında Mûsa b. Nusayr'ın, Halife Velid'in emriyle Dımaşk'a geri dönmesinden sonra, 756 yılına kadar süren "Valiler Döneminde" fetih hareketleri Avrupa içlerine kadar götürüldü. 732 tarihinde Müslümanların Franklar'a yenilmesinden sonra Endülüslüler, kendi iç savaş ve karışıklıkları ile uğraşmak zorunda kaldı. Müslümanları güçlü oldukları dönemde seferlerini Hristiyanlar üzerine yoğunlaştırdılar. Endülüs'te iç karışıklıkların baş gösterdiği zamanlarda da Hristiyanlar da derhal İslâm topraklarına karşı saldırıya geçtiler. Endülüs Emevileri döneminde Müslüman-Hristiyan mücadeleleri karşılıklı mücadelelerde üstün olan taraf Müslümanlardı. Bu durum Endülüs Emeviler Devletinin yıkılışına kadar da devam etti.

Endülüs'te Mülûkü't-Tavâif dönemi başlayınca, tarafların birbirlerine karşı güç dengeleri Müslümanlar aleyhine dönüşmeye başladı. Her bir hanedanın birbiri ile mücadele etmesi, Müslümanlar'ın gücünün zayıflamasına sebep oldu. Ancak bu durum Hristiyan İspanya devletlerinin güçlenmesine ve Müslümanlara karşı Hristiyan *Reconquista* hareketinin başlamasına sebep oldu. Murâbitların Endülüs'e gelişlerine kadar ki dönemde, *Reconquista* hız kazandı. Hristiyan istilaları karşısında Murâbit ve Muvahhidler, Endülüs'ün, Hristiyanlar tarafından istilasını geciktirmiş ama önleyememişlerdir. Muvahhidlerden sonra, Endülüs'te iki buçuk asrı aşkın bir süre İslâm hâkimiyetini temsil eden Nasrîler Hristiyan İspanya devletleri karşısında yok olmaktan kurtulamadılar. Sonuçta 4 Ocak 1492 tarihinde Gırnata'daki son Müslümanların teslim olmasıyla Endülüs'teki Müslümanların siyasi hâkimiyeti de sona ermiş oldu.

Müslümanların Avrupa ile ilişkilerini sadece iki taraf arasında meydana gelen siyasi olaylar ve savaşlar olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Müslümanların Endülüs'te 800 yıldan uzun süren egemenliğinden geriye kalan Avrupa kültürüne bıraktığı katkılar yadsınamaz. Ayrıca eski Mısır, Yahudi, Yunan, Pers, Yahudi ve Hint bilgi birikiminin kaynaklanan teknolojik ve entelektüel keşifler Müslümanlar tarafından Batı dünyasına aktararak Avrupa'da başlayan Rönesansı da büyük ölçüde etkileyecektir.

Müslümanların Endülüs'te yaklaşık sekiz yüz yıl süren egemenliğinden sonra Avrupa kültürüne ve medeniyetine bıraktığı katkılar yadsınamaz. Ayrıca eski medeniyetlere aittir bilgi birikiminkinden kaynaklanan teknolojik ve entelektüel keşifler Müslümanlar vasıtasıyla Batı dünyasına aktarıldı. Bu durum Avrupa'da başlayan Rönesans'ı da büyük ölçüde etkileyici unsur olmuştur. Batı Avrupa ile Endülüs Müslümanları arasındaki etkileşim tek taraflı değildir. Taraflar arasında sürekli bir iletişim ve etkileşim söz konusuydu. Bu iletişimin bir sonucu olarak ticaret, müzik, mimari vb. alanlardaki karşılıklı etkileşim kaçınılmaz oldu. Şüphesiz bu medeniyet unsurlarının taşınmasında Müslüman hâkimiyeti altında yaşayan Yahudilerin payı büyüktür.

Müslümanların batı yönündeki Hristiyanlar üzerine gerçekleştirdikleri seferler devam ederken, Murabîtlar ve Muvahhidler dönemlerinde görüldüğü gibi Kuzey Afrika ile İspanya'nın tarihi birbirinden ayrılmaz bir bütün meydana getirmektedir. Arap komutanları öncülüğünde İber Yarımadasına giren Berberiler, daha sonraki dönemlerde Kuzey Afrika kökenli Murabît ve Muvahhidler gibi ailelerin Endülüs'ün yönetiminde söz sahibi oldukları görülmektedir. Özellikle taraflar arasında ilim adamlarının Kuzey Afrika'ya gelerek Fas ve Merakeş şehrine yerleşmeleri belirli bir süre buralarda kalmaları iki taraf arasındaki edebi ve ilmi bağların güçlenmesini sağlamıştır.

Endülüs'ün hem Batıdaki Hristiyan devletler ile hem de Doğu'daki Kuzey Afrika devletleri arasında siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda bir köprü vazifesi gördü. Dini hoşgörü, bilim, kültür ve medeniyet üzerine kurulmuş ve yaklaşık sekiz yüz yıllık bir tarihe sahip olan Endülüs, kendine has toplumsal, kültürel, askeri, siyasi ve medeni özellikleriyle bir arada yaşama sanatının en güzel modeli olan Convivencia'nın en güzel örneğini bize sunmuştur.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Ahbâr Mecmua, 2012, (*A History of Early Al-Andalus: The Akhbaru Mejmûa*), David James (çev.), Oxfordshire.

Belâzuri, Ebü'l Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (2013), *Fütûhu'l Büldân Ülkelerin Fetihleri*, Mustafa Fayda (çev.), İstanbul: Siyer Yayınları.

İbn Battuta Tancî, Ebû Abdullah Muhammed (2004), *İbn Battûta Seyahatnâmesi II*, A Sait Aykut (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, c.2.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. İbni Cübeyr (2008), *Rihletü İbn Cübeyr: Endülü's'ten Kutsal Topraklara (Seyahatname)*, İsmail Güler (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliiyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (1977), *Mukaddime*, Turan Dursun (çev.), Ankara: Onur Yayınları.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Veliiyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (1997), *Şark- İslâm Klasikleri: Mukaddime*, Zakir Kadirî Ugan (çev.), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları No: 481, c.1.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmamüddin İsmail b. Ömer (1995), *el-Bidâye ve'n-Nihaye: Büyük İslâm Tarihi*, Mehmet Keskin (çev.), İstanbul: Çağrı Yayınları, c. 11.

İbn Havkal (2017), *Sûret El-Arz: 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, Ramazan Şeşen (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

İbn-i Haldûn (2004), *Mukaddime*, Halil Kendir (çev), Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, c.2.

İbnü'l Esîr, Ebül-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *İslam Tarihi: El-Kâmil Fit-tarih Tercümesi*, Komisyon (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, c. 1-14.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sâid b. (2015), *Tavku'l-hamâme fi'l-ülfe ve'l-ullâf: Güvercin Gerdanlığı Sevgiye ve Sevenlere Dair*, Mahmut Kınık (çev.), 24. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.

İbn Tufeyl (2016), *Hay b. Yakzân (Hakikatin Peşinde)*, Babanzade Reşid- Mehmet Şerefettin (çev.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Ebü'l-Fidâ, El-Melikü'l Müeyyed İmadeddin Ebü'l-Fida İsmail b. Ali ey-Eyyûbi (2007), *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, Ramazan Şeşen (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

El-Gırnâtî, Ebû Hâmîd Muhammed El-Gırnâtî (2018), *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Fatih Sabuncu (Haz.), 2. Baskı, İstanbul.

el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed (2015), *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tâkâsîm)*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

el-Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah (2014), *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesâlikü'l Ebsâr)*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

El- Ya'kubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer (2002), *Kitabü'l-Büldan (Ülkeler Kitabı)*, Murat Ağarı (çev.), 1. Baskı, İstanbul: Ayışığı Basımevi.

Makkari, Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (1984), *The History of the Mohammdan Dynasties in Spain: Extracted from Nefhu't-Tıb Ghosnil Andalusir-Rattib Wa Tarikh Lisaniüddin İbnil Khattib*, Pascual de Gayangos (çev.), Delhi: Idarah-i Adabiyat-i Delli, vol. 1.

Mes'udî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî (2004), *Murûc ez-zeheb: Altın Bozkırlar*, Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.

Ramon Muntaner Chronicle, Lady Goodenough (çev.), Cambridge, Ontario, 2000.

The Chronicle of Alfonso the Emporer, Glen Edward Lipskey (çev.), Kaliforniya, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu.tr>, The İberians Resources Online, Şubat 2018, II Kitap.

Sâid el- Endelûsi, Ebü'l-Kâsım Saîd Ahmed b. Abdurrahman (2014), *Tabakâtü'l-Ümem: (Milletlerin Bilim Tarihi)*, Ramazan Şeşen (çev.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Araştırma Eserleri

Adıgüzel, Adıgüzel (2005), “Abdülmümin B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti”, Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*.

Arnold, Sir Thomas Walker (1971), *İntişar'ı İslam Tarihi (İslamın Yayılış Tarihi)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1971.

Atkinson, William C. (1960), *A History Of Spain & Portugal*, Middlesex: Penguin Books,

Bayrakdar, Mehmet (2012), *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Adıgüzel, Cumhur Ersin (2008), “İşbiliyye'nin Endülüs'ün Siyasi ve Kültürel Tarihindeki Yeri ve Önemi”, Yüksek Lisans Tezi, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Adıgüzel Adnan (2005), “Abdülmümin B. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti”, Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*.

Ali, Ameer (1928) *A Short History of the Saracens*, Suffolk: Macmillan 1928.

Ali, N. Al-i (2010), *Endülüs Tarihi*, Hakkı Uygur (çev.), İstanbul: Ensar.

Aktan, Ali (2007), *İslam Tarihi (Başlangıçtan Emevilerin Sonuna kadar)*, II. Baskı, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Algül, Hüseyin (1986), *İslam Tarihi*, İstanbul: Gonca Yayınları, c. 3.

Atçeken, İsmail Hakkı (2002), *Endülüs'ün Fethi Musa b. Nusayr*, 1. Baskı, Ankara: Araştırma Yayınları.

Arribas, Antonio, *Ancient Peoples and Places The Iberians*, London: Thomes and Hodson.

Bal, Faruk (2008), “Endülüs Emevi Devleti Sosyo Ekonomik Yapısı (756-1031)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.

Bilgin, Feridun (2010), “Nasrîler (Benî Ahmer) Devleti sonrasında Endülüs'teki Müslümanlar (Moriskolar)”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Chejne, Anwar G. (1974), *Muslim Spain Its History and Culture*, Minneapolis: The University of Minnesota, XVI.

Clot, Andre (2007), *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev: Nedim Demirtaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çınar, Mustafa (2012), “Endülüste Mülûkût Tavâif Dönemi Edebi Çevresi”, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları AnaBilim Dalı.

Danışman, Zuhuri (1971), *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Tarih Yayınları.

Dozy, Reinhart (1972), *Spanish Islam A History of the Moslems in Spain*, London: Frank Cass.

Dozy, Reinhart Pieter Anne (2006) Dozy, *İslam Tarihi*, Vedat Atila- Abdullah Cevdet (çev.), İstanbul: Gri Yayınevi

Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, Orhan Bahaeddin (çev.), İstanbul: Tercüman Gazetesi (Tercüman 1001 Temel Eser).

El-Faruki, İsmail Râci (1999), *İslam Kültür Atlası*, çev: Mustafa Okan Kibaroglu- Zerrin Kibaroglu (çev.), İstanbul: İnkılap Yayınları.

El-Haccî, Abdurrahman (2017), *et-Tarihü'l-Endelüsi mine'l-fethi'l-İşşâmî hatta sukuti Gırnata: İslâmî Fetihten Gırnata'nın Düşününe Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, Kadir Kınar (çev.), İstanbul: İlk Harf Yayınevi.

Ekinci, Müşerref (1997), “Yusuf b. Taşfîn Döneminde Murabıtlar Devleti”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı.

Erez, Ebru (2018), “Feodal Sistemin Sosyal Hayat Üzerindeki Etkisi”, Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ergüven, Şahabettin (2007), “Arap Dili ve Edebiyatı Açısından İbn Hazm”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürkan, Ahmet, *İslam Kültürünün Garbi Medenileştirilmesi*, Ankara: Nur Yayınları.

Goldziher, Ignace (1993), *Klasik Arap Literatürü*, Azmi Yüksek-Rahmi Er (çev.), İstanbul: İmaj Yayıncılık.

Hasan, İbrahim Hasan (1985), *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Hulefa-i Raşid'in ve Emeviler Döneminde Siyasi ve Dini Hareketler-İdari Müesseseler-Kültür ve Sanat-Sosyal Durum*, İsmail Yiğit (çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınevi, c. 2.

Hasan, Masudul (1987) *History of Islam (Classical Period 571-1258 C.E.)*, Lahore: Pakistan, c.1.

Harvey, L.P. (1992) *Islamic Spain 1250 to 1500*, Chicago: The University of Chicago.

Hitti, Philip K. (1953), *History Of The Arabs: from the earliest times to present*, London: Macmillan Education & Co.

Hitti, Philip K. (1980), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, c. 3.

Hitti, Philip K. (1989), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: Boğaziçi Yayınları, c.1.

Hunke, Sigrid (1972), *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi (Allahs Sonne über dem Abendland-Unser arabisches Erbe)*, Servet Sezgin (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi.

Imamuddin, S. M. (1981), *Muslim Spain 711-1492 A.D. A Sociological Study*, Leiden: E.J. Brill.

Imamuddin, S. M. (1990), *Endülüs Siyasi Tarihi*, Yusuf Yazar (çev), Ankara: Rehber Yayınları.

K Ali, *A Study of Islamic History*, Delhi: Idarah-i Abadiyat-i Delli.

Kaplan, Sena (2012), “Valilik ve Emirlik Döneminde Endülüs'te İktidar Mücadelesi”, Yüksek Lisans Tezi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*.

Kayaoğlu, İsmet (1985), *İslâm Kurumları Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Kazıcı, Ziya (2003), *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 5. Basım, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Kennedy, Hugh (1996), *Muslim Spain and Portugal: A Political History of Al-Andalus*, London: Longman.

Keskinoğlu, Osman (1983), *Müslümanların İlim ve Medeniyete Hizmetleri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

- Lombart, Maurice (1983), *İslamın Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslam Algısı*, Nezih Uzel (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları.
- Lomax, Derek W. (1978), *The Reconquest of Spain*, London: Longman Group.
- Masud-ul Hassan Khan, Sahibzada (1991), *History Of Muslim Spain*, Lahore: Publishers Emporium.
- McEvedy, Colin (2004), *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.
- Malik, Amjad Hussain Malik (1987), *The Name of Allah, Who is the Compassionate and the Merciful*, Lahore: Urdu Bazar.
- Menocal, Maria Rosa (2006), *Dünyanın İncisi Endülüs Modeli*, İhsan Durdu (çev.), I. Baskı, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Nasr, Jamil M. Abun (1971), *A History of the Maghrib*, London: Cambridge University.
- O’Callaghan, Joseph F. (1975), *A History of Medieval Spain*, Ithaca: Cornell University Press.
- Ostrogorsky, Georg (1981), *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları.
- Öz, Şaban (2010), *İslam Tarihi*, Konya: Çizgi Kitap Evi.
- Özdemir, Mehmet (1989), “Endülüs’te Müvelledûn Hareketleri”, Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Özdemir, Mehmet (2013), *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Özdemir, Mehmet (2013), *Endülüs Müslümanları (Kültür ve Medeniyet)*, 3. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Parlak, Nizamettin (2013), *Benî Ahmer’de Darbeler ve İsyanlar*, Ankara.
- Pirenne, Henri (2014), *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), 7. Baskı İstanbul: İletişim Yayınları.
- Prescott, William H. (2004), “*History of the Reign of Ferdinand and Isabella the Catholic of Spain*”, John Foster (Edit.), Hawai: University Press of the Pacific.
- Reilly, Bernard F. (2005), *The Medieval Spain*, Cambridge: Cambridge University.
- Scott, S.P. (1904), *History Of The Moorish Empire in Europe*, vol.1, Philadelphia & London: J. B. Lippincott Company
- Şanal, Enes (2018), “Convivencia: Endülüs’te Bir Arada Yaşama Kültürü”, Yüksek Lisans Tezi, *İzmir Kâtip Çelebi Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*.

Şenel, Alâeddin (2010), *Siyasal Düşünceler Tarihi Tarih Öncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş*, 2. Basım, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Şeyban, Lütfi (2003), *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

Şeyban, Lütfi (2010), *Müdejares & Sefarades Endülüs Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, 2. Baskı, İstanbul: İz Yayıncılık.

Şeyban, Lütfi (2014), *Endülüs*, İstanbul: Albaraka Türk Yayınları.

Şükürov, Qiyas (2008), “Benî Ahmer Devleti (1232-1492)”, Doktora Tezi, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Tartut, Esra (2015), “Geçmişten Günümüze Musikîşinas Ali b. Nafi (Ziryab)’nin Endülüs Kültür Hayatına ve Avrupaya Etkileri”, Yüksek Lisans Tezi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Tez, Zeki (2014), *İslâm'ın Batı Cephesi Mağrip, Endülüs, Sicilya ve Mısır*, 1. Baskı İstanbul: Hayykitap.

Thomson, Ahmad and Muhammed'Ata'ur-Rahim (1996), *Islam in Andalus*, London: Ta-Ha Publishers.

Turan, Osman (2008), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Milli, İslâmi ve İnsânî Esasları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Watt, W. Montgomery (1992) *A History Of Islamic Spain*, Pierre Cachia (Edit.), Edinburgh: Edinburg University.

Watt, W. Montgomery (2006), *Endülüs Tarihi*, Cumhur Ersin Adıgüzel-Qiyas Şükürov (çev.), İstanbul: Küre Yayınları.

Watt, W. Montgomery (2013), *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hulusi Yolsal, Ankara: Bilgesu.

Yaylalı, Ahmet Nasır (2004), “Endülüs Emevi Emiri Hakem b. Hişam b. Abdurrahman (Siyasi ve Askeri Faaliyetleri)”, Yüksek Lisans Tezi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı*.

Ziya Paşa (2004), *Endülüs Tarihi*, çev. Yasemin Ödük, Kazım Masumi, Fatma Şahin, 6. Baskı, İstanbul: Selis Kitaplar.

Makale ve Ansiklopediler

Adıgüzel, Adnan (2013), “Muvahhidler Devleti'nin Tarihi Sürecinde Rota Değişimi (İdris b. Yakup Memun Dönemi)”, *EKEV AKADEMİ DERGİSİ*, c.17, sayı. 55, ss. 1-20.

Adıgüzel, Adnan (2012), “Muvahhid Hareketi’nin Doğuşu”, *Ekev Akademi Dergisi*, c. 16, sayı. 51, ss. 115-132.

Ağarı, Murat (2013), “Ya’kûbî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 43, ss. 287-288.

Ağırakça, Ahmet (1988), “Ahbâr Mecnûa”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, c. 1, ss. 149-490.

Altınay, Ramazan (2009), “Satranç”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 36, ss. 178-181.

Al-Qadi, Wadâd (2016), “Non-Muslims in the Musli Conquest Army in Early Islam”, Antoine Barrut and Fred m. Donner (Edit.), *Christians And Others In The Umayyad State*, Chicago: The Oriental Institute of the University Of Chicago.

Atçeken, İsmail Hakkı (1984), “Berberîler ve Hicri I. Yüzyıl İslam Fetihlerindeki Rolü”, *İSTEM: İslam San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsiki Dergisi*, c. 2, sayı, 2, ss. 81-94.

Aydın, Mustafa (1996), “Endülüs Edebiyatında Orjinallik Meselesi”, *Endülüs’ten İspanya’ya*, Ankara, ss. 7-23

Aydın, Mustafa (2006), “Müveşşah”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32, s. 229-231

Aykut, A. Sait (1999), “İbn Battûta”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 19, ss. 316-368.

Avcı, Casim (2010), “Takvîmü’l-Büldân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 39, ss. 492-493.

Basset, Rene (1979), “Berberiler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, c. 2, s. 525-534.

Beksaç, A. Engin (1995), “Elhamra Sarayı (Mimari)”, *DİA*, c. 11, ss. 29-31.

Beksaç, A. Engin (1995), “Endülüs (Sanat)”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 11, ss. 228. 225

Beksaç, A Engin (2002),” Kurtuba Ulucamii”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, c. 26, s.454.

Beksaç, A. Engin Beksaç (2003), “Mağrib (Mimari)”, *DİA*, c. 37, ss. 318-322

Beydilli, Kemal (2001), “İspanya”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 23, ss.162-170.

Budak, Muhammed Ali (2016) “Batı Kaynaklarına Göre Endülüs Medeniyeti’nin Eğitim ve Bazı Bilim Alanlarında Avrupa’ya katkıları, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.1, sayı. 23, ss. 163-176.

Brett, Michael (1982), “Almohads”, *Dictionary of the Middle Ages*, Joseph R. Strayer (edit), New York: Charles Scribner’s Sons, Vol.1, ss. 193-196.

Dadan Ali (2009), “Endülüs Adının Kökeni Üzerine”, *İSTEM: İslam San’at Tarih, Edebiyat ve Mûsiki Dergisi*, c. 16, s. 14, ss. 371-376.

Dursun, İsmail Hakkı (1992), “Berberiler”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 5, ss. 478-483.

Dursun, Davut (1988), “Afrika”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 1, s. 418-426.

Dodds, Jerrilynn (1992), “The Arts of Al-Andalus”, *The Legacy Of Muslim Spain*, Salma Khadra Jayyusi, E.J. Brill, ss. 599-621.

Doğanay, Aziz (2012), “Tezyinat”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 41, ss.79-83.

Dozy, Reinhart (1987), “Endülüs Tarihi”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Heyet (çev.), İstanbul: Çağ Yayınları, c. 4, s. 27.

El-Ubûdî, Câsim (1999), “İbn Haldun”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 30, ss. 12-14.

El-Alevi, Abdülazîz (1999), “İbn Fazlullah el-Ömerî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 19, s. 483-484.

Hârekat, İsmail (2003), “Mağrib”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 27, ss. 314-318.

Er, Rahmi (2006), “Müvelledûn”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32, ss.228.

Erdem, Sargon (1989) “Aljamia”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 2, s. 465-66.

Erdem, Sargon (1989), “Alkazar”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 2, s. 469-470.

Ergüven, Şahabettin (2007) “Endülüs’te Dil ve Nahiv Çalışmaları”, *Gazi Üniversitesi Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 6, sayı 12, ss. 143-155.

Erkoçoğlu, Fatih-Fazlı Arslan (2009), “Endülüs’ün “Sanat Güneşi”, *Ziryâb*”, *İSTEM: İslâm Sanât, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, c. 6, sayı. 12, ss. 261-282.

Et-Tekriti, Selim Taha (1968), “Avrupalılar İlim Almak İçin Endülüs’e Heyetler Göndemişlerdi”, İsmail Cerrahoğlu (çev.), *Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)*, c. 7, sayı, 75-76, ss. 184-188.

Fayda, Mustafa (1992), “Belâzürî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 5, ss. 392-393.

Fayda, Mustafa (1995), “Fetih”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 12, ss. 467-470.

Glick, Thomas F. (1979), “Islamic and Christian Spain in the Early Middle Ages: Comparative Perspectives on Social and Cultural Formation”, Princeton, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu.tr>, The Iberians Resources Online, Mart 2001, Chapter 1.

Hasan, Masudul (1971), I, s. 578; D. M. Dunlop, “Hishâm III”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, B. Lewis and V.L. Menage, Ch. Pellat (Edit), London: Luzac & Co. vol. III, ss. 49-50.

Harekât, İbrahim (1991), “Bâce”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 4, ss. 413.

Hopkins, J. F. P. (1971), “İbn Tûmart”, *The Encyclopaedia of Islam*, B. Lewis, V.L. Menage and Ch. Pellat (edit), Leiden: E.J. Brill, c.3, ss. 958-959.

Hilenbrand, Robert (1992), “The Ornament of the World” Medieval Cordoba as a Cultural Centre”, *The Legacy of Muslim Spain*, Salma Khadra Jayyusi, E. J. Brill, ss. 112-136.

Irving, Thomas b. (2002), “Kastilya”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 25, ss. 1-2.

Karaaslan, Nasuhi İnal (1995), “İbn Cübeyr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 21, ss.400-402.

Kaya, Mahmut (2008), “Sâid el-Endelüsî”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları c. 35, ss. 556-557.

Kisbet, Mustafa (2015), “İslam Borçlar Hukukunda Kabzın Akitlere Etkisi”, *Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi (İHYA)= International Journal of Islamic Studies (IJIS)*, c. 1, ss. 1-21.

Karaelma, Barış (2010), “Endülüs’te Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme”, *İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, c. 8, sayı 15, ss. 29-42.

Karakaya, Fikret (2001), “Kanun”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 24, ss. 327-328

Karakaya, Fikret (2006), “Nakkâre”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 24, ss. 326.

Kaplan, Sena (2015), “Endülüs Emevî Emirlerinden Hişâm b. Abdurrahman Dönemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (CÜİFD)*, c. 19, sayı 2, ss. 293-284.

Kavas, Ahmet (2012) “Tilimsan”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 41, ss.159-161.

Kutluer, İlhan-Hasan Katipoğlu (1997), “Hay b. Yakzân”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 16, ss. 551-554;

Kutluer, İlhan (1999),” İbn Tufeyl”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 20, ss. 148-425.

Küçüksipahioğlu, Birsal (2012), “Turtûşe”, *DİA*, 2012, c. 41, s. 429-430.

Lirola, Jorge (2006), Müsta’rib, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 32, ss. 123-124.

Makki, Mahmoud (1992), “The Political History of Al-Andalus”, *The Legacy Muslim Spain*, Salma Khadra Jayyusi- Manuela Marin (edit.), Leiden: E.J. Brill, I, ss. 1-98.

Molins, Maria Jesus Viguera (2010), “Al-Andalus and the Maghrib (from the fifth/ eleventh century to the fall of the Almoravids)”, *The Western Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, Maribel Fierro, Cambridge: Cambridge University, 2010, ss. 21-48.

Merçil, Erdoğan (1989), “Ali b. Yûsuf b. Tâşfin”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 2, ss. 458-459.

Medina, Francisco Borja de (2012), “İspanya’da İslam ve Hristiyan Maneviyatı: Temaslar, Tesirler, Benzerlikler”, çev: Rıza Bakış, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 26, sayı 2, ss. 833-854.

Miranda, A Huici (1971), “Al-Hakam I”, *The Encyclopaedia Of Islam New Edition*, B. Lewis, V.L. Menage and Ch. Pellat (edit), Leiden: E.J. Brill, vol. 3, s. 73.

Miranda, A. Huici (1971), “Al-Hakam II”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, B. Lewis, V.L. Menage and Ch. Pellat (edit), Leiden: E.J. Brill, vol.3, s. 74.

Mones, Hussain (1971), “Al-Ikab”, *The Encyclopaedia Of Islam, New Edition*, B. Lewis, V.L. menage and Ch. Pellat (edit.), Leiden: E. J. Brill, vol.3, s.1055-1056.

Özaydın, Abdülkerim (1991), “Aragon”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 3, ss. 263-265.

Özdemir, Mehmet (1992), “Berşelûne”, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 5, s. 521-522.

Özdemir, Mehmet (1995), “Endülüs”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 11, ss. 211-225.

Özdemir, Mehmet (1996), “İspanya Krallığı’nın XVI. Yüzyılda Endülüs Müslümanlarını Hristiyanlaştırma Politikası I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35, ss. 243-284.

Özdemir, Mehmet (1997),” HakemI”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 15, ss. 173-174.

- Özdemir, Mehmet (1997), “Hammûdîler”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 15, ss. 496.
- Özdemir, Mehmet (1998), “Hişâm I”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 18, ss. 145-146.
- Özdemir, Mehmet (1988), “Hişâm III”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 18, ss. 147-148.
- Özdemir, Mehmet (1999), “Endülüs’te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası), *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu*, Ankara, ss. 85-93.
- Özaydın, Abdülkerim (1999), “İbn Kesîr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 20, s. 132-134.
- Özaydın, Abdülkerim (2000), “İbnü’l-Esîr”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 21, s. 26-27.
- Özdemir, Mehmet (2004), “Meriye”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, ss. 199-200.
- Özdemir, Mehmet (2006), “Mülûkût Tavâif”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 31, ss. 553-556.
- Özdemir, Mehmet (2009), “Sid”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 37, ss. 146-147.
- Özdemir, Mehmet (2012), “Tuleytula”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 41, ss. 363-368
- Özdemir, Mehmet (2013), “Yûsuf b. Abdülmü’min”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 44, ss. 5-7
- Özdemir, Mehmet (2013), “Zellâka Savaşı”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 44, ss. 222-223.
- Özdemir, Mehmet (2013), “Emevîler”, *İslam Tarihi El Kitabı*, Eyüp Baş (Editör), Ankara: Grafiker Yayınları, ss. 397-457
- Özdemir, Mehmet (2014), “Endülüs Sanat ve Mimarisine Dair”, *VI. Dinî Yayınlar Kongresi-İslâm Sanat ve Estetik- (29-30 Kasım- 1 Aralık 2013/ İstanbul)*, ss.169-183
- Parmaksızoğlu, İsmail (1977), “İspanya”, *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, c. 20, ss. 322-339.
- Payne, Stanley (1973), *A History of Spain and Portugal Volume One*, Wisconsin University, (Çevrimiçi) <http://libro.uca.edu.tr>, The Iberians Resources Online, Chapter 6.

- Provençal, Levi (1988), “Santarem”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, c.10, ss. 194-95
- Provençal, E. Levi (1988), “Nasriler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, c. 9, ss. 114-115
- Provençal, E. Levi (1988), “Ronda”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, c. 4, ss. 758-59.
- Seybold, C.F. (1988), “Endülüs”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, 1988, c. 4, ss. 270-273.
- Şahin Seyhun-Fatih Sansar (2016), “Endülüs’ün Düşüşünde Aragon Krallığı’nın Rolü”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, c. 6, (çevrimiçi) <http://dx.doi.org/10.18299/cahij.89>, s. 165-178.
- Şeşen, Ramazan (1999), “İbn Havkal”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, c. 20, ss. 34-35.
- Talbi, M. (1991), “Masharika”, *The Encycloaedia of Islam: New Edition*, Leiden: E. J. Brill, Vol. 6, ss. 712-713.
- Tekin, Segâh- Esra Banu Sipahi (2014), “Kent, Yönetim, Siyaset ve Düşünce Bağlamında Orta Çağ Avrupasına İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 7, sayı, 17 ss. 189-219.
- Tolmacheva, Marina (2003), “Makdis”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 2, ss. 431-432.
- Tuzcu, Kemal Tuzcu (2016), “Endülüs Muvaşşahları ve Harceler”, *DTCF Dergisi*, sayı 56, ss. 79-99.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1992), “Berberiler”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 5, ss. 478-483.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1998), “I. Abdurrahman”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.1, ss. 147-150.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1998), “Abdurrahman II”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 1, ss. 150-152.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1988), “Abdurrahman III”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 1, s. 152-155.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1988), “Abbâsîler (Siyasi Medeniyet Tarihi)”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.1, ss. 31-48.
- Yıldız, Musa (2013), “Zecel”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 44, s.176-77.

Yiğit, İsmail (2004), “Meşrikiler”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 24, ss. 377-378.

Yiğit, İsmail (2004), “Mevâli”, *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, ss. 424-426

Yiğit, İsmail (2006), “Nasriler”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 36, s. 420-424.

Yiğit, İsmail (2006), “Murabıtlar”, *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.31, ss. 152-155.

Yver, G. (1987), “Mağrib”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: MEB Yayınları, c. 8, ss. 142-143.

ÖZGEÇMİŞ

01.01.1991 yılında Çankırı Orta ilçesinde doğdu. İlköğretimini Ataşehir ilçesine bağlı Sosyal Meskenler İlköğretim okulunda bitirdi. 2005-2009 yılları arasında Mehmet Rauf Lisesinde okudu. Üniversite hayatına, Bozok Üniversitesi Tarih bölümüne başladı. 2013 yılında Bozok Üniversitesinden mezun oldu. Ertesi yıl Sakarya Üniversitesi Orta Çağ Anabilim Dalında Yüksek Lisans öğrenimine başladı.

